

LETO XI

1

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XI. letnik Ljubljana 1963 1. zvezek

Vsebina prvega zvezka:

- S. Vilfan: K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo — Stran 1
J. Gašperšič: Novo železarjenje v fužinah pod Jelovico v
XIX. stoletju in njegov konec — Stran 12
R. Ogrin: Nekdanji Vrhničani — Stran 23
M. Pahor: Predpisi o obrtnikih, prostih poklicih in trgovcih
v statutih mesta Trsta — Stran 27
I. Zelko: Murska Sobota kot sedež arhidiaconata in cerkveno
upravna pripadnost Prekmurja v srednjem veku — Stran 38
B. Reisp: Mandelčevi ljubljanski tiski v knjižnici Narodnega
muzeja v Ljubljani — Stran 51
B. Kiauta: Bakrorezi k Scopolijevi Entomologia carniolica —
Stran 57
Z. Bufon: Ferdinand Schmidt in slovanski biologi — Stran 60

Na ovitku:

Fužine v Kamni gorici v XVII. stoletju (po Valvasorju)

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik prof. Zvone Miklavič

PO 683/1964

Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino —
Predstavniki dr. Jože Sorn — Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani — Uredništvo
in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III — Tekoči račun pri Narodni banki št. 600-14-608-85
(Ljubljana, Miklošičeva 8) — Letna naročnina 800 din, posamezna številka 300 din

K ZGODOVINI KMEČKEGA KUPČEVANJA S SOLJO

(GOSPODARSKO-PRAVNE PODLAGE POVESTI O MARTINU KRPANU)

SERGIJ VILFAN

V teku XVI. stoletja je vladar — ki je utrdil svojo oblast nad hribovskimi solarjami — izvajal nenehen pritisk na promet z morsko soljo v slovenskih deželah, bodisi da ji je hotel utesniti območje prodaje, bodisi da je zviševal bremena na njen promet; čeprav je poskus z monopolnimi založišči morske soli propadel, so vendar vsaj posredni davki prispevali k temu, da je cena soli izredno naraščala in ob prehodu v XVII. stoletje tržne razmere gotovo niso bile ugodne.*

Apalt 1609/1610 in stanovski razlogi proti njemu. Potem ko je odpor proti zvišanju nabitka iz leta 1584 ostal brezuspešen, so za kranjsko trgovino kmalu nastale nove, spčetka najbrž še mnogo hujše težave. Nekako okrog 1600 so Tržačani ponovno skušali okrepiti svojo vlogo v trgovini s soljo. Prepoved nakupa soli na Beneškem jim je omogočila tako podražitev, da je bila sol v Trstu štiri, pet ali šestkrat dražja kot na Beneškem. Zdi se, da je bil ta tržaški monopol kmalu preklican.¹

Stanovske pritožbe iz marca 1609 so naperjene proti novi nevarnosti, proti nameravani ali novo »odrejeni ali sklenjeni žitni in solni kupčiji«. Proti njej navajajo svoje razloge in posebej gospodarsko stanje Kranjske.² Pod kupčijo (Handel) je v takih zvezah razumeti pogodbe, s katerimi je deželni knez odstopal zasebnim kapitalistom trgovski monopol za določeno panogo zunanje, uvozne ali izvozne trgovine, torej to, kar so sicer označevali kot apalt. Kot zakupnik za izvoz žita se omenja Štefan de Rovere,³ »deželno-knežji svetnik, točaj in glavar na Reki«.⁴ Kot zakupnik-monopolist za uvoz soli je bil prvotno predviden neki Marin Battitori (Bathitori),⁵ dejansko pa je zakup po poznejših podatkih imel Jeremija de Leo,⁶ član znane tržaške patricijske rodbine, ki je vsaj pozneje imela na Kranjskem tudi zemljiško posest.⁷

Deželno-knežja resolucija, s katero je Ferdinand 1536 odpravil solne komore, je topot stanovom nudila najboljšo pravno oporo proti ponovni uvedbi solnega monopola. Kot

običajno pa so se tudi v pritožbah iz 1609/10 razen tega posluževali gospodarskih argumentov, ki so za nas posebno zanimivi. Kmet kupčuje na Laškem — posebno ob »nebrzdanih surovih zimah« — z žitom, platnom, lodnom, usnjem, medom, voskom, lanom, navadno živino, prašiči, mesom in drugim (na drugem mestu se navajajo še: slanina, mast, lesena posoda) in v zameno prinaša vino, sol, olje in drugo blago.⁸ Kmetu je treba to kupčevanje dopustiti, kajti na svoji mali kmetiji prideluje hrane (na drugem mestu: kruha) le za dva ali tri mesece in mora zato iskati svoj obstanek v tovarništvu. Če je tovarnik meščanu-trgovcu ali komu drugemu pretovoril dva, tri ali več tovorov blaga v Trst, je zato, da se ne bi prazen vračal domov in zaman trošil denar za pot, težko prisluzheno tovarnino nekoč vlagal v Trstu za nakup tovorčka ali dveh soli, to prinesel v Ljubljano, včasih tudi na Dolenjsko in v Slavonijo, včasih na Štajersko ali Koroško, kakor je pač priložnost nanesla. Tam je sol prodal ali zamenjal za žito (drugič: pšenico) ali drugo blago, to zopet nesel v Gorico, Trst ali tam okrog, kjer se je pač najbolje prodalo, pa zopet vzel tovor v nasprotno smer in ga razpečal, kjer je pač najbolje mogel. Tako je ob mnogih nevarnostih prisluzhnil kak denarič za vzdrževanje družine in za plačilo bremen. Vse to je opravljal zlasti v zimskem času. Te možnosti so kmetu zdaj odvzete. Deželni knez sicer misli, da bo imel večje dohodke od posrednih davkov (nabitkov, mitnin in carin), pa je kazno, da gre po drugi poti vse po zlu (in malhora). Včasih je kmet nosil svojo sol, kupljeno v Trstu, ne le po Kranjskem, Štajerskem in Koroškem, marveč celo do Zagreba, na Hrvaško in v Slavonijo, od vsega tega pa plačeval nabitke, mitnine in carine. Zdaj pa se iz Hrvaške in Slavonije zbira po 300 ali 400 tovarnikov, ki gredo na Beneško, kupijo sol po nizki ceni, jo spravijo pri Bakru in tam okoli skozi Vinodol in po ozemlju Zrinjskega v notranjščino, od česar nima Ferdinand ničesar.⁹ Podobne navedbe se ponavljajo z nekaterimi

odtenki: omenja se gotovinski nakup soli v Trstu; med blagom, ki so ga kmetje prinašali v Trst za sol ali na prodaj, se omenja celo železo; tovarniki se označujejo kot hribovci in kmetje; njihova nova konkurenca so Hrvatje in »Slovaki« (Slavonci), ki puščajo Trst ob strani in kupčujejo naravnost na Beneškem, spravijo sol neovirano domov in imajo najboljše zveze na Štajerskem in Dolenjskem prav do Šmarja, dve pičli milj pod Ljubljano.¹⁰

Proti nekemu predlogu, da bi se kranjskim tovarnikom naložila »taksa« — mišljena je bila najbrž tarifa za transportne storitve —, so stanovi navedli kot razlog nestalnost tovarniške režije: Pred leti je mogel tovarnik kupiti dobrega tovarnega konja (Samkläpper) za 24 ali 25 tolarjev, zdaj pa takega ni dobiti niti za 40 ali 50 dukatov v suhem zlatu. Star ovsja je nekdanj veljal 80 krajcarjev, zdaj pa pozimi 2 renska goldinarja (120 krajc.) ali celo 2 dukata v suhem zlatu. Seno in slamo je na cesti proti Trstu in Gorici že tako težko dobiti. Na kamnitnem kraškem svetu je tudi prehrana tovarnikov draga. Ceste so zlasti ob neurjih in pozimi tako slabe, da konji padajo, se ubijajo ali poginjajo. Sol se je podražila za tri do tri in polkrat.¹¹ Čeprav so navedbe za zgodovino cen premalo uporabne, ker so navedene le konice brez letnic primerjave, vendarle osvetljujejo del gospodarskih vprašanj in naravnih ovir, ki so se stavljale slovenskim tovarnikom.

Dejanski odpor tovarnikov. — Tihotapstvo je bilo prav tako staro kot obremenitve blagovnih transportov v prid javnih blagajn. Brž ko je šlo za količakaj pomembne dohodke, je zato tisti, ki naj bi jih pobiral, vzdrževal nadzorstveno službo. Levstik pravi takim nadzornikom »mejači«. Dvomljivo je, da bi ta izraz ustrezal staremu ljudskemu jeziku, ki je do nedavnega obdržal spakedranko »ibljartarji«, povzeto iz nemškega überreiter. Mejač bi bil ustrezal graničarju in grenzerju (grenzaufseher), mejni straži. To pa ibljartarji v bistvu niso bili. Gibali so se na hitrih konjih po rednih in tihotapskih cestah, ustavljali tovarnike in pregledovali potrdila o plačilu nabitka ali mitnine — »bolete«. Če potrdila niso bila v redu, so imeli nadzorniki pooblastilo za kazenske ukrepe. Ibljartarji so bili torej finančni nadzorniki na konjih, za katere slovenščina ni razvila posebnega izraza, ker ji je bila pač najbolj nazorna nemška spakedranka, ki je v slovenščini dobila nekoliko zaničljiv prizvok.

Ibljartarji niso bili samo sovražniki tihotapcev, marveč tudi tovarnikov, ki so imeli v redu poravnane svoje obveze. Zakaj, po-

vedo podatki o njihovem dejanskem ravnanju, pri katerem so daleč prestopali meje rednega nadzorstva. Spopadi z ibljartarji niso vedno samo praske tihotapcev s finančnimi organi, marveč imajo lahko mnogo širši pomen borbe proti krivici in nasilju nasploh.

Primer Jurija Turna, ki je poslal proti mitničarju v Kostelu ob Kolpi svojega oskrbnika s kakimi 50 podložniki,¹² je pač v bistvu le nezakonit postopek fevdalca. Tudi posamezni dejanski spopadi¹³ imajo lahko različen izvor. Nasprotno pa imajo dogodki, ki jih poznamo iz začetka XVII. stoletja, ne samo otipljive gospodarske vzroke, marveč dobivajo tudi družbenozgodovinski pomen.

Že v času, ko se je okrog 1600 podražila sol v Trstu, je po nekoliko poznejšem podatku prišlo ob izvajanju finančne kontrole do ubojev, katerih žrtve so bili očitno tovarniki.¹⁴ Zakupnik deželnoknežjega nabitka v Trstu, Tomaž Ustia, je po pritožbi iz začetka 1609 vzdrževal čez trideset nadzornikov, med katerimi je bilo več s preklicom kaznovanih (bandiziranih) oseb, ki so jim bile odvzete vse pravice (civiliter mortui) in ki so bili pripravljeni pri svojih nasiljih tvegati življenje. V Stari Postojni so na rednem tedenskem sejmu ubili kmeta, ki ni bil tovarnik in še manj tihotapec, v Gaberniku (mišljen najbrž Gabernik pri Novem Gradu — »Podgradu«) pa izvršili posilstvo. Kakor hitro pridejo kmetje na ozemlje, na katerem opravlja nadzor tržaški nabitninski urad, se zato združujejo v skupine po sto ali več, ki so vsi kar najboljše oboroženi.¹⁵

V tem napetem ozračju je morala vest o nameravani uvedbi apalta za žito in sol le še bolj razburiti duhove. Poročila iz začetka septembra govore, da se kmetje zbirajo v skupine in preklinjajo, saj morajo že tako jesti nezabeljeno in nesoljeno kot živali. Kmetje pravijo, da bodo — če ne bo pravočasne pomoči in če ne bo vzpostavljeno prejšnje stanje — »odpovedali vsako pokorščino in rajši tvegali telo in življenje, kot da bi živeli v taki neznosni revščini. Na ta način je prišlo že tako daleč, da je položaj bolj podoben krvoločnemu uporju in strahotnemu poginu dežele«. — Splošno se razglašajo govorica, da se hoče kmet teh krajev zbrati z oboroženo roko v velikem številu, udariti na beneško ozemlje, tam kupiti sol in se s silo upreti vsakomur, ki bi ga pri tem hotel ovirati.¹⁶ Stanovi se hvalijo, da zadržujejo kmeta od zadnjega koraka s tem, da zemljiška gospodarstva obljublajo kmetom odpravo apalta, zakaj duhovi so zreli za upor. Kmetovo potrpljenje pa utegne miniti prej, kot se pričakuje.¹⁷

Kakšen je bil položaj v teku naslednje zime kot glavne tovarniške sezone, nam v podrobnostih ni znano. Poznejše stanovske pritožbe govore o tem, da so iblajtarji izvršili kakih 60 ubojev. Čeprav je take številke težko preveriti, je zelo verjetno, da so kmetje skušali še naprej trgovati po starem in da so to deloma tudi dosegli, deloma pa postali žrtve nasilnih iblajtarjev.

Proti poletju 1610 se je položaj do skrajnosti zaostrial. Stanovi poročajo o tem takole: Težave, ki so jih napovedali v zvezi z ustanovitvijo nove solne komore v Trstu, so se žal uresničile. Poročali so že, da so nadzorniki ali iblajtarji vrhovnega solnega zakupnika (»trgovca«) v Trstu Jeremije de Lea rubili podložnike na odprti cesti brez krivde ali povoda, čeprav so tovarniki imeli bolete in niso bili na poti po tihotapsko sol. Iblajtarji iztrgajo tovarnikom, kar na njih vidijo — klobuke, pasove, nože ali podobne predmete, jih izzivajo, pretepajo ali celo ubijajo. Pri tem posegajo s silo in orožjem tudi na zemljišča, ki so last deželanov (Hallerjevo na Planini, Gallenburgovo): kmetom — čeprav niso bili zasačeni pri tihotapstvu — jemljejo živino in drugo, kar imajo uporabnega pri hiši, vlačijo podložnike v Trst v zapor in jih kaznujejo v gotovini čez mero njihove zmogljivosti. Kot je slišati, so na ta način odvzeli kmetom s silo čez 500 konj, nad 60 ljudi pa so — tu povzemajo že omenjeni podatek — na cesti ubili.

Konec maja se je pri Hrušici ob Brkinih (v novograjskem sodišču), pripetilo — zopet kolikor moč po besedilu samih virov — tole: Nekateri tovarniki so skupaj potovali na prosti cesti nakupovat sol. Dobro oboroženi tržaški iblajtarji so jih ustavili.¹⁸ Tovarniki so z velikim srdom in jezo padli po iblajtarjih,¹⁹ štiri izmed njih takoj pobili in vrgli v neko jamo, dva so pa živa zakopali, da bi bolj in delj trpela. Ko so tovarniki odšli, je nekdo — ni znano kdo in kako — oba živa in nepoškodovana zopet izkopal. Bajе so tovarniki že prej enega živega razrezali.²⁰ Najbrž so iz poslednje navedbe kranjski stanovski odposlanci na dvoru pozneje v nekem manj točnem poročilu povzeli podatek, da so kmetje nekega iblajtarja odrli in mu izrezali srce.²¹ Piscem poročil so bili dogodki očitno znani le po posrednih pričevanjih. Podatki o tovarniški okrutnosti so lahko samo plod govovice, ki so jo v poročilu navedli zaradi čim večjega učinka. Osnovni opis spopada v Hrušici pa je nedvomno točen. — Nekoliko se je treba pomuditi pri kraju, kjer je prišlo do spopada. V kateri smeri so tovarniki potovali? Vsekakor proti morju, če so šli šele nakupovat sol. Hrušica je na cesti

med Reko in Trstom, prav na polovici poti. Blizu nje je odcep čez Golac proti Buzetu, torej v beneško Istro. Hrušica je bila na kraju, kjer je bilo tihotapstvo sicer možno, toda bila je že na redni prometni poti, na »prosti« cesti.

Glavni spopad pa je bil kak mesec pozneje pri Postojni. Pri opisu se bomo zopet kolikor moč držali izvirnega besedila. V nedeljo, dne 20. junija,²² je bil v Postojni redni teden-ski sejem, na katerem se je zbrala po opravi-kih velika množica kmetov. S predhodnim oblastvenim dovoljenjem so pritovorili tudi precejšnje količine soli. Tam se je zbralo tudi dobršno število iblajtarjev, od katerih jih je deset prišlo v trg. Ker niso pričakovali od-pora neoboroženih kmetov, so iblajtarji iz-rabili priložnost in začeli kmetom pleniti konje in drugo. Razkačeni ljudje so z ženami in otroki — kar jih je le moglo dvigniti ali nesti orožje ali kamne — s takim besom in silo planili na iblajtarje, da so se ti morali umakniti v Andrejevo cerkvico. Preostali iblajtarji so jim hoteli na treh krajih pri-skočiti na pomoč, a so jih podložniki popol-noma odbili. Tisti, ki so bili zaprti v cerkvi, so s strelji skozi okno tako ali drugače napra-vili veliko škodo. Poštenega starega tržana, ki je bil umeteln kovač, in enega kmeta so ustrelili, da sta obležala na mestu mrtva. Na-sprotno pa je ljudstvo — prav tako skozi okna — prasketalo nadnje in tri do smrti osmodilo. Ko sta oskrbnik gosposčine in tržni sodnik, ki prav tedaj na vso nesrečo nista bila prej doma, spričo takih izgredev v diru prijezdila k cerkvi in sta uporno kmečko ljudstvo nekoliko pomirila, se je začel oskrb-nik po posrednikih pogajati z iblajtarji, ki so bili zaprti v cerkvi. Na vero in poštenje jih je dal pozvati k prostovoljni predaji s svarilom, da jih bo sicer besneča kmečka množica premagala in vse skupaj pobila in

Postojna po Valvasorju

da ne bodo odnesli niti ene cele kosti, če se ne predajo. Sprva so se oskrbniku nekoliko upirali in niso hoteli zaupati njegovim besedam, da jih bo do nadaljnega sklepa vzel v zapor na grad Postojno in zavaroval njihovo življenje pred kmeti. Šele ko jim je dal podati skozi okno svoj pečatni prstan kot zastavo in znamenje, so se predali in oddali orožje. Oskrbnik je dal po sodnih slugah štiri izmed njih zvezati in jih je hotel odvesti skozi trg Postojno proti gradu v zapor. Tedaj je pritekla nebrzdana razjarjena kmečka množica in je oskrbniku v nasprotju z zapovedmi vse štiri iblajtarje na odprtem trgu do smrti pobila, nato odhitela proti cerkvi in ubila še tiste, ki so ostali tam, razen enega, ki pa so ga tudi kot mrtvega vrgli med druge. Ko so trupla znesli skupaj in jih slekli, se je pokazalo, da jih je bilo osem obrezanih²³ in da so torej Turki. Nad tem se je preprosto ljudstvo tako razsrdilo, da je bilo slišati glasove, da hočejo poiskati še tiste, ki so zbežali, in jih ubiti.

Ugotovitev, da so bili med iblajtarji skoraj sami Turki, so stanovi izrabili za nadaljnjo podporo svojemu predlogu, naj se tržaški solni apalt odpravi. Ljudstvo je na ta način prepuščeno Turkom, ki lahko morijo in ropajo. Sovražnik ima tako tudi možnost, spoznati najbolj skrivne mejne utrdbe in prelaze. Znano je, da je baje lastni sin Jeremije de Lea, ki je ta čas poročnik v Senju, poslal svojemu očetu kakih sto takih tičev. Tisti, ki je preživel pobjo v Postojni, je povedal, da jih je de Leo poslal na dober plen s tem, da dobe oni polovico. Ne le na Krasu in na Pivki, tudi drugod po deželi je kmet tako razjarjen, da grozi splošen kmečki upor, posebno še, ker tržaški iblajtarji napovedujejo maščevanje, križarijo po Pivki in poizvedujejo o razmerah in stanovanju gospodov in deželanov.²⁴

Tudi to poročilo stanov je nastalo na podlagi ustnih vesti, ki so prihajale postopoma in ki so vsaj prvotno vsebovale nekaj netočnosti. Pisar je te netočnosti popravil v osnutku spisa in skušal opis dogodkov tudi sicer kolikor mogoče uskladiti. Gornji povzetek vsebine se drži zadnjega besedila.²⁵

Ko so pozneje stanovski odposlanci sestavljali svoj elaborat v zadevi solnega apalta kot dupliko²⁶ vladarjevi pisarni, so v glavnem in ne vedno popolnoma točno uporabili zgoraj navedene spise o teh dogodkih. Lahko pa so med bivanjem v Gradcu — bilo je že v pozni jeseni 1610 — dodali še nove navedbe: Z najnovejšo pošto se pritožujejo nekateri ljubljanski meščani, da so iblajtarji napadli njihove tovarnike, ki so bili s kakimi 50 konji poslani v Trst po vino in jim

oropali potnino, čeprav so imeli bolete in plačali vse pristojbine. In najbrž ne brez realne podlage so odposlanci napisali, da se kmetje trumoma zbirajo in pod izvoljenimi lastnimi poveljniki oboroženi hodijo v Benečijo (beneško Istro), kjer se jim dobrikajo.²⁷ Ni jasno, ali je mišljena stalna izselitev podložnikov zaradi kolonizacije ali pa le nasilna trgovska pot.

Čeprav so stanovska poročila gotovo nekoliko prikrojena namenu, smemo glavnim konkretnim navedbam verjeti. Teže si je ustvariti ustrezno podobo o splošni trgovski situaciji. Zdi se, da so podložniki kljub vsemu še dalje trgovali in da tudi zvez z Benečijo niso opustili. Nekoliko z zvijačo in nekoliko z oboroženim združevanjem so najbrž v splošnem vendarle dosegli svoje. V tem bo eden izmed vzrokov za to, da niso prešli v odprto borbo tam, kjer niso bili — kakor v Hrušici in v Postojni — neposredno izzvani.

Nastanek splošnega upora je ob tej priložnosti preprečilo predvsem dejstvo, ki ga stanovi ponovno poudarjajo, da je zemljiški gospod v zadevi solnega apalta stal na podložnikovi strani. To dejstvo je položaju jemalo odkriti razredno borbeni značaj, čeprav je fevdalec zastopal kmeta samo zato, da bi ga sam laže izkoriščal. Toda kmetov otipljivi in vidni sovražnik je bil v tej zadevi iblajtar, in to je v danem položaju slabilo kmetovo odporno moč proti gospodu. Čeprav vse kaže, da je bil položaj dejansko zrel za širok odpor, do njega v teh pogojih ni prišlo.

Spontani spopadi kmetov z iblajtarji in organizirani pohodi tovarnikov pa kljub temu niso bili brez globljega družbenozgodovinskega pomena. Fevdalna država, utelešena med drugim v deželnem knezu, je v gospodarskih pogojih XVI. in XVII. stoletja iskala vire za obstanek v apaltih, torej v zgodnjekapitalističnih oblikah financiranja. Podložnik je s svojo borbo proti temu načinu državnega financiranja slabil vladarja in s tem tudi eno izmed glavnih opor fevdalnega sistema, čeprav se tega gotovo ni mogel zavedati. Stanovi kot predstavništvo deželnega plemstva, ki so v tem primeru po pravni poti zastopali kmetove težnje — bodisi iz skrbi za lastno mošnjo, bodisi iz strahu pred upori — so bili v trenju med vladarjevo blagajno in kmeti dejansko le stranske osebe.

V splošnem velja, da so kmečki upori proti državnim dajatvam šele posebnost XVIII. stoletja.²⁸ Čeprav so se kmetje 1609/10 borili proti organom kapitalističnega zakupnika, pa so se v resnici objektivno postavili po robu novi državni finančni politiki vsaj že

začetek XVII. stoletja, ko so premagali iblajtarje pri Hrušici in v Postojni. Morda je prvi pojav te vrste celo že okrog 1550, ko so se kmetje zaradi nove solne meje branili plačevati dajatve in davke, vendar so podatki o tem še presplošni, da bi mogli kaj določnega trditi. Vsekakor pa ni izključeno, da taki pojavi ne bi imeli neko sorodnost in skupno vzročno zvezo z upori v XVIII. stoletju.

Ali so dogodki v Hrušici in zlasti v Postojni vplivali na razvoj zgodbe o Krpanu? Za zdaj je težko odgovoriti. Nedvomno pa je Krpan, ki sam premaga petnajst »mejačev«, predstavnik resničnih dogodkov, ki so se še mnogo bolj dramatično odigrali v zgodovini slovenskih tovornikov in ne le tihotapcev.

Odprava apalta. Postopek, ki so ga kranjski stanovi sprožili za odpravo apalta za sol, je trajal od marca 1609 do decembra 1610, medtem ko je bil apalt za žito odpravljen že 21. 7. 1609.²⁹ Sol je pač že zaradi posebnosti njene proizvodnje mnogo primernejši predmet za monopole kot žito. — Deželnoknežji organi so se stanovskih pritožb v zadevi soli³⁰ kar se da otepali, včasih ne brez pikrosti: »Zato da bi deželni knez kar na lepem preklical svojo besedo in odredbo, pač ni dovolj, če jo stanovi po sili prikazujejo kot neznošen jarem in presunljivo nesrečo in zaganjajo tako hudo jadikovanje, navpomaganje in alarm, ki jih bojdà nobena beseda ne more prav razglasiti in nobeno pero prav opisati.«³¹ Ker pa najbrž zadeva le ni bila videti tako nedolžna, ker so morda tudi pričakovane finančne koristi postajale dvomljive in ne nazadnje, ker so stanovi uporabili svoje staro orožje in napovedovali težave z odobritvijo davkov, je isti dopis vendarle napovedal možnost pogajanj. Začetek pogajanj, pri katerih naj bi se sestali dve komisiji — stanovska in deželnoknežja — pa se je začela. Deželni knez je sicer aprila 1610 izjavil, da je pripravljen sprejeti stanovske odposlance, vendar šele po povratku s potovanja. Nato je prišlo do dogodkov v Hrušici in Postojni in poleti se je začel postopek okrog priprave odposlanstva premikati nekoliko hitreje. Avgusta so stanovi imenovali svoje odposlance (Tomaž Hren, Herbard Turjaški, Jurij Andrej Kacijanar in mestni sodnik ljubljanski Adam Eppich). Po ponovnih odlaganjih dvora je odposlanstvo prišlo v Gradec najpozneje novembra 1610.³²

Dne 4. decembra 1610 je izšel deželnoknežji dekret, ki je odpravljal solno komoro pod dvema pogojema: prvič, da stanovi na prihodnjem deželnem zboru ustrezajo deželnoknežjim predlogom (pri odobritvi davkov) in drugič, da se stanovi pogode z apaltatorjem Jeremijo de Leo glede 10.400 starov soli,

ki jih ima na zalogi v Trstu, na Reki in v Devinu, in glede soli, ki jo je naročil iz Apulije.³³ Odposlanci so se seveda takoj zavarovali proti prvemu pogoju, glede drugega pa so se še istega dne ustno pogodili z navzočim Jeremijo de Leo.³⁴ Ker prvega pogoja ni bilo jemati prav resno, je bila zadeva s tem opravljena.³⁵

Stanovi so se kot na glavni pravni argument sklicevali na odpravo solne komore 1536, deželni knez je trdil, da solno komoro odpravlja iz proste volje in milosti, dejansko pa so se vsi udeleženi z Jeremijo de Leo vred najbrž dobro zavedali, da je solni komori izpodkopal tla slovenski tovornik. Ta je dobil — čeprav ne v lastne roke, pa vsaj v precejšnji meri po lastni zaslugi — vladarjevo »pismo«, da bo tovoril sol po svetu, podobnega kot si ga je zaželel in izbojeval Martin Krpan.

Poznejši apalti. Prizadevanje primorsko-italijanskih trgovskih kapitalov, da bi si v Benečiji ali na Kranjskem pridobili apalte, je bilo v prvi četrtini XVII. stoletja nekako v zraku. Čeprav smo za zdaj o nadaljnjem razvoju apaltov na sol po letih 1609/1610 le površno poučeni, moremo tvegati vsaj približen prikaz razvoja.

O poskusih posameznikov za pridobitev apalta je govor že v letih 1611 do 1615. Francesco Neri iz Ancone si je v tem času prizadeval pridobiti pravico, ustanoviti solni komori v Trstu in na Reki in uvažati sol iz papeške države in iz neapeljskega kraljestva. Neki Martin Marchisetti je baje Benečanom predlagal ustanovitev solnih založišč (saliere) v Miljah in v Kopru, najbrž z namenom, da ju prevzame kot apaltator. Navedena poskusa nista uspela. Pisar, ki je pozneje sestavljal te podatke za kranjske stanove, pristaavlja, da so izvedbo načrtov preprečili ti stanovi.³⁶

Morda so kranjski stanovi že tedaj začeli misliti na to, da bi odvrnili nenehni pritisk

Hrušica, pri Micnih (Iz fototeke Etnograf. muzeja v Lj.)

primorskih in tujih kapitalistov, s tem da bi sami vskočili v kupčijo. Vsekakor so se dali pismeno obvestiti o količinah prometa s soljo od oktobra 1612 do septembra 1614. Iz teh obvestil izhaja, da je znašal letni promet pri nabitninskih uradih do 45.000 tovorov soli, od česar je bilo nad 41.000 tovorov uvožene in le malenkostni del domače, to je tržaške. Dobra polovica uvožene soli je prešla čez mejo pri Žavljah, slaba tretjina v Trstu (pomorski transport), nekako sedmina pa je prešla mejo na cesti Črni kal—Klanec.³⁷

Leta 1618 so bili baje zopet v načrtu novi apalti, razen za sol topot tudi za platno, med in žeblje. Tudi ti načrti niso uspeli.³⁸

Mnogo nevarnejši so za kranjsko trgovino utegnili postati načrti za apalt soli, o katerih so bila pogajanja 1625. Ta apalt naj bi imel nekaj meddržavni značaj. Čeprav sta ga organizirala zasebna kapitalista — Angelo della Porta in vsaj spočetka tudi Pietro Fustigioni — naj bi apalt posredno povezoval beneške in habsburške finančne interese. Zdi se, da sta se kapitalista pogajala z beneško republiko za odkup določenih količin soli s Paga, Habsburžani pa naj bi jima dali izključno pravico za njej uvoz. Kranjski stanovi so si seveda zagotovili sveža poročila z dvora in najbrž tudi niso stali negibno ob strani.

V avgustu se je Angelo della Porta mudil na pogajanjih v Gradcu. Ker je bil zavržen, se je baje vrgel na tla in tulil. Izjavil je, da je dal v Benetkah 40.000 goldinarjev poročila za sklenitev tega apalta. Oktobra je bil položaj za sklenitev apalta ugodnejši. Iz nekoliko nejasnih in nepopolnih poročil se zdi, da so Benečani že prej enostransko uvedli apalt, da je Angelo della Porta v Gradcu nekaj dosegel in da so nasprotniki apalta pripravljali uvoz soli od drugod, da bi z bojkotom prisilili Benečane k odstopu od apalta. Slede poročila o izkrcanjih apaltatorske soli, o sredstvih za borbo proti beneškemu apaltu, o tihotapstvu z beneško soljo v Trstu in o količinah soli, ki jih je apaltator Angelo della Porta nakupil na Beneškem.³⁹ Kakšne pravice je Angelo della Porta pridobil na slovenskem ozemlju in koliko časa so trajale, bi bilo treba vsekakor še raziskati.⁴⁰

Medtem se je politični položaj bistveno spremenil. Z izgonom zadnjih protestantskih plemičev je bila odporna moč plemstva proti deželnemu knezu zlomljena in centralističnemu absolutizmu se je odprla prosta pot. Prve posledice so se pokazale na finančnem področju. Deželnoknežja blagajna je svoje ogromne dolgove prevalila na deželne stanove, ki so na to prevalitev hočeš nočeš pristali. Deželni knez jim je sicer ob tej pri-

ložnosti odstopil ali na novo podelil določene pravice do javnih dohodkov v deželi⁴¹ in na prvi pogled se je morda zdelo, da so stanovi s tem pridobili večjo samostojnost pri opravljanju deželnih finančnih zadev. V resnici pa je političnemu zlomu deželnih stanov samo sledila še njihova finančna prezadolžitev, povrh pa še vedno nove finančne zahteve deželnega kneza, ki se jim stanovi niso več mogli uspešno postavljati po robu.

Ko so kranjski stanovi leta 1634 prevzeli svoj delež tako imenovanih komornih dolgov, jim je vladar med drugim odstopil tudi določene finančne koristi iz prometa s soljo. Z deželnoknežjo resolucijo 21. IX. 1634⁴² so stanovi pridobili izključno pravico do prodaje inozemske morske soli s tem, da so smeli k nabavni ceni pribiti 1 goldinar; če so vzeli v prodajo tudi domačo, to je tržaško sol, pa so smeli pribiti 30 krajcarjev.⁴³ 3. novembra 1635 jim je bila ta pravica ponovno potrjena.⁴⁴

S tem so kranjski deželni stanovi sami dobili apalt, ki so ga toliko časa branili zasebnim apaltatorjem. Razlogov, da so to storili, je bilo najbrž več. Omenili smo že, da so mogli zmotno pričakovati od prevzema finančnih virov večjo samostojnost. Neposredno pa je bila odločilna misel: če se je že bilo težko otepati nenehnega pritiskanja zasebnih kapitalistov na dvor, je apalt deželnih stanov le-tem nudil vsaj možnost, da ga upravljajo v soglasju s svojimi lastnimi interesi. Ti interesi pa so bili predvsem v tem, da apalt izkoristijo za javne namene samo do tiste mere, ki ne bo bistveno prizadela gmotnih interesov posameznih zemljiških gospodov. V drugi vrsti so nedvomno stanovi pričakovali, da bo apalt soli pomagal iz zadreg prezadolženi deželni stanovski blagajni in da se bodo na ta način izognili prevelikemu zviševanju neposrednih davkov, ki so jih posamezni fevdalci mnogo bolj občutili kot posredne davke na promet s soljo.

Že v lastnem interesu stanovi najbrž niso imeli namena, da s pomočjo apalta na sol v pretirani meri pritisnejo na tovarnika. Toda brž ko so prevzeli sami vlogo apaltatorja soli, se je sestava sil v borbi okrog kmečkega tovarništva spremenila. Zdaj so bili deželni stanovi tisti, ki so od tovarnika pobirali dajatve in razredna struktura je tudi v prometu s soljo jasno in vsakomur občutno stopila na dan. Najbrž ni slučaj, da je prevzemu komornih dolgov in s tem zvezanemu — vsaj pričakovanemu — stanovskemu apaltu na sol takoj sledil eden izmed največjih kmečkih uporov na Slovenskem, upor leta 1635.

Stanovi seveda niso imeli sredstev in aparata, da bi apalt neposredno upravljali. Zato so storili to, kar so dotlej deželnemu knezu najbolj branili: sklenili so apaltatorsko pogodbo z zasebniki. Leta 1635 je bila solna trgovina za šest let prepuščena Ivanu Krstniku Giudottiju.⁴⁵ Pod zvenečim naslovom »ministro dell'Appalto de sali« je na Reki začel 12. 4. 1636 prodajati sol Anton Jakob Corsi.⁴⁶

Prevzem apalta je za stanove pomenil tudi prevzem različnih s tem združenih križev in težav. 1637 je prišlo do nekih neredov, menda na Reki.⁴⁷ Preglavice je delalo zlasti tihotapstvo čez Baker in Volosko;⁴⁸ Benečani so se pritoževali zaradi nasilstev.⁴⁹ Skratka: deželni stanovi kot skupnost deželnega plemstva se tudi s prevzemom apalta niso odkrižali težav okrog kmečke trgovine s soljo, marveč so si jih kvečjemu še povečali. Čeprav je bil pribitek k nabavni ceni maksimiran, je bil razmeroma visok in 3. nov. 1645 je bil znižan.⁵⁰

Cesar Leopold I. je 1661 odpravil apalt na sol, s čimer je bila ukinjena omejitev uvoza na monopolna uvozna skladišča.⁵¹ Zelo verjetno pa se je apalt že prej dejansko spremenil iz resničnega monopolnega skladišča predvsem v obliko pobiranja posrednih davkov na promet.

Kljub vsem težavam tudi apalti kmečkemu tvorjenju in kupčevanju niso mogli do živenga. Valvasorjevi opisi kmečkega tvorjenja soli in trgovanja z njo so sicer nastali po ukinitvi apaltov, toda ne vsebujejo ničesar bistveno novega, marveč samo dopolnjujejo podobo, kakršno so nudila tudi že prejšnja stoletja. Na Notranjskem »se mnogi preživljajo s soljo, jo gredo iskat k morju ali pa v Cerknico (tja so jo očitno prinašali Kraševci iz obmejnih krajev — S. V.) in jo prenašajo na tovornih konjih ne le po deželi, marveč tudi na Štajersko. To so marljivi ljudje, ki se ne boje nobenega truda, da bi zaslužili kak denarič.«⁵² Posebej pove o Dobrepoljcih, da so tovarniki soli in razloži ta pojem: »V kranjskem načinu govora so to ljudje, ki kupujejo sol v Cerknici ali na morju, jo potem po vsej deželi raznašajo na majhnih konjičih in jo prodajajo za denar ali pa zamenjujejo za žito. Za dobro žito dajo enako količino soli. Če pa je žito slabo, jim je treba dati poldrugo količino žita. Zato so ti ljudje malokdaj doma in so v tujini bolj domači kot v svoji domovini.«⁵³ Pri tem je najbolj zanimivo, da se razmerje v menjavi soli za žito 1 : 1 ni razlikovalo od razmerja v XVI. stoletju in od verjetno še mnogo starejšega razmerja.⁵⁴ Razen Cerknice je bila točka za menjavo tudi v Senožečah,

kamor so prinašali sol iz Trsta in jo vsak teden prodajali.⁵⁵ Senožeče so bile staro tržišče za menjavo žita in soli. Že v XVI. stoletju so hodili kmetje iz tržaške okolice »kupovat« žito⁵⁶ v Senožeče in na Planino, pri čemer je pač mišljena tudi zamenjava za sol, saj je kmalu nato govor, da se ti kmetje preživljajo s tvorjenjem soli.⁵⁷ Nakup žita v Senožečah je v zvezi s starodavno navado žensk v tržaški okolici, da so pekle kruh za mesto Trst.⁵⁸

Tudi zdaj je tu in tam prišlo do neredov. Leta 1679 je prišlo v Konjicah do nastopa proti cesarskemu predstavniku zaradi prepovedi trgovanja z morsko soljo.⁵⁹ Medtem ko namreč vse kaže, da se je dotlej morska sol kljub postrožitvi solne meje v njeno škodo (1648)⁶⁰ brez posebnih težav razširjala po Slovenskem Štajerskem, se je kmalu po ukinitvi solnega apalta za morsko sol (1661) začel po vladarjevih uradih krepiti pritisk v prid ausseeski soli, ki ga je bilo čutiti tako na Štajerskem kot na vzhodnem Koroškem. Poskus ustanovitve državnih (erarialnih) skladišč iz 1663/1664 se je sicer 1668 pokazal za neizvedljivega, ker so vozniki in tovarniki še nadalje transportirali sol. Zato so se vladarjevi organi najprej zadovoljili s tem, da so priznali prost promet soli, toda izključili so od njega morsko sol. Da praktično ni bilo mnogo uspeha, pričajo že navedena Valvasorjeva mesta, ki prostodušno govore o tem, kako Kranjci tvorijo sol na Štajersko. 1679 so ponovno uvedli državna skladišča, ki pa niso bila toliko monopolna kot namenjena za borbo proti uvozu morske soli.⁶¹ To je bil torej neposredni povod za nemire v Konjicah. Proti prepovedi uvoza morske soli v celjsko četrt so 1684 združeno nastopili kranjski in štajerski deželni stanovi.⁶² Vse kaže, da so vsi državni ukrepi, ki naj bi globlje posegli v starodavne navade pri kupčevanju s soljo, v XVII. stoletju le s težavo in kvečjemu delno uspevali.

Hrušica, Kosova hiša (Iz fototeke Etnografskega muzeja, Lj.)

Razvoj do XIX. stoletja. V XVIII. stoletju se je položaj spremenil toliko, da si je država pridobila številnejši upravni aparat, s katerim je mnogo uspešneje uveljavljala svojo finančno politiko kot doslej. Vsemogočen pa tudi ta aparat ni bil in promet s soljo se je kljub vsemu že zaradi gospodarske nujnosti v mnogem držal starih navad. Razvoj državne finančne politike o tem vprašanju bi pri nenehnih spremembah, poskusih in reformah zahteval posebno razpravo. Tu naj zadošča le navedba nekaterih najbolj dosegljivih podatkov, vzetih največ iz starejšega zgodovinskega slovstva: taki podatki so uporabni le za približno skico in jih ne kaže imeti za dokončno utrjene.

Načrti iz 1702 za uvoz ogrske in sedmograške soli v naše kraje⁶³ pač niso bili realni in zopetna prepoved, ki je zadela uvoz morske soli 1706, tudi če naj bi veljala za naše kraje, očitno ni uspela. To bo veljalo tudi o patentih 1718 in 1721, ki sta posebej prepovedovala uvoz miljske, kopske in paške soli; prepoved tihotapljenja te soli naj bi zaščitila domačo in barleško sol. Skoraj v isti sapi s temi prepovedmi so namreč (14. 5. 1721) ponovili določila generala iz 1602, ki je — resda nasproti težnjam mest — dopuščal v bistvu kmečko kupčevanje s soljo; s tem so posredno priznali obstoj tega kupčevanja tudi nasproti državni blagajni in zelo verjetno je, da se kupčevanje v praksi ni omejevalo le na dovoljeno sol.⁶⁴ Brez dvoma je na današnjem slovenskem ozemlju še nadalje prevladovala morska sol proti ausseeski in so podložniki še nadalje dokaj prosto z njo kupčevali, kar jim je bilo 1737 menda še posebej potrjeno.⁶⁵ Zdi se celo, da je pomen nekaterih podeželskih sejmov za ta promet še porasel.⁶⁶

Upor podložnikov gornjegrajskega gospodstva v Zadrecki dolini in Lučah leta 1749 proti davkom na sol⁶⁰ je že posledica novih zaostritev, ki so nastopile sredi XVIII. stoletja in ki so postajale čedalje bolj pogoste.

Konec leta 1750 so na primer »Čičem«, stanujočim v območjih socerbskega in novograjskega deželskega sodišča (dejansko so to bili večidel Slovenci), kot znanim tihotapcem prepovedali nošnjo orožja.⁶⁷ Na Štajerskem so tedaj že delovale dvorne prodajalne za sol v Slovenjem Gradcu, Slovenski Bistrici, Konjicah, Ljutomeru in Schladmingu, ki so zdaj imele pogoje za močnejši nastop proti morski soli. 1751 so začeli nastopati proti prosti trgovini s soljo bankalni uradi. Koroško so izvzeli iz območja slovenjgraškega založišča in prenesli zanj založiščno pristojnost na celovški magistrat. 1752 pa so ustanovili tudi državne prodajalne za mor-

sko sol v Celju, Braslovčah, Št. Juriju in Frajštajnu, nato pa so nastala v severnejših krajih nova založišča za ausseesko sol. Na Koroškem je bila prosta trgovina kmalu zadušena, na Štajerskem je ostala načelno dovoljena, vendar se je dejansko čedalje bolj krčila. Na podlagi dvornega dekreta iz 1801 je bila praktično uvedena izključna prodaja erarialne (državne) soli in pri tem uvedena normirana cena, ki je bila višja od prejšnjih. 1804 so o tem sledile nadaljnje odredbe, vendar prosta trgovina formalno ni bila prepovedana.⁶⁸

V avstrijskem Primorju in nekoliko pozneje tudi na Goriško-Gradiškem je že v začetku vlade Marije Terezije delovala posebna Vrhovna direkcija za morsko sol.⁶⁹ Na Kranjskem so tedaj ustanavljali državna založišča za morsko sol in 1752 so bili postavljeni »impresarji« za prodajo soli.⁷⁰ Določen je bil menda rok, v katerem morajo tovarniki prodati svojo sol solnim založiščem.⁷¹ Vendar je ostala kupčija Kranjcem in Hrvatom iz Primorja načeloma dovoljena.⁷⁰ Pač pa se je država sicer skušala vmešavati v prodajo soli, pri čemer je zadela tudi tiste, »ki so bili doslej upravičeni uvažati ceneno sol iz Bakra«. ⁷² Priprave iz 1765 kažejo na to, da je država nameravala vzeti v roke tudi transport.⁷³

Položaj, ki je nastal v teku merkantilističnih posegov državnih organov v gospodarstvo, osvetljuje patent o soli za Kranjsko iz 1778, ki načeloma vzdržuje v veljavi tudi prejšnje patente. Uvedena so skladiščna mesta, ki jih vodi glavni zakupnik po svojih založnikih. Skladišča se oskrbujejo sama, s posebnim dovoljenjem (!) pa smejo prinašati sol iz primorskih skladišč tudi druge osebe. Za vsako nedovoljeno prinašanje soli so določene stroge kazni: zaplemba soli, stopnjujoča se denarna kazen po številu ponovitev in zaplemba transportnega sredstva. Ob neizterljivosti kazni se je lahko izrekla kazen prisilnega gradbenega dela v trdnjavah do treh let. Če bi se pa tihotapci združevali ali pa — čeprav posamič — oboroževali, je bila možna najvišja kazen v primeru ponovitve — deset let težkega zavora v okovju.⁷⁴ Ta patent je bil vsaj načeloma v veljavi še 1817.

Kmalu po izidu tega patenta je bil 1780 ukinjen zakup pristojbin od soli in je bilo kupčevanje s soljo — s pogojem, da so bile plačane mitnine — zopet bolj sproščeno.⁷⁵ Kranjci, posebno pa Čiči so se sploh držali nekdanjih solnih mej in trdili, da smejo prihajati z morsko soljo do Drave in so to dejansko izvajali (med drugim so prihajali v okolico Maribora in do Apač). Mariborska Kresija je opozorila ljubljansko, da veljajo

solne meje po patentu iz 1784.⁷⁶ Za tovarjenje soli v državni režiji so izhajali strogi predpisi, ki naj bi tovarnikom preprečili prilaščenje tovara.⁷⁷

V francoski Iliriji je bila sol državni monopol. Ker je obmorsko solarstvo v Istri in Kvarneru po propadu Benetk (1797) nazadovalo in so dovažanje po morju lahko motili Angleži, so Francozi pospeševali popravilo ilirskih solarn, toda ovirali so izvoz morske soli na ozemlje, ki je ostalo pod Avstrijo, zlasti torej na celjsko in celovško območje. Uvožena sol, ki so jo skušali dobiti po zasebnih posredovanjih, je bila dejansko »angleška«, kolikor so Angleži uvoz dopuščali; prihajala ni v promet samo po dovoljeni poti, marveč tudi tihotapsko.⁷⁸

Po odhodu Francozov je na ozemlju Ilirije ostal v veljavi strog monopol. Na Kranjskem so delovali »solni uradi«, ki so jim bili prideljeni prodajalci na drobno, pri čemer so se cene za prodajo natanko določale.⁷⁹ Posebna določila so izhajala za beljaško okrožje, ki je kot bivši del ilirskih provinc spadalo še pod Ljubljano.⁸⁰ Založišča za prodajo soli so bila v območju ljubljanskega gubernija: Beljak in Špital na Koroškem, Ljubljana, Novo mesto, Radovljica in Postojna na Kranjskem. Promet na drobno je bil prost na Primorskem; v Istri, na Kranjskem, Koroškem in v civilni Hrvatski pa so bili postavljeni pooblaščenim prodajalcem na drobno.⁸¹ Medtem ko so spočetka skušali beljaško okrožje prideliti območju morske soli (istrske solarne so bile zdaj v celoti avstrijske!), so v solnih uradih Beljak in Špital 1827 dovolili tudi prodajo halleinske soli po isti ceni kot morsko sol.⁸²

Na področju ljubljanskega gubernija so po vsem povedanem skušali še nadalje v posebno močni meri obdržati promet s soljo v državnih rokah. Državna so bila ne le skladišča za prodajo na debelo, marveč je oblast hotela držati v rokah tudi prodajavce na drobno.

Strogi monopolni sistem, prevzet od francoske uprave, pa ni ustrezal gospodarskim razmeram na Slovenskem. Tako so dolenski kmetje 1816 zahtevali prosto prodajo za sol in nižje cene. Čeprav so oblasti na to zahtevo sprva odgovorile s preiskavo zaradi hujskanja in nedovoljenega zbiranja denarja,⁸³ pa je kmalu postalo očitno, da bo treba popustiti. 26. sept. 1818 so način prodaje omilili. Trgovina »na debelo« je ostala pridržana »cesarsko kraljevim založiščem«, ki so jih vodili »oskrbniki prodajanja soli«. Prodajna cena iz teh založišč je bila nekoliko znižana. Sproščena pa je bila prodaja na drobno, vendar s tem, da se na Kranjskem

ohranijo obstoječa solna založišča (tudi za prodajo na drobno) vse dotlej, dokler se ne pokaže, da jih je moč brez škode ukiniti.⁸⁴ Nasprotno pa je bila v naslednjem letu še postrožena prepoved uvoza tuje soli, češ da je pričakovati, da bo glede na zaloge in povečanje domače proizvodnje mogla državna finančna uprava izhajati brez nje.⁸⁵ Istočasno pa se je prodaja domače soli na drobno sploh sprostila. Tako imenovana »prosta kupčija s soljo« (Salzfreihandel) je bila dejansko samo oblika državnega monopola, ki ni segal v prodajo na drobno. Država pa je zasegla vso produkcijo soli in imela v rokah trgovino na debelo. Medtem ko so taka načela uvajali do 1827 le s predpisi za nekaj dežel, so jih s tem letom posplošili in prešla so nato tudi v Carinsko in državno-monopolni red iz 1835. Ta red je s svojimi glavnimi načeli o državnem monopolu ostal v veljavi še po marčni revoluciji in do začetkov XX. stoletja.⁸⁶ V tem času pa monopol spričo razvoja novih transportnih načinov nima več zveze s tovarništvom in skoraj nič z njegovim naslednikom — furmanstvom.

Zaključki. V dobi do nastanka železnic (druga polovica XIX. stoletja), predvsem pa v dobi do nastanka velikih komercialnih cest z vozovnim prometom (XVIII. stoletje) sta bili kmečko tovarništvo in kupčevanje s soljo, zlasti pa zamenjava soli za žito med morjem in približno mejo Drave med najbolj bistvenimi potezami slovenskega gospodarstva, ki navezujejo brez dvoma na tradicije iz dobe,

Hrušica, Cekova hiša (Iz fototeke Etnograf. muzeja v Lj.)

ko nam te dejavnosti na podlagi zgodovinskih virov še niso neposredno izkazane. Celotna gospodarska struktura Slovenije je prišla iz ravnotežja, kadar so skušali te dejavnosti znatneje omejevati in vedno znova jih je bilo treba sprostiti.

Odkar se je pojavila država s svojimi finančnimi zahtevami, sicer ta dejavnost ni bila nikdar popolnoma prosta. Vendar so imele omejitve lahko zelo različne stopnje: pritegnitev proizvodnje ali deleža pri proizvodu v roke države; nalaganje posrednih davkov na promet; solna pota in meje; uravnavanje ponudbe; uvedba monopolnih založišč, ki so diktirala cene, ki pa so samo v primorskih mestih zalagala tovarnike, nakar je bil promet prost; strožje oblike monopola, ki so skušale zajeti neposredno ves promet itd. Slovenski kmet se je v posameznih položajih moral znajti, kakor je vedel in znal in ostre meje med tovarnikom in tihotapcem najbrž nikdar ni bilo. Šlo je skozi stoletja za nenehna trenja med zahtevami državne blagajne in nujnostmi gospodarskega življenja, ki jih je zastopal slovenski kmet. Kadar je bil neposredno izzvan, je kmet uveljavil svoje interese tudi s silo in ne brez uspeha.

Fran Ilešič — ki je očitno pripisoval Levstikovi domišljiji precejšen del sestavin zgodbe o Martinu Krpanu — je po tedaj znanem zgodovinskem gradivu skušal datirati pogoje za nastanek osnovnega jedra v prvo polovico XVIII. stoletja.⁸⁷ Po vsem doslej povedanem pa so bili pogoji bolj ali manj dani vse od srednjega veka do XIX. stoletja. Če bi nam bila glavni smoter razpravljanja čim preciznejša datacija zgodovinskega jedra, bi nas taka končna ugotovitev morda razočarala. Toda ali prav ta ugotovitev ne daje povesti o Martinu Krpanu tem večji pomen? Ali je ne dviguje čez pomen slučajnosti in epizodičnosti do mnogo značilnejšega in splošnega pomena, splošnega tako časovno kot krajevno? Tak splošnejši pomen nekaterih sestavin povesti — zlasti soli — se kaže tudi v samem ljudskem pripovednem izročilu, v katerem nastopa sol tudi v drugih značilnih zvezah.⁸⁸ Sicer pa tudi oseba tihotapca-junaka z nedavnim odkritjem povesti o Lolu Kotliču v Reziji,⁸⁹ ki kaže mnoge podobnosti z Martinom Krpanom, utrjuje svoje mesto med splošnejšimi motivi ljudskega izročila.

Ne izključujemo možnosti, da bi se ta ali ona sestavina zgodbe o Martinu Krpanu mogla časovno in morda celo krajevno opredeliti. Že zdaj nas posameznosti zgodbe spominjajo na resnične zgodovinske dogodke: na borbe z iblajtarji, na ponovna pisma, ki so dovolila tovorjenje soli, na pot iz Bakra, na

majhna kljuseta, na redne trgovske poti iz Trsta čez Kras. Celo domnevni Turki med tržaškimi iblajtarji nas nekoliko spominjajo na Brdavska, ki zopet spominja na že na pol mitičnega Pegama. Pa tudi če nam uspe razložiti in datirati vrsto posameznosti, s tem splošni pomen zgodbe ne bo niti najmanj prikrajšan. V zgodovini kmečkega tovorjenja soli in kupčevanja z njo je imel vsak posameznik vsaj nekaj potez Martina Krpana. S tem pa Martin Krpan ni le utelešenje slovenskega tovarnika ali tihotapca, marveč tudi predstavnik stoletnih osnov starejše slovenske gospodarske zgodovine. Še več. Koder se je premikal tovarnik s soljo, je povezoval kraje, v katerih je živela slovenska beseda in v politično razbitih pokrajinah je prav on prispeval k medsebojnemu spoznavanju in vsaj k zavesti jezikovne skupnosti. Ali ni širša gospodarska meja morske soli, ki jo je raznašal slovenski tovarnik, pripomogla k čvrstejši gospodarski povezavi dežel, iz katere je pozneje rasla slovenska narodna zaveza? Ali ni po tej poti Martin Krpan tudi predstavnik starejših gospodarskih podlag, ki so po svojih učinkih vplivale na oblikovanje slovenske narodnostne celote?

OPOMBE

* Podrobneje o tem prvem delu te razprave, ki je pod istim naslovom izšel v Kroniki X/3-1962, str. 129—144. Medtem sem v zbirki listin DAS ugotovil tudi originalni akt kralja Ferdinanda o odpravi solnih komor z dne 1. novembra 1556; s tem je treba dopolniti podatke v prvem delu razprave, op. 113 in 114. Ukinitev je bila vezana na odobritev zvišanega nabitka, razen tega pa je kralj postavil pogoj, da stanovi iz 6-letne odobritve davkov (recesa) rešijo z obročnim odplačilom iz zastave deželnokežji nabitek na živino v Ljubljani, ki je bil zastavljen za 34.000 ren. gld deželnemu glavarju Janezu Kacijanarju; za ta namen je bila stanovom prepuščena tudi 6-letna pomoč Goriške. (Zaradi Kacijanarjevega poraza v naslednjem letu je vprašanje, kako so ta pogoj dejansko izvajali.) V tem smislu je treba precizirati podatek v zgoraj citiranem prvem delu razprave na str. 140, ki je bil delno povzet po Dimitzu. — Listina je uvodoma formulirana nekoliko nejasno, kakor da bi bile solne komore na Kranjskem; to je najbrž zavedlo Dimitza, da je komoro postavil v Ljubljano. Da so bile komore dejansko v obmorskih krajih, je iz drugih virov jasno in sem to že v dosedanjih tekstih upošteval.

1. Poročilo o tem je ohranjeno v dveh variantah, konceptu in čistopisu pritožbe 28. 5. 1609 (gl. op. 2), vendar ni jasno, za katero leto gre; prim. tudi A. Dimitz, *Gesch. Kr. III*, Ljublj. 1875, str. 438. — 2. 28. 5. 1609, DAS St. a. f. 208a. — 3. Ibid. — 4. 21. 7. 1609, *ibid.* — 5. Kot v op. 2. — 6. 26. 6.

1610, DAS St. a. f. 208a, dalje spodaj navedeni spisi o odpravi. — 7. O rodbinski posesti v Brkinih, zlasti S. Vilfan, Zgodovinske slike iz Brkinov, Kronika 1/1953, str. 127. — 8. Kot v op. 2. — 9. 8. 9. 1609, DAS St. a. f. 208a. — 10. Nedat. beležka argumentov za kranjske odposlance 1610 in nedat. duplika odposlancev proti koncu 1610, DAS St. a. f. 208a. — 11. Nedat. beležka kot v op. 10. — 12. B. Grafenauer, Zgod. slov. nar. III, 67. — 13. Kakor navaja za Trst 1563 A. Globočnik, Übersicht einer Verwaltungs- u. Rechtsgesch. d. L. Krain, Ljubljana 1895, str. 55. — 14. Kot v op. 2. — 15. Ibid. — 16. Kot v op. 9. Po prejšnjem črtanem besedilu koncepta so kmetje nameravali napasti Trst in se tam polastiti zalog ali pa razrušiti solarne. — 17. Nedat. beležka kot v op. 10. O nadaljnjem prim. medtem tudi B. Grafenauer, Kmečki upori na Slovenskem, Ljubljana 1962, str. 284—286. — 18. V prvotnem konceptu je povedano, da so iblajtarji kmete napadli ter jim skušali odvzeti konje in drugo, kar so imeli; ta trditev je črtana, ostala pa je navedba, da so iblajtarji tovarnike »fürgewart«, kar bi lahko pomenilo samo, da so jih opazili. To pa bi bilo za postopek kmetov tudi psihološko šibka razlaga. Smiselno bo najbolj prav, če tekst prevedemo, da so kmete ustavili. — 19. Črtano: »jim odvzeli plen«. — 20. 26. 6. 1610, DAS St. a. f. 208a. — 21. Nedat. po 26. 6. 1610, ibid. — 22. Datum ni točen; 20. 6. je bila sreda. Gre za opis po spominu in pripovedovanju. — 23. Mohame-danci poznajo obrezovanje, ki je razširjeno po vsem svetu, razen po Evropi in po ne-semitski Aziji. »Neobrezan« je pri Arabcih psovka. Funk & Wagnalls, Standard dictionary of Folklore, Mythologie and Legend, New York 1949 pod Circumcision. — 24. 26. 6. 1610, DAS St. a. f. 208a. — 25. Razlike po prvotnem osnutku: v prvotnem besedilu so iblajtarji označeni kot Späher oder Überreiter, popravljen v Aufseher oder Überreiter. Napad iblajtarjev na kmete je bil prvotno opisan obsežneje: trgali so kmetom z vratu mošnje z denarjem, ki jih kmetje nosijo običajno na prsih, obešene na vrvi (gradivo za kmečko nož!), jim celo odtrgovali pasove in nože ter rezali pasove. Kmetje so udarili plat zvona, ko so udarili na iblajtarje. Iblajtarjev je bilo vsega 22. Prvotno poročilo je trdilo, da so bili spočetka vsi iblajtarji v trgu, a jih je dvanaest ušlo. Po popravku jih je prišlo v trg deset, drugi so že spočetka ostali zunaj. Po prvotnem besedilu so bili trije obleganci med borbo samo ranjeni, po poznejšem popravku pa takoj mrtvi. Črtana je navedba, da so mrtve iblajtarje najprej zložili na profaniranem pokopališču in da so jih nato pokopali v skupni veliki jami, prav tako je pri označbi Turki dosledno črtan prista-vek »in pogani«. Črtana je tudi pripomba, da bi nastal grozen pokol, če bi kmetje dohiteli onih dvanajst pobeglih iblajtarjev. — Kar zadeva premike iblajtarjev, gre nedvomno za popravek prvotnega opisa, kakor ga je poznal pisar. Glede drugih popravkov je včasih težko presoditi, ali prvotni zapis ni bil točen ali pa so koncept popravili le zaradi krajšanja ali pa morda zato,

da jih na dvoru ne bi prijemali za besedo. — 26. O postopku med deželnim knezom in stanovi, gl. S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961, str. 327. — 27. Nedat. duplika, DAS St. a. f. 208a. — 28. Grafenauer, Zgod. slov. naroda IV, 94; isti, Km. up. 315; Zgodov. narodov Jugoslavije II., Ljubljana 1959, str. 762. — 29. DAS St. a. f. 208a. — 30. Cit. ob dosedanjih izvajanjih tudi v 1. delu. — 31. 16. 1. 1610, DAS St. a. f. 208a. — 32. Akti na pregledanih mestih niso ohranjeni v celoti; uporabljani so: 14. 4. 1610, 17. 7. 1610, 26. 7. 1610, 6. 12. 1610 in nekateri drugi v DAS St. a. f. 208a in 102/2. — 33. 4. 12. 1610, DAS St. a. f. 208a (resol.). — 34. 4. 12. 1610, prav tam (odg.). — 35. Čeprav mi končni akt za zdaj ni znan, je iz poznejših dogodkov jasno, da je bila solna komora tedaj dokončno odpravljena. — 36. Dva poznejša izvlečka, najbrž po 1640, DAS St. a. f. 513, 513b. — 37. Nedat. DAS St. a. f. 513; nadrobnejše številke o teh količinah kot tudi sicer o proizvajanih in prometnih količinah. — F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja... avtorjev tipkopis, zlasti stran 35. — 38. Izvleček v DAS St. a. f. 513b. — 39. DAS St. a. f. 513, zlasti akti 11. 8., 7. 10., 14. 10., 1625; 14. 8. 1626 in nedat. poročilo o količinah soli, ki jo je kupil Angelo della Porta. — 40. Prim. J. Žontar, Kranj 199 do 200. A. Globočnik o. c. 98 navaja, da je bil apalt uveden 1625 in da je kljub protestom stanov ostal v veljavi do 1661, le da so Kranjci dosegli popust pri carini na sol. Ker virov ne navaja, je navedbo za dobo 1625—1634 težko preveriti; da je bil položaj pozneje nekoliko drugačen kot meni Globočnik, bodo pokazala naslednja izva-žanja. — 41. Vilfan PZS 518. — 42. DAS St. a. f. 513. — 43. Po nekem podatku v DAS St. a. f. 513 je bil pričetek novega sistema 21. 9. 1535. — 44. DAS St. a. f. 513. — 45. 28. 7. 1638, DAS St. a. f. 513; 3. 11. 1635, vlož. prav tam med akti za 1637. — 46. DAS St. a. f. 513. — 47. 25. 12. 1636, ibid. — 48. 9. 6. 1638, ibid. — 49. 23. 7. 1638, ibid. — 50. DAS St. a. f. 513. — 51. H. Srbik, Studien zur Gesch. d. österr. Salzwesens, Innsbruck 1917, str. 98; Globočnik o. c. 98; Dimitz, Gesch. III, 438. — 52. Valv. Die Ehre II, 211. — 53. Isti, II, 214/215. — 54. Gl. prvi del te razprave pri opombi 62. — 55. Valvasor, Die Ehre XI, 523. — 56. 7. 6. 1560, DAS Viced. a. I. f. 62/XXV. — 57. 12. 5. 1573, ibid. — 58. Npr. 4. 5. 1627, DAS St. a., bivša škafka St. Servolo I, f. 520/14. — 59. Grafenauer, Zgod. IV, 95. — 60. Glej poglavje o solni meji v prvem delu te razprave, str. 133. — 61. Srbik o. c. 211 sl. — 62. DAS St. a. f. 513b. — 63. Ibid. — 64. E. H. Costa v MHVK 1862, str. 71 sl. z navedbo literature. Patenta 20. 4. 1718 in 17. 12. 1721, navedena tudi v zvezi z aktom po op. 69. — 65. Pat. 14. 12. 1737, Costa I. c.; F. Vrhovec, Ljubljanski meščanje..., Ljubljana 1886, str. 192. — 66. Ibid. 194. — 67. Costa I. c. — 68. Srbik o. c. 212—219. — 69. 29. 10. 1746, DAS St. a. f. 513b. — 70. Srbik o. c. 210. — 71. Pat. 22. 6. 1752 po Costa I. c. — 72. 20. 12. 1763, DAS St. a. f. 513b. — 73. DAS St. a. f. 513b k temu letu. — 74. Sammlung aller k. k. Verord. u. Ges. 1740—1780, VIII, Wien 1787 pod datumom. — 75. 7. 6. 1780,

MALj, Reg. I, 44, fol. 141; prim. Žontar, Kranj 253. — 76. MALj, Reg. I, 159, Potek solne meje iz 1784 mi ni znan. — 77. 4. 2. 1792 in 20. 6. 1792. MALj, Reg. I, 159. — 78. M. Pivec-Stele, La vie économique des provinces illyriennes, Paris 1950, str. 226—240. — 79. 7. 5. 1815, MALj, Norm. I, f. 2 in 25. 8. 1815, ibid. — 80. 15. 9. 1815, MALj, Norm. II, f. 5. — 81. 30. 8. 1816, MALj, Norm. I, f. 5. — 82. 21. 2. 1817, MALj, ibid. — 83. J. Mal, Zgodovina Slovencev, Celje 1928—1940, str. 574. — 84. 26. 9. 1818, MALj, ibid. in tudi Samml. XV, Wien 1820, str. 358. Podlaga je odlok 8. 8. 1818, veljaven za kraljestvo Ilirijo. Prim. Mischler-Ulbrich, Österr. Staatswörterbuch IV, Wien 1909, str. 157 sl. Za Štajersko in Celovško okrožje so podobne odredbe izšle 1821. — 85. Samml. XII-XVII, Wien 1821, str. 225. — 86. Mischler-Ulbrich l. c. — Tako je razumeti tudi podatke o »prosti« kupčiji s soljo, npr. Mal o. c. 574, 578; B. Paternu, F. Levstik, Martin Krpan, Ljubljana 1952, str. 72—75. — 87. F. Ilešič, O Martin Krpanovi »angleški soli«, Popotnik 24/1905, str. 50. — 88. I. Grafenauer, Slovenske pripovedke o kralju Matjažu, Ljubljana 1951, zlasti str 74—75; razlaga Martina

Krpana kot podobe trgovskega boja med beneško morskno in habsburško gorsko soljo je nekoliko preozka — pri morski soli gre za elementarne gospodarske interese slovenskega kmeta, torej borba ni samo med dvema tujima silama. — Prim. dalje M. Matičetov, Kralj Matjaž v luči novega slovenskega gradiva in novih raziskovanj, Razprave SAZU, II. razr. 4. knj., 1958. — 89. Zapisal decembra 1962 M. Matičetov; Sodobnost 1953/5. — 90. Grafenauer, Km. up. 332.

PRIPOMBA IN POPRAVEK. K slovstvu, navedenem v Kroniki X/5-1962, str. 144 je moč navesti še M. Iskra, Solarstvo slovenskega primorja, Proteus XXIII, 1960/61, str. 210—215, čigar težišče je na naravoslovni in proizvajalni plati. — V prvem delu te razprave v citirani Kroniki je na str. 157, levi stolpec, 2. odstavek pomotoma izpadlo nekaj besed v zadnjem stavku, ki se mora pravilno glasiti: Le če so tudi kapitali, vloženi v take podvige, ustrezali pojmu kapitalističnega gospodarstva, je mogoče govoriti o pravih pojavih zgodnjega kapitalizma.

NOVO ŽELEZARJENJE V FUŽINAH POD JELOVICO V XIX. STOLETJU IN NJEGOV KONEC

JOZE GASPERSIC

Plavži ali visoke peči (Hoch-, Floss-, Stichöfen) kot sestavni del fužin ob velikem kladivu ali norcu (Wallaschhammer) so nadomestili v prvi četrtini XIX. stoletja v Železnikih, Kropi in Kamni gorici stare peči na volká (Stuck- ali Stücköfen).

Volk (vouk), na Koroškem in Štajerskem masa, mera železa, die Mass iz latinskega massa ferri, je bil proizvod talivnih peči srednjega veka s podpihavanjem talivnega ognja iz drv ali oglja v peči s pomočjo naravnega vetra ali s sapo iz mehov, ki jih je gonila človeška sila, dokler in koder niso znali ali mogli vpreči vodnega kolesa za pogon meha. Z naslednjim izumom vodnega pogona kladiva se začnajo naše fužine, enote talivnih peči in kladiv.

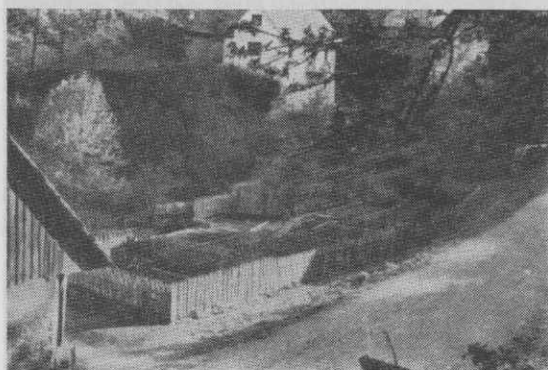
Talitev železove rude v taki peči je trajala do 18 in več ur in volk¹ je bil nekoliko otrpla gmota raznoogljivega železa v približni obliki podolgovatega hleba, široke štruce ali kepe, težke do 50 ali 100, pozneje pa po naraščanju višine in vročine peči do 1000 in več kg. Talina je med žarilnim postopkom kapala in polzela v skledo — dno peči, se tam sesedala in strjevala v volká. Po končanem taljenju so odmaknili izpred peči na valjarjih ležeča, do 3 m dolga koničasta mehova, ki sta pihala v peč skozi lon-

čen izél (iz Düse?), in predrli ilovnate prsi peči, da sta odtekla žindra in odvečno surovo železo, ki so ga, kakor Zois v Bohinju,² imenovali sinter. Nato so odtrgali volká z vroče »postelje«, pokrili njegovo še žarečo sredino z mešanico,³ da se ne bi preveč shladila, in ga zvezli pred peč ali naravnost pod kladivo. Ne cele dele volká so odbili ali zatolkli, pri čemer naj bi se zopet izločil sinter in sploh manjvredno železo. Preveč ohlajenega volká so morali za razsek vnovič razžariti. O tem, da so bili volk ali njegove polovice merska in obračunska trgovska enota, vemo iz Štajerske in Koroške, kjer železa niso plačevali po teži, pač pa po številu mas. V kranjski trgovini železa z Reko menda ni bilo takih primerov.⁴ Pač pa so pozneje število volkov z dogovorjeno težo 1400 funtov napovedovali v davčnih fasijah. Omenjenemu odvečnemu železu so na Štajerskem in Koroškem pravili raglach, ime, ki mu je Štrekelj razložil nastanek iz prvotnega fužinarskega korena.⁵

Edino ohranjeno peč na volká, znano kot »slovenska peč« v Dnu nad Kropo, so odkopali 1955 iz zemeljskega plazu ali usada na najnižjem ovinku gorske, do takrat skoraj dograjene ceste Kropa—Jamnik, kjer je ležala pozabljena in neznana od konca XV,

stoletja. Kot talivna peč za bobovec ni obratovala prav do zemeljske katastrofe, ki je prišla nepričakovano in nenadoma, in so potem začeli graditi ali nameravali graditi v Spodnji Kropi drugo peč na bobovec s kladivom, Spodnjo fužino, s katero bi dobili drugi urbarni objekt — neues Hammer dasselbst; Hammer na Kranjskem ne pomeni vedno le kladiva, temveč celotno fužino. Radovljiški urbar iz leta 1498, ki navaja v Kropi dve »kladivi«, ima poznejši pripis z isto roko, da je eno kladivo odpadlo. Odpadlo kladivo je bila nedvomno peč na volká v Dnu; nova fužina v Spodnji Kropi je število dopolnila.

Za pogon Spodnje fužine so morali zgraditi visok in dolg jez iz velikih skal, prebokati vodotok verjetno že obstoječega ali v načrtu se nahajajočega Spodnjega (Benkovega) mlina in nižje doli speljati vodo pod tem obokom v novi, nad terenom in nad ko-

Areal Zgornje fužine v Kropi, spremenjen v vrtičke in ograjen. Neviden je severno stojči vigenj Vice, južno od tod je zasula cesta temelj plavža

munikacijami ležeči, iz skal in zemlje zgrajeni Spodnji bajer. Ta dela so bila obsežnejša, kot jih je nekoč, morda kakih 100 let prej, zahtevala gradnja pogona Zgornje fužine. Zato so označili njihovo dovršitev z vzdavo kamna z letnico 1558.⁶ V zagonu dela za napredek so fužinarji ta leta prišli ponovno v spor z radovljiškim gospodom Dietrichstainom; rezultat je bil Ferdinandov rudarski red za Kropo, Kamno gorico in Kolnico iz leta 1550.⁷ Spodnji bajer, priča iz tistih dni, služi še danes.

Nekdanja peč v Zgornji fužini v Kropi, ki jo je zgodovinar Anton Koblar⁸ postavil v XIV. stoletje, je bila seveda na volká.

Železnikarski peči na volká sta bili dve, a nič bi se ne smeli čuditi, če bi v Železnikih in njih bližini dobili ostanke še starejših peči kot odgovor na vprašanje, kje so freisinški kovači dobivali volke za kovačnice ali fužine

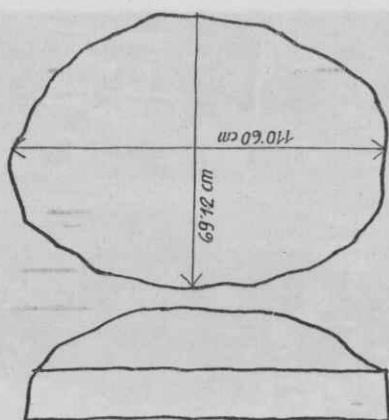

Ob fužinah so bile shrambe oglja, rude in starega železa

ob Sori. Omenjeni peči v Spodnjem in Zgornjem koncu Železnikov omenja Müllner dostikrat. Dvakrat si ju je ogledal in 1775 opisal učeni Hacquet kot dve »Wolf — oder Stücköfen«.⁹ Bleyhaus under Stainbuchl v navedenem urbarju je bila peč na volká. Njeno mesto »pod Kamno gorico« bi bilo treba poiskati. Sled morda vodi na teraso nad cesto pri prejšnji klavnici, ali še višje, na staro rudišče Drnovéc. Označbo Bleyhaus beremo večkrat pri Müllnerju; iz nje se je razvila beseda »plavž« za današnjo visoko peč. Izposojamo pa si »plavž« tudi za starejše peči, ki niso bile plavži v strožjem pomenu. Iz lokacije »pod Kamno gorico« opravičeno sklepamo na še eno peč na volká

Delo v štajerski fužini sredi XV. stoletja, po risbi na svoboščinski listini za Vorderberg

Volk ali masa, domnevno iz peči iz okrog leta 1538 in po njej rekonstruirano dno (po Pircheggerju, str. 158)

ondi, namreč na ono »pod lipo«, kjer je v XIX. stoletju nastal plavž kot zamena za staro peč. Predelana v plavž ni mogla več biti peč na volká v Kolnici, ki je nehala delati sredi XVII. stoletja in je opustele niso obnovili.

Vsakodnevno ohlajanje in zatem polujenje ter kurjenje peči na volká, popraviljanje prsi ali velikega dela prednje stene in dna, dnevna izdelava izelov iz kep dobre, mastne ilovice¹⁰ in njihovo vstavljanje v prsi, da so se v ognju zapekli, zlasti pa zaradi načina peči velika potrošnja goriva — lesnega oglja in s tem redčenjem gozdov — razen za peči so trošile fužine oglje še za kladiva — spori med fužinarji in kmeti zaradi gozdov, so silili k spremembam postopka za pridobivanje železa. Nekoč nezaželeno nastajanje in odmetavanje surovega tekočega železa — sinterja in graglacha pri taljenju rude v volká¹¹ je kazalo pot. Opazili so, da železovo rudo vso lahko pretale v sinter, če nič ne prekinejo talitve in če izpuščajo taleče se železo sproti vsakih nekaj ur. Zajeti ga je bilo treba na posebnem oboku v peči na vodni strani,

Pogled v dno peči ali v ležišče volka v slovenski peči v Dnu

ki ga je bilo treba preluknjati za izpust tekočega surovega železa. Tako železo se shlajeno strdi kot se sinter v pogače.¹² Potrebno razogljichenje otrdelega surovega železa z enkratnim, če treba z dvakratnim razžarjenjem jim ni bilo neznano opravilo. Novost pridobivanja tekočega surovega železa iz rude so poznali v Bucelinnijevih pečeh v Planini pod Golico že v XVI. stoletju,¹³ izkoriščali pa so jo na Koroškem že v XVII. stoletju, ko so grodelj znali delati tudi v Plavžu pri Jesenicah in na Savi. Samo grodelj pa so delali v XVIII. in XIX. stoletju na Javorniku, Triglavski in jelovski bobovec

Kropa po razglednici iz okoli 1900. Zgornja fužina je blizu apside farne cerkve, Spodnja fužina blizu spodnjega roba slike v sredini

pa je držal naše železarstvo na prejšnji stopnji peči na volká zaradi svojih geoloških in metalurških posebnosti.

V Eisenerzu nad štajerskim Erzbergom so se oprijeli dela s tekočim surovim železom l. 1751, medtem ko so pod Erzbergom to tehniko začeli uporabljati med letom 1759 in 1762. Dotlej so dobavljale štajerske peči še železo v volkéh — masah. Z novo tehniko je padla v Vordernbergu poraba lesnega oglja od 225 % na 160 %, proizvodnja železa pa je zrastle za 60 %. Zaradi prednosti surovega železa proti volkom je preurejanje peči na novi način gladko potekalo, čeprav so bile še v zasebni lasti. Ostale pa so celo pri prejš-

nji višini do 5 metrov in niso zahtevale posebnih sprememb v ravnanju.¹⁴

Ni čudno, da so naši železarji že 1771 zvedeli za novosti pri severnih sosedih in so sprejeli spomenico o uvedbi plavžev in vrh tega o uniji fužin pod Jelovico.¹⁵ Toda bile so deležniške in v njih so imeli številčno večino nepremožni, v stroki nerazgledani deležniki — nekateri so bili nepismeni — in vse je hromila neugodna perspektiva rudnih zalog na Jelovici. Tako je misel na plavže pod Jelovico spet zaspala, pred unijo pa je fužinarje plašila globoka medsebojna nezaupnost. Od 1781—1797 utihnejo poročila. Medtem je Zois v Bohinju prehitel naše fužinarje, ko je 1789 podrl svoji enajst čevljev visoki peči¹⁶ na volká v stari Fužini in na

Jez, rake, skrinja in voha Srednjega mlin v Kropi iz kamnov Zgornjega plavža

Bistrici in je po nekaterih preizkušnjah, enkrat na Javorniku v svoji tamkajšnji visoki peči z bohinjim bobovcem zgradil 1791 na Bistrici visoko peč ali peč na prebod, kakor je Vodnik prevedel Stichofen, z višino 22 čevljev. V zvezi s to reformo je preuredil svoje bohinjko rudarstvo in dal napraviti tudi karto rudnih revirjev.¹⁷ Plavžu v Bohinju je služil za vzorec koroški plavž v Lölingu pri Hüttenbergu s profilom in opisom. Na nove opomine rudarske oblasti so predelali v Zgornji Kropi peč po novem kopitu — nach neuem Fuss —, pa so jo še isto leto popravili nazaj na stari način. Pri takem motoviljenju se spomnimo na desetletja poskušanj s plavži, graglachom itd. na Koroškem, Štajerskem in pod Karavankami. A 27. junija 1815 so v fužinski knjigi (Streu-

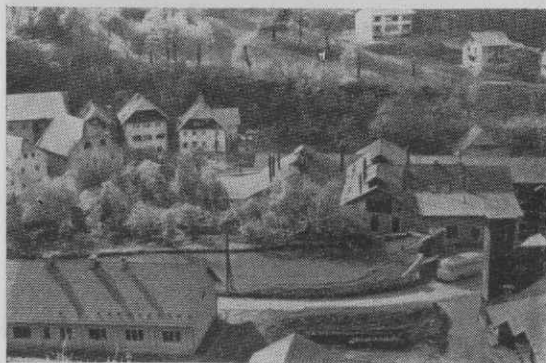

Spominski kamen v bajerju Spodnje fužine iz leta 1558

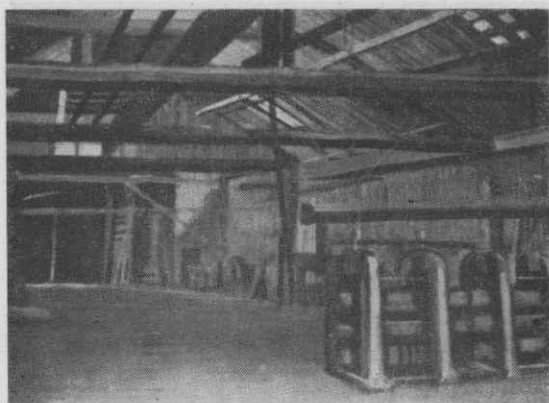
werksbuch) Zgornje fužine v Kropi zapisali pogodbo z mojstrom Lukom Poglajenom, da za 24 goldinarjev predela staro peč na novi način. Obe fužini sta potem akordirali Luko za nadaljnji dve leti, iz česar sklepamo, da je bil Poglajen ta čas nekak delovodja plavžev in strokovni svetovavec fužinarjev.¹⁸ Zgornji plavž je bil visok 16, spodnji pa 18 čevljev. Leta 1815 sta fužini prosili škofijo, da smeta obratovati ob nedeljah in praznikih, ker plavžev niso mogli ugašati.

V Kamni gorici »pod lipo« so predelali peč na volká isti čas. V poročilu o Železnikih od leta 1819 piše Müllner, da v tamkajšnji Zgornji fužini nočejo ničesar slišati o plavžu, čeprav jim rudarska oblast kaže na Spodnje Železnike pa tudi na Kropo in Kamno gorico, kjer delajo nove peči s pridom. Še 1828 se ni moglo obrazložiti nasprotovanje plavžu v Zgornjih Železnikih, a 1833 poroča Prenner¹⁹ o dveh plavžih v tem kraju, iz česar sledi, da so si tudi ti deležniki premislili.

Medtem so si železarji severno od Drave omišljali izboljšave v plavžih kakor dovoz rude z železnico namesto s konjsko vprego, dvigala za rudo in oglje namesto nošnje, gradnjo obstojnejših peči iz odpornega serpentina, bakrene ižele namesto lončenih,

Bajer Spodnje fužine

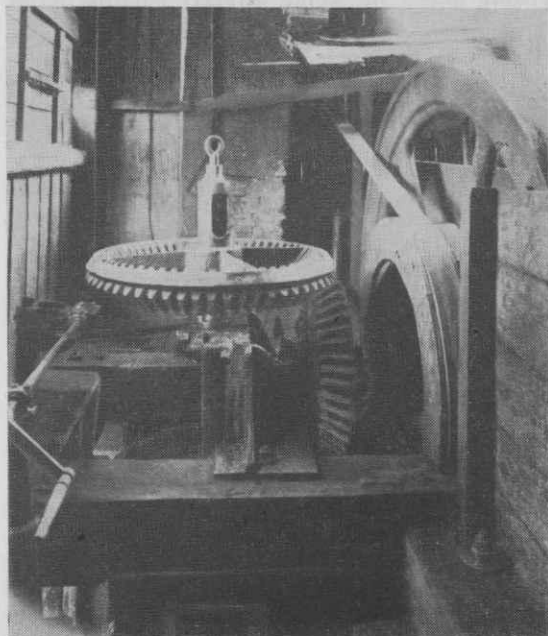
Notranjščina valjavnice na Jesenovcu s štirimi stavki valjev

skrinjasta pihala so zamenjala mehove iz ustrojenih kož. Tudi železarne takraj Jelovice, ki so jih dušile nekatere temeljne slabosti in pomanjkanje rude, so si pomagale, da bi vzdržale. V Železnikih si je Johan Globočnik, potem ko si je pridobil večino deležev obeh fužin, zgradil 1858²⁰ valjarno za žebljarske cajne in palice, za katere sta mu dajala grodelj oba plavža. Globočniku se tudi pripisuje zamisel ogrevanja sape v plavžih in pečeh in oskrba bakrenih izdelov. Valjarna v Kropi, postavljena l. 1876,²¹ ustanova in last Spodnje fužine, je zahtevala odstranitev plavža.²² Z valjarnama so prenehale delati fužinice, ki so tenile z lažjimi kladivi palice v cajne; tako je obstalo v Železnikih, 5, v Kropi pa 7 fužinic. Pri Zgornji fužini v Kropi so opustili okrog leta 1850 starodavna velika in nerodna koničasta mehova in montirali v prizidku na severnem koncu fužine »mašino«, ²³ trdno stoječe trodelno skrinjasto pihalo (Kastengebläse), ki je nepretrgoma in umerjeno dajalo močno sapo. V tek je »mašino« poganjalo veliko vodno kolo s korci

Valjavnica na Jesenovcu pri Železnikih iz leta 1858 (slika na pločevini)

na spodnjo vodo. Pokrovi teh skrinj so se dvigali in vgrezali v trodelnem izmeničnem ritmu, vsrkavali zrak in ga potiskali po vkopanih ceveh, da je puhal v ognje treh peči. Delovanje plavža v Zgornji fužini v Kropi je opisal po spominu Valentin Žmittek, prvič leta 1940 in drugič leta 1962. Prvi zapis iz Žmitkovih rodovnih spominov je natisnil kroparski Zadrugar 1940. Pisec se je rodil l. 1867 in živi kot zasebni uradnik v pokoju v Domu na Bokalcih pri Ljubljani, od koder je letos zopet ponovno obiskal kraj mladih spominov. Njegov praded Gregor se je priselil iz bohinjske Srednje vasi v Kropo in imel tu žago nasproti Pungarta in najnižjega

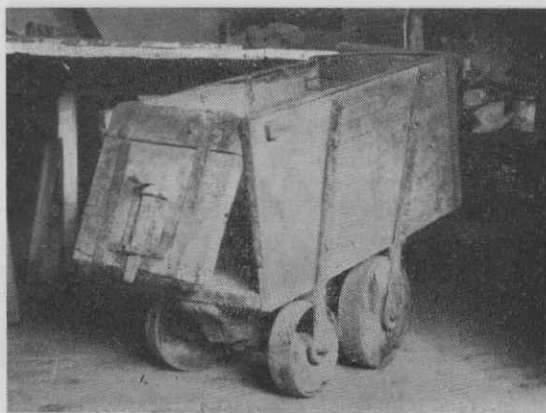
Turbina valjavnice v Spodnji fužini v Kropi iz leta 1876

vigenjca s tem imenom pod Spodnjo fužino. Ded Matevž je bil žebljarski trgovec, poštar ali pošterovec²⁴ in mali fužinar,²⁵ oče Šimen pa je bil žebjar, ravnavec žebljarskega orodja in ljudski knjigovez.²⁶ Številna družina je stanovala v Kotlu nad Zgornjo fužino, kamor se je slišala pesem kladiv, so ropotale cikle kovačev in škripale sani oglarjev, vmes pa je šumela voda nešteti jezov in koles.

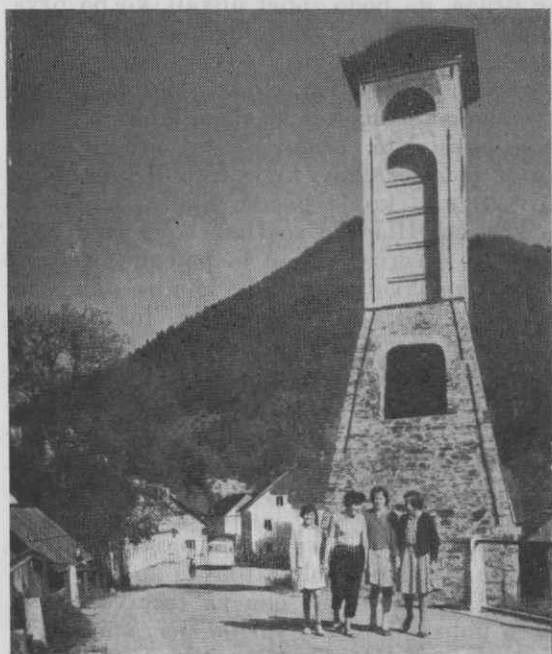
Plavž v Zgornji fužini je po Müllnerjevem poročilu zadnjikrat talil rudo 20. maja 1880, potem ko je delal 65 let,²⁷ oni v Spodnji fužini pa je ugasnil nekaj let prej,²⁸ 1872 ali 1873, ko so ga morali zaradi valjavnice podreti. Z ugasnitvijo plavža v Zgornji fužini ni utihnilo veliko kladivo, ker so delali z njim in z varilno pečjo vsaj še leta 1890, kar

se vidi iz knjige s pogodbami zadnjega fužinskega ravnatelja Karla Pibrovca s fužinskimi delavci. Morebiti so kupovali grodelj in staro železo od drugod. Tudi »mašina« za sapo je bila tedaj še v pogonu.

Ko je Zgornja fužina opustela, je hitro začela razpadati. Njena originalna fotografija iz leta 1904 z obema pečema, s kolesom »mašine« itd., narejena z brega potoka, je v zadnji vojni izginila, ko so jo poslali v Ljubljano modelerju prof. Severju, da bi po njej naredil maketo, do česar zaradi vojne ni prišlo. Njena značilna znaka, kamina obeh peči po fotografiji iz leta 1912, so žal 1919 ali 1920 razstrelili in porušili kot gradbeni material rak in male elektrarne v Srednjem

Fužinski rudni voziček v Zeleznikih

Konservacija plavža v Zeleznikih

mlinu. Temelj plavža, zasut pod robom nove ceste, bi morda kazalo izkopati.

Žmitkov opis dela se nanaša na Zgornjo fužino v Kropi, velja pa mutatis mutandis tudi za druge fužine s podobno ureditvijo in okolnostmi. Plavž so pri nas imenovali s posebnim imenom »linova peč«, bržčas zaradi velike line, ki ga je vidno krasila na vodni strani za razliko od starih nižjih peči. Videti jo je na fotografijah plavžev v Kamni gorici in Kropi. Na maketi v muzeju jo vidimo kot odprtino do žrela, skozi katero je *básavec* vsipal v plavž rudo in posebej oglje. Ruda je morala biti čista, prebrana, zdrobljena do orehove debelosti in izprašana. To delo so opravljali stari možje, prejšnji žebjarji ali

fužinski delavci. *Korito* za pranje rude iz hrastovega debla je ohranjeno pod vigenjcem Vice. Za pripravljanje in mešanje rude je fužina imela s kamnitimi ploščami tlakovan prostor pred *rudnimi bajtami* v fužini, ki so bile last posameznih fužinarjev. Za dovoz pripravljene rude v plavž je bil namenjen železen voziček, v katerega jo je naložil *básavec*. Voziček v Kropi je po Žmitkovem opisu visel na močni žici²⁹ in se je dal potisniti skozi lino nad žrelo v plavžu. Ko je *básavec* porinil voziček nad žrelo, je sunil z nogo v premično dno vozička, da se je odveznilo in je ruda zdrknila v plavž. Oglje, bukovo in na polovico zmešano z lažjim smrekovim, je naložil *básavec* v *kolpernu* v velik merni koš, ki ga je v samokolnici pripeljal na plavž in stresel oglje v žrelo. Dohod na Zgornji plavž so omogočale deske, položene preko rak. Z mostu s poti na Zgornji bajer se je prišlo na rake po eni ali dveh stopnicah. Pot z mostu po rakah do line je bila kratka in razen *básavca* ni smel nihče stopiti nanjo. Ko je *básavec* prvič izsul rudo

Zgornja fužina v Kropi po ustavitvi obrata (slika iz leta 1904; Zadrugar, 1955)

Fužinica v Poljanki in njeni žlebovi

in za njo oglje, je dal *plajerjem*³⁰ spodaj znak z udarcem kladiva, privezanega na višeo železno ploščo. Dvakrat je udaril po drugem in trikrat po tretjem usipu rude in oglja. Potem so vsi čakali določen čas, nekako dve uri, da se je ruda raztalila.

Plajerji, ki so odgovarjali za talivno delo plavža, po takratnih pripomočkih niso imeli drugega merila kot čas, ki je potekel od zadnjega preboja plavža ali od zadnjega básavečevega znamenja. Ko sta minili dve uri ali drug določen čas, kar je básavec mogel razbrati na dveh zvonikih, če ne, pa vsaj na enem — fužini sta v ta namen nagrajevali

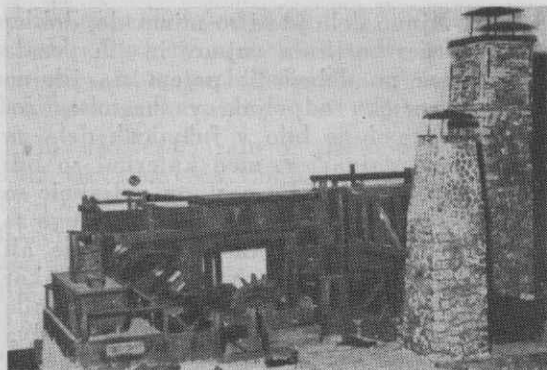
Opušteni plavž v Kamni gorici, podrt leta 1920 (Zadregar, 1940)

cerkovnika, ki je uro navijal — je po znaku plajerjev hitro začel básavec bingljati po plošči s kladivom, kar je veljalo kot opozorilo, da je vsebina v peči zrela za preboj.

Drogarji so prebili takoj peč na določenem mestu. Otroci in gledavci iz Kotla so zavpili: »Že tolče!« in so stekli na neki hodnik »Za kabarneli« v višini poti gledat, kako »bo mleko teklo«. Blizu jih niso pustili. Izpust je bil malo nižje, kot je zdaj zasut plavž. Kot najbolj težko je najprvo priteklo železo svetlo rdeče barve, za železom pa svetlo rumena žlindra, oboje v »koritce«, ki so ga poprej napravili drogarji iz suhe prsti in prahu v tleh pod prebito pečjo. Oboje se je razlilo po koritcu in se pričelo ohlajati. Zraven prvega koritca so pripravili za rezervo še drugo, da bodo zopet ulivali, ko bo prva plošča ali *flata* dovolj hladna. Koritce ali módel je bilo kakih 140 cm dolgo, 25 cm široko in 6 do 7 cm visoko. Moralo je biti popolnoma suho, ker bi vlaga lahko povzročila eksplozijo, čemur je bil nekoč priča revež iz Železnikov, ki je izgubil po nepazljivosti vid, ko je počila žlindra od vlage v koritcu. Hladečo se flato so privzdignili in ovili z verigo, da so jo potegnili vstran, kjer se je ohladila. Nato so žlindro odbili od železa. Žlindra je bila svetla, luknjičasta, gladka in precej lahka, da je marsikje služila namesto kamnov za pokrivanje ograjnih zidov. Tudi v prah za sušenje spisov so jo tu in tam drobili in mleli.

Nato so »flato« surovega železa, ki so mu sedaj pravili »*grodelj*«, zlomili ali razbili na manjše kose, da so jo lahko dejali v *varilno peč* ali *frišarico*, ki se ji zdaj pravi tudi presnovka. Taki peči blizu plavža sta bili dve, druga zraven druge, ena za rezervo, če so prvo popravljali. Pri varilni peči sta delala dva plajerja, čeprav nista bila popolna topivca kot plajerji pri plavžih ali pri nekdanjih pečeh na volká, od katerih so si izposodili naziv. Ena od varilnih peči je neprestano gorela zaradi potrebe po hudi vročini in da je ni bilo treba kuriti, če bi ugasnila. Zato je delal prvi plajer podnevi, drugi ponoči. Peč je bila zgrajena iz trdega, odpornega kamenja kremena, ki so ga dobivali na Lancovem. Na prednjem delu so zapirale peč velike litoželezne plošče. Stala je nizko, poldrugo ped od tal in je bila 3 m visoka; nad to mero se je podaljševala v zidan kamin, le nižji in ožji kakor pri plavžu. Oglje za varilno peč je moralo biti smrekovo, ki je lahno in rado gori, ne tako kot bukovo, ki je težje in je nezgorelo padalo v dno kurišča. Pred ognjiščem je bila nameščena litoželezna plošča za mizo ali polico, na katero so plajerji in pomagači devali razžarjeno *lupo* ali volka,

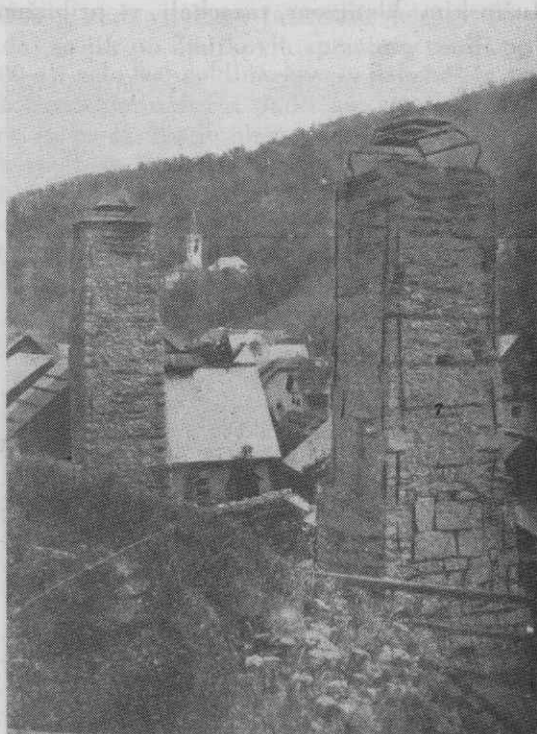
kot so rekli gmoti pri tem postopku, ko so jo vzeli iz ognja. Lupa se je zvarila iz kosov razžarjenega grodlja in približno enake količine razžarjenega starega železa; obojega materiala je bilo približno 150 kg.^{31a} Preden so v peči zakurili, so morali odstraniti pepel in žlindro. Ko je bila peč razbeljena, je potegnil plajer s kavljem kose grodlja, že nekoliko razžarjene, s prostora nad kuriščem, v ogenj. Z veliko lopato je vrgel nanje oglje, potem pa je z isto lopato pobral na tleh pripravljeno staro železje ali reno in ga zmetal v peč. Vse železje se je od velike vročine skoraj stalilo; plajer pa je vzel v roke železen, 3 ali 4 cm močan in 2 m dolg, na koncu nekoliko razširjen in ošiljen drog in je z njim vse železje na ognjišču dvigal in skupaj spravljaj. Trajalo je kaki dve uri, da je postal ta volk »zrel«, potem pa je plajer zaprl sapo, da se je zmes malo ohladila. Nato je z udarci kladiva na železno ploščo sklical pomagače: *ogómoštra*, *udájavec* in še kakega tretjega, da so z železnimi drogovi dvignili lupo iz peči na mizo. Ogómošter je prišel z velikimi kleščami, obešenimi na verigi na vzvodu, ki se je gibal od varilne peči do velikega kladiva, prijel z njimi lupo in jo peljal pod kladivo. Nato je udájavec s svojim drogom dvignil majhno zatvornico v žlebeh in je začelo kladivo počasi udarjati na lupo. Vmes je ogómošter obračal s kleščami lupo, da bi se grodelj in staro železo premečkala in se skovala v kos homogenega kovega železa. Ob težkih udarcih norca je tekoče železo lupe kar brizgalo naokrog. Zato je udájavec metal z lopato na lupo drobno žlindro in okujino, da je zavaroval lupo pred udarci kladiva, ogómoštra pa je varoval velik usnjen predpasnik in so ga ščitila posebna očala. Lupa je postajala vedno bolj zvarjena in daljša. Potem so jo s sekalom ali dletom pod kladivom presekali v dva kosa, ki ju je kladivo vsakega zase še naprej kovalo v okroglo, nekako meter dolgo štruco, ki so jo imenovali *mozelj*. Oba mozlja so s kleščami v vzvodu prepeljali nazaj v peč, kjer so ju rdeče razžarili, potem pa ju posamič spravili nazaj pod kladivo, ki ju je v sredini prekovalo na 3 ali 4 cm debeline, da sta dala vsak po eno *kepo*, kakor so jima rekli. Vsaka kepa je prišla spet v ogenj varilne peči, od tam pa zadnjič v fužino pod kladivo, kjer sta jih ogómošter in udájavec prekovala v *štange*, palice, polizdelek fužinicam za žebljarske cajne ali šibike. Te 160–170 cm dolge in 4–5 cm debele palice s 4-oglatim prerezom so nosili iz fužin v cajnarice stari možje na ramah po 50 kg naenkrat. Njihov kamen za odmor pod vrtičem hiše v Poljanki ob poti v Kotel je

Maketa Zgornje fužine v Kropi v Kovaškem muzeju

pokazal stari tesar, Anton Ažman, Janezov brat.

Fužinice »Streckhämmer« ali cajnarice, zadnji člen v fužinah, odkar so živele, so bile last posameznih fužinarjev ali njihovih družb ad hoc, sedma, to je zadnja v Kotlu, pa je bila na voljo malim fužinarjem. Fužinica je bila majhna fužina brez talivne peči s hitrim in lahkim kladivom. Kovač, cajnar, je razbeljene železne palice pomikal pod kladivom naprej in nazaj in jih sukaj na obe strani, da so se tanjšale in daljšale, *cajnarski podájavec* pa je pazil na meh in ogenj, vdaljal ali jemal vodo ter podajal palice cajnarju

Plavž in varilna peč Zgornje fužine v Kropi leta 1912 od zadnje strani

v roke. Njuno delo je hitro minevalo, dokler nista zvečer sortirala cajnov in jih vezala v butarice po debelosti; potem sta jih na ročnem vozičku odpeljala v shrambo »gospodu«. Včasih je bilo v fužinicah dela za dve izmeni cajnarjev, med katerimi so bili tudi kmečki ljudje. Po nastopu valjavnic so nekatere fužinice začele razpadati, druge so desetletje ali dve kovalе velike žeblje ali orodje in se spremenile v sekirarice, kakor je bila Šmelova, kmalu pa so vse preminile skoraj do plitvih temeljev. Preostala sta dva velika kamna iz zelenkastega porfirja, ki sta služila kot podstavek kladiva. Eden od njiju, s kovanim obročem, potegnjen s prvotnega mesta na sosednji travnik, je prosto viden, drugi je še v zemlji kot nekoč, pod nekdanjo fužinico v Poljanki. Nekaj več gradiva o fužinicah je po Žmitku prinesel Zadrugar 1940.

Valjavnico so kroparski fužinarji kupili rabljeno nekje na Zgornjem Štajerskem. Stavljali so jo štirje pari valjev. Njen pogon je opravljala stara horizontalna turbina neznanega izvora. Voda na turbino je pritekala po navpičnem lesenem rovu iz žleba za pogon fužinskega kladiva. Masiven vztrajnik z nad 2 m premera je imel tolik zamah, da so ga ustavljali z močnim lesenim drogom. Palice iz varilnih peči, ki so jih prej dobivale fužinice, so za valjarno razbelili v primerno podaljšani varilni peči in jih pod fužinskim kladivom razsekali v približno

Ravnatelj Zgornje fužine v Kropi in svetnik Trg. zbornice v Ljubljani po letu 1850, J. L. Potočnik

30 cm dolge »caklje« v debelosti 3–4 cm. Odsekani cakelj je delavec vrgel s kleščami proti paru valjev, ki je bil najbližje vztrajnika. Spretno ujetega je drugi delavec-valjavec s kleščami vtaknil med valja, ki sta se vrtela vsak v obratni smeri. Nasproti čakajoči valjavec je storil isto pri naslednjem ožjem paru valjev itd. Cakelj se je tenil in daljšal. Ko je šel skozi zadnja valja, ga je prijel s kleščami za to postavljeni fant in tekel z njim po valjavnici, da se ni zvijal in zapletal. Ko je bil fant s cakljem skozi, je prijel konec caklja s kleščami zadnji valjavec in pomagal fantu, da sta cajn nategnila in zravnila. Potem so cajn razrezali v poldrug meter dolge, gladke in okrogle šibike, ki so jih zložili in povezali v butarice okrog 25 kg teže. Valjavnica ni dobajala novih naprav v železarnah v bližini in po svetu in je po petnajstih letih obtičala. Likvidatorji Spodnje fužine so jo prodali za staro železo. Zgoraj omenjeni fant je bil 15-letni Jurij Legat, ki 98-leten še živi kot upokojen žebjar v Kropi. V zadnjih treh ali štirih stoletjih ne pomni Kropa človeka take starosti. Kot valjavniški mojstri so bili prva leta nastavljeni ljudje s Koroškega ali Štajerskega, ki jih je bilo treba dobro plačati. Od začetka je pa delal pri valjavnici (v bolenu) domačin Lenart Bešter-Florjančnikov, najprej pri prvi progi, potem pa tudi na ostalih. Usposabljal se je s pomočjo fužinskega upravitelja Janeza Zupana-Bevca, s praktičnim delom, s prerisavanjem in študijem valjavničnih delov. Po odhodu tujega mojstra je Bešter stopil na njegovo mesto. Ko se je valjavnica v Kropi ustavila, je Bešter odšel z družino v Železnike kot mojster v Globočnikovi valjavnici, ki je še nekaj časa valjala. Ko se je tudi ta ustavila, je Bešter odšel z družino v Ljubljano, kjer je nekaj pred prvo svetovno vojno umrl.

Pri vodotokih, rakah in žlebovih za speljavo pogonske vode iz jezov, npr. iz Zgornjega in Spodnjega jezua k fužinam v Kropi, so napravljali *skrinje* in s skrinjami *vehe* ali zatvornice. Mislimo si pravo, široko skrinjo brez pokrova in dna, vtopljeno v dno vodotoka, kjer se prično z jezu žlebovi ali rake. Zajezena voda zasiplje skrinjo z blatom, peskom in drugim drobirjem, dokler ne začne teči po vrhu. Tedaj je treba dvigniti veho pri skrinji, ki zapira vodi pot v prosti, jalov tok, s čimer bo odtekla naplavina v strugo. To praznjenje skrinje se je videlo posebno pri nalivih. Veho v skrinji dviga vreteno, na katero se navija veriga, pribita na veho. A zatvorničar obrača vreteno z železnim drogom, ki ga vtika v luknjo na obodu vretena. Tako se vеха z dviganjem odpira in s spu-

ščanjem zapira. Teža vode ali naplavine pritiska zaviralno na veho. Skrinjo odpreti ali veho dvigniti je pomenilo *vodo vreči*. Strešica nad veho naj bi varovala napravo in človeka v nalihih, kadar je treba najbolj hiteti. Zato si je Spodnja fužina omislila tehniške izboljšave zapiranja, izpuščanja, izkoriščanja vode itd., Zgornja pa, ki ni več delala, je te stvari prepuščala žebjarjem iz prizadetih vigenjcev. Zdaaj, ko teh ni več, so naprave v stari preprostosti odvisne od sredstev in dobre volje tujih činiteljev.

Vzdrževanje fužin, vigenjcev, mlinov ter njihovih vodnih naprav in koles, ki jih je samih bilo 50, je stalno zaposlovalo tesarje in njihove pomagache. Med njimi je ostal najbolj znan v Kropi rod Ažmanov iz Spodnje Lipnice, katerih opis in rodovnik je prinesel Zadrugar 1940, str. 106 do 110. Ti so zrasli s fužinarstvom od zadnje četrtine XVIII. stoletja in Janez Ažman, pravnuk prvega kroparskega Ažmana, r. 1878, u. 1955, je naredil 1951/52 po spominu, fotografijah, ustnih in pisanih podatkih maketo Zgornje fužine za Kovaški muzej. Izdelana v merilu 1 : 10 nam kaže plavž, varilno peč, »mašino« s pihali, kladivo in pogon v stanju, ko je fužina leta 1890 nehala delovati.

Müllnerjeva knjiga str. 320 do 326 prinaša »fužinsko nomenklaturo« z izrazi pri pečeh, kladivu in vigenjih, nabranih v pogovoru s Karlom Pibrovcem, zlasti pa iz arhiva v Zgornji fužini, ki se je ob Pibrovčevi smrti 1909 porazgubil. Besede so deloma slovenske, večinoma pa nemške in italijanske, ter pričajo, s katerimi deželami so fužine tehniško in komercialno občevali. Na drugi strani pa govore prav redki ostanki tehniških slovenskih besed srednjeveškega železarstva,³¹ da so delovali tudi avtohtoni Slovenci v krajih, ki so sedaj nemški.

Sto in več let pred koncem železarstva so tostran Jelovice izračunali, da imajo pri izdelavi železa iz rude izgubo in da jih manj stane železo s Koroškega, da pa nekako izhajajo pri kovanju žebljev. Zaradi tega polagoma izginjajo rudarji z Jelovice, množe se pa nekoliko mali podjetniki v žebjarstvu, taki, ki sami kujejo žeblje in jih prodajajo, ali pa ki prekupčujejo z žebli in zaposlujejo po nekaj kovačev. Oboji so bili po koroškem fužinsko-žebljarskem redu Marije Terezije iz 1759 »Störerji«, saj so motili stari rudarski red fužinarjev in so jih ti z rudarskim sodstvom preganjali. Od besede Störer menda prihaja ljudski pojem »štera« za delo na naročnikovem domu, pa naziva »poštar« v prvi knjigi oklicev župnije Kropa od 1823 do 1893 in pozneje »poštérovec« za

male žebljarske podjetnike ali male trgovce z žebli. Pozneje srečujemo tudi »žebljarske mojstre«, ki so prebili določeno dobo učenja žebljarskega kovaštva.

Ob nediferenciranem, poznejšem nazivu »fužinski delavec«, dobimo v zgoraj imenovani oklicni knjigi³² med 661 ženini 364 žebjarjev, ki jih vedno nazivajo s kovači, 6 poštarjev in poleg 47 fužinarjev-posestnikov fužinskih deležev 9 plajerjev, 22 cajnarjev, 6 udajavcev vode (Wassergeber), 3 ogómoštre, 1 basavca in 2 cajnarska podajavca ter 1834 edinega drozgarja Fortiča s koroških Vratc. Nadrobna statistika po knjigi bi nedvomno razodela, da je število diferenciranih fužinskih poklicev v drugi polovici XIX. stoletja nezadržno padalo in da je tudi uvedba plavžev potem pa valjavnice v poklicih povzročila spremembe.

O gibanju življenjske moči nekdanje železarske naselbine še dvoje slik.

Diagram, ki ga je prinesel Zadrugar 1940, str. 88, kaže 1720 ob prvem državnem štetju 1030, danes okoli 700 prebivavcev. Število se je v XVIII. stoletju dvignilo leta 1790 na 1250 ljudi, sredi naslednjega stoletja leta 1850 kljub posledicam prekucij in začetku tehniških preobratov na 1240 ljudi. Potem je število prebivavcev nezadržno padalo: 1880 na 1100, 1900 na 780, a 1930 na 578 ljudi. Značilna je tudi vrednost fužinskih deležev. Nekdaj so jih po Žmitkovih spominih cenili po 600 ali celo 800 goldinarjev po deležu³³ in so ob prenehanju fužin padli na 300 goldinarjev in manj. Ko je ob prenehanju goldinarske veljave 1900 nastopila kronska vrednost (1 goldinar je bil 2 kroni), so bili deleži le še po 100 kron in manj. Le špekulacija dedičev in prekupcev jih je nekaj prodala Žebljarski zadrugi po 400 kron.³⁴

Zadnji ravnatelj Zgornje fužine v Kropi Karel Pibovec (slika iz leta 1901)

OPOMBE

1. Volka so na Štajerskem imenovali pokvarjeno maso. — 2. Glej članek Marije Verbičeve v Kroniki 1956, IV. letnik, 1. zv., str. 6. — 3. Mešana v sredini mase je bila iz ogljene prsti, ilovice, prahu itd. — 4. O trgovini z Reko gl. Blaznikov sestavek v Loških razgledih 1962. — 5. Glej Pi, str. 12, opomba 24, spodaj. — 6. Glej sliko. — 7. O Ferdinandovem rudarskem redu glej sestavek v Kroniki. — 8. Glej sestavek o Gorenjskem železarstvu v XIV. in XV. stoletju v Kroniki št. 5, letnik VII. — 9. *Oryctographia carniolica* II. — 10. Za izkop ilovice se je pogodila cerkev sv. Lenarta z Zgornjo fužino in dobila zato en fužinski dan. Ilovico so kopali za cerkvijo. Pogodba za izkop ilovice je omenjena v *Matriculi Parochiae S. Leonardi, Crova*, 15. junij 1685. — 11. O besedi *graglach* prim. opomba 5. — 12. Pogache so pravili strjenemu surovemu železu, glej op. 2. — 13. Glej separat Aleksandra Rjazanceva, *Bobovci Julijskih Alp* 1962. — 14. To in več o nastajanju plavžev v *Wilhelm Schuster, Vordernberg und seine technischen Denkmale* 1959, Montan Verlag, Wien. — 15, 18. Mü, str. 271–277. — 16., 17. Primerjaj sestavek Verbičeve o Bohinju. — 19. *Prenner v Hohenwartovich Beitrage*, zv. I, 1858. — 20. O valjavnici bratov Globočnikov na Jesenovcu pri Železnikih, ki so z njo in dvema frišarskima pečema zaposlovali 56 delavcev, kropski Zadrugar 1954/55 na str. 102, v sestavku o Fortunatu Warlu. Tam je tudi nekaj več zapisano o valjavnici iz leta 1876 v Kropi. — 21. O tem primerjaj poročilo v sestavku »Dva značilna dogodka iz dobe propadanja železarske obrti pri nas« v Zadrugarju 1955/54, str. 26. — 22. Žmitkovi rokopisni spomini. — 23. Priprava

sredi XIX. st. je po pravici vzbujala vtis »mašine« in dela to še danes v maketi. — 24. O poštérovcih glej kasneje. — 25. »Malega fužinarja« so imenovali tistega, ki je imel le en fužinski delež. — 26. Za vezavo knjig, pesmaric, vzorčnih skatel ipd. si je dal prinašati iz Ljubljane usnje, papir, karton itd. Ohranila se je Mohorjeva »Cecilija« na koru. Sestrična mu je bila »Podnartovčeva« Micka v Selcih, ki je slikala na steklo. Njen oče Gregor Hrovat je bil Žmitkov ded. Primerjaj Makarovičovo »Slikanje ljudskih slik na steklo na Slovenskem«, v Slovenskem etnografu, letnik XV, 1962 in Žmitkove Rodbinske spomine v Zadrugarju 1940. — 27. Müllner, str. 276. — 28. Po Žmitkovem rokopisu. — 29. Voziček za rudo iz Železnikov nima premičnega dna. — 30. »Plajer« izhaja po Schusterju, str. 75, iz plahen oder blahen, blasen. — 31. Glej opombe v Pirch. zgodovini »Das steirische Eisenwesen bis 1564«. — 31. a Staro železo za varilno peč je bilo po 1878 nekaj časa iz Bosne. — 32. *Buch für die kirchlichen Aufgebothe der Ehen*, ki se začne z letom 1825. — 35. Müllner, str. 289 in Žmitkovi spomini. — 34. Kronika Plamena, str. 18, 22, zlasti 28, 31, 33 in 36.

Viri: *Matricula Parochiae S. Leonardi Crova*. — *Ein Buch für die kirchlichen Aufgebothe der Ehen... von dem... Ordinariate Laibach* dtdo. 28. November 1822 z. Z. 1291 anbefohlen. — *Radovljiški urbar* iz 1498 v DAS.

Literatura: Poleg literature, navedene v članku, še: Anton Globočnik: *Der Berg- und Hammerwerkort Eisern. Eine geschichtlich-statistische Schilderung in Regestenform*. Laibach 1867.

NEKDANJI VRHNIČANI

RAFAEL OGRIN

Leta 1753 je cesarica Marija Terezija s posebnim patentom odredila, naj se popiše vse prebivalstvo po spolu, starosti in stanu. Popis so opravili župniki po svojih farah. Po tem popisu je imela Vrhnika tedaj 226 družin s 1401 prebivavcem. Od teh je bilo 711 moških in 690 žensk. Po starosti je bilo 688 (49 %) starih do 20 let, 530 (38 %) do 40 let, 92 (6,5 %) prebivavcev je bilo v starosti med 40 in 50 leti, 91 (6,5 %) pa preko 50 let.¹ Skoraj polovica prebivavstva je sestavljala mladina in sicer je bilo 544 starih do 15 let in 144 od 16 do 20 let. Tako na Vrhniki sami kot tudi v vsej vrhniški fari je živelo tedaj več moških kot žensk.

Ko so nato leta 1756 popisali vsa posestva zaradi poprave davčne osnove, je bilo med vrhniškimi posestniki le kakih 38 pravih kmetov, 178 pa je bilo poddružnikov in bajtarjev. Po zaposlitvi je bilo med posestniki poleg trškega sodnika, mitničarja in poštarja še pet gostilničarjev, pet krojačev, šest čevljarjev, pet mlinarjev, dva krznarja, dva ključavničarja, dva tesarja, dva tkavca in po en branjevec, starinar, kuhar, mesar, sodar, krovec, barvar, kovač in sodni sluga. Nadalje je bilo na Vrhniki še 39 čolnarjev.²

Med najstarejšimi kmečkimi rodovi so bili Jelovski. Ena veja je imela hišo ob vaškem potoku in je bila podložna logaškemu gospodarstvu. Druga je imela svojo hišo »na grabnu« in so zato rekli hiši »pri Grabenčanu«. Ti so bili podložni bokalški graščini. Prvi so bili logaški, drugi pa bokalški župani.

Zadnji moški potomec prvega rodu, ki je umrl leta 1927, Gabrijel Jelovšek, dolgoletni vrhniški župan, je sestavil rodovnik, ki se začinja z letom 1428. Za prve štiri rodove, omenjene v rodovniku, nisem našel listin. Od leta 1584 dalje pa se rod lahko zasleduje po ohranjenih listinah in matičnih knjigah vrhniške fare. Med leti 1637 in 1791 so gospodarili po vrsti kar trije Jelovski z imenom Jurij. Ti so dvignili rod med najpremožnejše in najuglednejše vrhniške kmete. Okoli leta 1700 so si sezidali ob potoku mogočno hišo, o kateri pravi Cankar, da je »zakleti graščini podobna«. Po jožefinskem katastru je imel tretji Jurij 22 oralov orne zemlje in 44 oralov travnikov in pašnikov. Letno je pridelal 484 mernikov raznega žita in nakosil 686 starih centov sena.³ Leta 1807 so Jelovski prodali svojo hišo ob potoku in si sezidali novo hišo ob Tržaški cesti pod hišno št. 183. Iz rodu je izšlo več duhovnikov, zdravnikov in pa zgodovinar Anton Jelovšek. Dva člana

družine sta dobila plemstvo s pridevkom »Fichtenau«.

Druga veja Jelovškovega rodu, Grabenčani, pa so ostali vedno na položaju srednjih kmetov in so izumrli leta 1856.

Poddružniki so imeli poleg majhnega vrtička navadno še nekaj lazov. Ker so bile skoraj vse njive in pašniki v rokah veljakov in kmetov, so mali ljudje že ob koncu XVI. stoletja na lastno pest iztrebili Košaco in zemljo ob Beli in si napravili laze. Deželski sodnik je dobil leta 1588 nalog, naj te laze popiše in oceni, nato so se vpisali v urbar.⁴

Na svojih lazih so poddružniki sejali nekaj soržice, ječmena in stročnic, na strnišču pa ajdo. Ker pa to malo kmetovanje ni zadoščalo za življenje, so si morali poddružniki poiskati še kak postranski zaslužek. Delali so v tovornem pristanišču, bili so obrtniki ali čolnarji, ali pa so redili živino in pripravili vozarjem na državni cesti proti Logatcu.

Pašnja je bila na določenih gospodstvenih pašnikih za vse podložnike prosta. Drva in drug les so logaški podložniki dobivali brezplačno, vsi drugi podložniki pa so morali drva plačevati. Tako so na primer podložniki graščine Bokalce plačevali za voz drva (4 stare cente) po 1,5 kr.⁵

Podložniki so si sami napravljali drva in les. Pri tem so neusmiljeno gospodarili v gozdovih. Sekali so ob nepravem času, ko je bilo drevje sočno in sicer tam, kjer jim je bilo najbolj priročno. Nekateri gozdi so bili zato izsekani, drugi pa pravi pragozdi. Ogljarji so žgali oglje na enem mestu, dokler ni bilo vse izsekano. Da so nabrali steljo, so obsekavali smreke do vrha, da so pridobili smolo, pa so smreke lupili.⁶

Stara Jelovškova hiša, Ob potoku št. 21
(Cankar: »zakleti graščini podobna«)

Zaradi velike umrljivosti zlasti med mladino bi moralo število prebivavcev stalno padati. Tako je na primer leta 1802 umrlo v vrhniški fari 145 ljudi, med njimi 111 otrok. Od teh je 77 otrok umrlo za črnimi kozami. Stalni dotok novih prebivavcev iz okoliških vasi in iz tujine pa je število prebivavcev še večalo. Tako je imela Vrhnika leta 1821, torej kmalu po francoskih vojnah, 1910 prebivavcev.⁷

Posebno med obrtniki je bilo mnogo tujcev, ki so kot popotni pomočniki prišli na Vrhniko in se tu oženili. Tako se je na primer priselil sedlar Anton Torezan iz Št. Mihaela pri Boznu, na kar še danes spominja hišno ime »pri Tirolcu«. Leta 1770 se je poročil na Vrhniki kovaški pomočnik Anton Langenwalter z Bavarskega. Njegovi potomci živijo še danes na Vrhniki.

Okrog leta 1768 se pojavi na Vrhniki čevljar Anton Kette, prapraded pesnika Dragotina Ketteja. Tu se je poročil z Uršulo Shimon in je bil že leta 1770 lastnik hiše št. 136 (danes št. 5) na Stari cesti. Pri hiši se je reklo »pri Šuštarčku«. Njegov sin Jakob je opustil čevljarstvo in je bil zastopnik nekega prevoznika iz Logatca ter gostilničar. Leta 1822 je podrl svojo staro bajto in si sezidal enonadstropno hišo. Njegov vnuk Filip je bil učitelj in oče pesnika Dragotina.

Domci so kaj hitro prehajali iz rok v roke. V nekaterih primerih zato, ker ni bilo moških potomcev, v drugih pa zato, ker so se vdove vnovič poročale.

Zanimiv je košček zgodovine hiše št. 23 (danes št. 21) na Stari cesti. V svojem testamentu z dne 5. julija 1760 je mesar Pavel Mavsar zapustil svoji starejši hčeri Neži, poročeni z Janezom Eisenhartom, domec »Hudičevše« imenovan. Po Eisenhartovi smrti se je vdova leta 1764 poročila z Janezom Luttram iz Ptuja. Po njeni smrti se je Lutter

poročil s Heleno Urbančič. Ko je leta 1789 umrl, se je vdova še dvakrat poročila, prvič leta 1790 z Urbanom Špornom, drugič pa leta 1794 z Jožefom Pavlinom. Tako je ta domec v 34 letih petkrat menjal svojega gospodarja.

Popisi imovin, ki so jih imenovani posestniki zapustili ob svoji smrti, nam nudijo nekaj vpogleda v tedanje življenje vrhniških poddružnikov. Popisi naštevajo njih listine (ženitne in kupne pogodbe), nepremičnine, dragocenosti, gotovino in dolgove. Pripovedujejo nam, kakšno obleko so nosili, kakšno sobno in kuhinjsko opravo so imeli, kaj je bilo v njihovih shrambah in kletih ter koliko živine so imeli v hlevu.

Pavel Mavsar je bil petičen mož. Svojima dvema hčerama je zapustil tri domce ob Stari cesti. V gotovini je zapustil 914 fl. deželne veljave, med temi je bilo 70 zlatnikov. Na dolžna pisma je imel izposojenih 1529 fl. in 99 dukatov ali 399 fl. brez dolžnih pisem pa 2786 fl. Za šest dolžnikov sploh ni vedel izposojenega zneska in je naročil, naj ga dolžniki sami javijo po svoji vesti. Za varstvo so mu nekateri dolžniki zastavljali dragocenosti kot na primer ženske srebrne pasove, zlate prstane in uhane.

Njegov zet Janez Lutter je zapustil pravcato numizmatično zbirko denarja iz vse Evrope. Tu so bili francoski, nemški, holandski, švedski, benečanski, španski cekini, tolarji in drugi kovanci. Tudi ta je izposojal denar. Med opravo je imel cinasto in bakreno posodo ter majolke.

Njegova prva žena Neža je zapustila veliko obleke, zlato avbo, srebrn pas s 23 členi, zeleno in vijoličasto krilo iz raša s svilenim životcem. Vsako krilo je bilo cenjeno kar na 26 fl. Nadalje je bilo v njeni zapuščini deset naglavnih rut, od teh nekatere iz finega platna in s čipkami.

Naslednik Lutrov, Urban Šporn, je izposojal denar na zemljišča. Ocenil je letni dohodek zastavljenega zemljišča in določil, koliko sme posoditi, da bo dolg odplačan v določenem času. Skupno je imel izposojenih 1060 fl. V kleti je imel 250 bokalov vipavskega vina, ki ga je vozil iz Vipavske doline in ga na debelo prodajal. V hlevu so bili štirje konji. Dodajal je vozarjem priprege in jih računal do Logatca po 51 kr ali 1 fl. deželne veljave.

Špornov naslednik Jožef Pavlin je imel zelo pisano obleko: dva rdeča telovnika iz flanele, irhaste hlače, suknjič z rokavi in cinastimi gumbi, kapo iz zelenega žameta, obšito s kožuho, kmečki kožuh, sukno iz modrega blaga, modre nogavice iz kmečke volne in klobuk. Tudi njegova živilska shramba in klet sta bili dobro založeni. Tu

Hiša Valentina Klemenčiča (Opekarska 5), méra ob francoski okupaciji v času Ilirskih provinc. Tu je avstr. cesar Franc pričakoval ob ljubljanskem kongresu neapeljskega kralja

je bilo 900 bokalov vipavskega cebedina, 69 mernikov raznega žita, dva mernika krompirja, trije bohi slanine s 137 funti, 50 funtov prekajenega svinjskega mesa, 14 funtov sala in 13 škafov kislega zelja in repe.

Niso pa bili vsi poddružniki tako premožni. Na klancu je umrl leta 1798 Matija Pišek, ki je imel poleg žene še tri otroke. Najstarejši je bil star 16 let. Lesena bajta št. 160 (sedaj Na klancu št. 8) je bila na pol podrtja in so jo cenili le na 15 fl dežel. veljave. Poleg te je imel še tri majhne laze, ki so bili skupno ocenjeni na 20 fl dežel. veljave. Redil je dve kravi in telico. Vsa njegova sobna oprava je bila miza iz mehkega lesa, ena postelja, dva lonca in dve lončeni skledi, štirje leseni krožniki, nečke in nekaj lesenih žlic. Nehote se človek spomni na Cankarjevega »Lavrina« in njegovo sobo, kjer so otroci spali kar na tleh, pokriti s starimi cunjami.⁸

Seznam vrhniških poštarijev je zaradi pomanjkanja listin nepopoln. Prva jezdna pošta je po Valvasorju odšla leta 1588 iz Ljubljane preko Gorice v Benetke.⁹ Prvi poštni odpravnik na Vrhniki je bil sodnik Janez Flah. Njemu je sledil leta 1624 Hieronim Muregger. Oba sta bila tudi zakupnika mitnice.¹⁰ Uradovala sta v svoji hiši, sedaj Cankarjev trg št. 8. Po Mureggerjevi smrti je odpravljala pošto okoli leta 1646 Gregor Čič, ki je umrl leta 1668.¹¹ Naslednji poštar, ki se da ugotoviti, je bil Janez Jakob Hofman, ki je znan iz Valvasorja. Pri njem je Valvasor leta 1684 poizvedoval o izvoru Bele nad Starim mlinom pri Vrhniki, kjer je »lintver« občasno bruhal vodo. Tu je poštar Hofman ujel mladega »lintverna«, katerega je izbruhala voda. Bila je to človeška ribica, ki jo je voda vrgla na dan.¹²

Hofmani so prišli na Vrhniko v drugi polovici XVI. stoletja. Janez Hofman, posestnik in krčmar, je znan protestant na Vrhniki. Ko je papež Sikst VI. leta 1586 prepustil bistriški samostan avstrijski vladi v začasno upravo, je Janez Hofman dve leti upravljal samostansko premoženje.¹³ Napravil si je tako premoženje, da je posojal denar celo deželnim stanovom.¹⁴ Njegov sin Hieronim je bil dolgoletni trški sodnik, njegov vnuk Janez Jakob pa je prevzel pošto okoli leta 1685. Hofmani so imeli na sedanjem Cankarjevem trgu hišo, ki je stala tam, kjer je danes št. 4. Tu sem se je preselila pošta in ostala do leta 1783. Janez Jakob si je pridobil plemstvo s pridevkom »Hohenpüchel« in je umrl leta 1717. Po njegovi smrti mu je sledil sin Franc Jurij (1717-43). Njegovo hčer je poročil Franc Anton Garzaroli iz Sežane, ki je vodil pošto do leta 1762, ko jo je prodal Gregorju Kodermanu. Ta se je preselil leta

1770 v Kranj¹⁵ in prepustil pošto in hišo Jožefu Tadeju Garzaroliju (1770-83).

Ta veja Garzarolijevih se je pojavila na Vrhniki že sredi XVII. stoletja in je večkrat opravljala službo trškega sodnika. Jožef Tadej je pridobil hišo št. 7 (Cankarjev trg št. 1) ob Ljubljani in jo zapustil sinu Jožefu Karlu, ki je po očetovi smrti leta 1783 prevzel pošto in jo preselil v svojo hišo ob Ljubljani. Ob njegovem času so gradili pri tej hiši most čez Ljubljaničo in napravili cesto proti Borovnici. Zgradili so jo podložniki iz Verda, Dola, Borovnice in Sabočevega, za kar so bili dve leti oproščeni cestne tlake.¹⁶ Jožef Karel je leta 1797 prodal svojo posest in pošto za 10.000 fl Jožefu Obrezi.¹⁷ Obrezov rod je vodil pošto do leta 1900, ko je izumrl.

Tudi seznam trških sodnikov je za XVIII. stoletje zelo pomanjkljiv. Po matičnih knjigah se imenujejo kot trški sodniki

- 1717 Franc Garzaroli,
- 1750 Matija Sagmeister,
- 1756 Franc Karel pl. Siebeneg,
- 1772 Jožef Tadej Garzaroli, poštar,
- 1786 Ludvik Dietrich, zakupnik mitnice,
- 1791 Mihael Kobetič, kirurg.

Trške sodnike so odpravili Francozi, ko so zasedli naše kraje in ustanovili Ilirske province. Dne 1. novembra 1811 je guverner Bertrand podpisal v Dubrovniku odlok, s katerim je bil imenovan vrhniški občinski odbor.

Za mēra (maire) je bil imenovan trgovec Valentin Klemenčič, njegova pristava sta bila Jožef Obreza, poštar, in Marko Anton Jelovšek s hišne št. 183. Med 16 svetniki so bili še ostali Jelovski, tako Martin (Grabčan), Anton, gostilničar na hišni št. 182, in Janez, ki je imel hišo na Vasi (danes gostišče Turšič). Nadalje so bili svetniki gostilničarji Anton Safran, Matevž Pustavrh, Ivan Smuk

Hotel »Črni orek« leta 1855. Ob hiši, ki stoji pred hotelom, na desni strani slike, »slavne mesarjeve klade« (Cankar: Moje življenje)

in Jakob Kette, sedlar Anton Torezan, kirurg Mihael Kobetič, kmetje Janez Garzaroli, Nikolaj Kenk, Janez Mikuš iz Hriba in slednjič še štirje zastopniki okoliških vasi.¹⁸

Ko je postala Vrhnika 7. januarja 1812 sedež kantona, je dobila še svojega mirovnega sodnika in notarja. Za mirovnega sodnika je bil imenovan upravitelj Bistre dr. Jean Oblak, za cesarskega notarja pa Jurij Anton Javornik. Dr. Oblak se je na Vrhniki poročil s Terezijo Mulič pl. Palmberg. Njen oče Janez je bil zakupnik stanovske mitnice, ki je pobirala cestnino za novo cesto od Vrhnike do Planine. Po francoski okupaciji se je dr. Oblak preselil v Ljubljano, kjer je bil znan odvetnik in prijatelj dr. Prešerna.

Francoske vojne so sprostile med premožnimi Vrhniki najdrznejšo špekulacijo. Nekateri so obogateli, kot na primer Kotniki, drugi so propadli. Med najizrazitejše špekulante je treba šteti Andreja Obrezo, poštarja v Logatecu in brata vrhniškega poštarja Jožefa. Bil je lastnik gradu Hmeljnik, najemnik logaškega gospodstva in je imel tri in eno tretjino kmetije ter nekaj vinogradov na Vipavskem. Na Vrhniki se je poročil z najmlajšo hčerjo poštarja Jožefa Tadeja Garzarolija in priženil eno in eno tretjino kmetije ter tri hiše na Vrhniki. Tu je imel zalogo svojega vina s Trške gore in vipavskih vinogradov. Ko so se leta 1805 bližali Francozi, je zapustil Logatec in zbežal na Hmeljnik. Med potjo se je ustavil na Vrhniki pri svojem bratu Jožefu in mu izročil svojo vinsko zalogo 11.942 bokalov vina v varstvo. Ko so Francozi prišli, so vino popili, plačali pa nič. Isto se je zgodilo ob ponovnem prihodu Francozov leta 1809. Tedaj je predal bratu zopet svoje vino in Francozi so sedaj popili 11.385 bokalov vina in zopet nič plačali. Ko so Francozi za vedno zapustili našo deželo, je Andrej tožil svojega brata za povračilo vsega izpitega vina v znesku 8183 fl in dosegel, da

se je ta znesek vknjižil na bratovo posestvo. Sele leta 1837 je bila ta razsodba razveljavljena.¹⁹

Andrej Obreza je slednjič zašpekuliral in zapravdal vso materino doto svojih otrok. Po poteku zakupne dobe za logaško gospodstvo ga je lastnik grof Coronini tožil zaradi raznih nepravilnosti, ki jih je kot zakupnik zagrešil. Prišlo je do prisilne prodaje vrhniškega posestva, katerega je kupila grofica Coronini in ga nato prodala Jožefu Kotniku iz Verda za 16.628 fl.²⁰ Kotnik je hiši št. 2 (staro pošto) in sosedno hišno št. 3 podrl in sezidal leta 1850 dvonadstropni hotel »Pri črnem orlu«, kjer sta bili v pritličju gostilna in kavarna, v prvem nadstropju pa velika čitalniška dvorana, središče vsega kulturnega življenja v čitalniški dobi na Vrhniki.

OPOMBE

- Glavni vir so matične knjige vrhniške fare. — 1. Kapitelški arhiv, Ljubljana, Conscriptio status animarum par. Hyperlabacensis, fasc. 116/14. — 2. Drž. arhiv Slovenije (= DAS), Rekt. dom. akti Ob. V. 285, 287, 295, 297 in 4; In. V. 121 Bekantnusstabellen. — 3. DAS, Jožefinski kataster, Vrhnika; posestni list Jurija Jelovška. — 4. DAS, Viced. arh. 54; Urbarialia 6. — 5. DAS, Rekt. dom. akta In. V. 121 in Ab. V. 295. — 6. DAS, Grundlastenablösung 16-6/VIII; poročilo z dne 11. decembra 1834. — 7. Škofijski arhiv, Ljubljana, fasc. Vrhnika I, Topografija vrhn. fare. — 8. Listine v privatni zbirki. — 9. Valvasor, Die Ehre, II, 177. — 10. DAS, Viced. arh. 132/VI-3. — 11. DAS, Stan. arh. 300a, fol. 1379. — 12. Valvasor, Die Ehre, IV, 591. — 13. Gruden, Verske razmere, Carniola I, 1900. — 14. DAS, Stan. arh. 292, fasc. 496. — 15. DAS, Camerale, Lit. P 2, vol. 2. — 16. DAS, Gubern. akti, fasc. 54/1804-9484. — 17. DAS, Pfalz. Vorm. Buch 4, p. 149. — 18. Škof. arh., fasc. Vrhnika do 1819. — 19. DAS, Sod. Vrh. gosp. Logatec, Grund- und Vorm. Buch št. 16 (VIII), fol. 214-225; št. 31 (XXIII), fol. 187. — 20. DAS, Sod. Vrh. gosp. Logatec, Urk. Buch 7 (V), str. 111 in 162.

PREDPISI O OBRNTNIKIH, PROSTIH POKLICIH IN TRGOVCIH V STATUTIH MESTA TRSTA

MIROSLAV PAHOR

Statuti mesta Trsta so edini v severni Istri, ki nam dajejo nekaj določil o obrtnikih, prostih poklicih in trgovcih v času, ko se je mestno statutarno pravo pojavilo in razvijalo. Medtem ko je navadno v vseh statutih zelo podrobno obdelana oblast in uprava, je zelo redko kaj napisanega o obrtnikih in svobodnih poklicih, tako da predstavljajo tovrstni tržaški predpisi za severno Istro pravzaprav neko izjemo, ki jo je vredno upoštevati, kajti obrti so bile eden izmed temeljev mestnega gospodarstva ne samo v Trstu, temveč tudi v drugih krajih. Zato ni razumljivo, zakaj na primer Piran in Izola nimata o obrtnikih skoraj ničesar, medtem ko ima Trst celo vrsto predpisov, ki so sicer enostranski, a vendar so. Enostranski so zato, ker nikjer ni rečeno, kakšni so bili pogoji, na podlagi katerih je mogel človek stopiti v vrste obrtnikov, pod kakšnimi pogoji je delal in koliko časa se je moral učiti vajenec in kasneje pomočnik itd.

Nekateri tržaški statuti imajo v primeri s piranskimi mnogo pomanjkljivosti. Civilno pravo je v Piranu veliko bolje obdelano in tudi jasnejše kot v Trstu. Toda če oba statuta primerjamo, bomo videli, da so piranski v odnosu do tržaških pomanjkljivi pri drugih nič manj važnih vprašanjih, kot je civilno pravo. Po vsem tem lahko rečemo, da se mestni statuti severnih istrskih mest nekako dopolnjujejo. Če je imel Trst izdelane in zapisane predpise o obrtnikih in svobodnih poklicih, s tem še ni rečeno, da so ti isti predpisi veljali tudi v Kopru, Izoli in Piranu, temveč lahko rečemo, da so se v teh mestih ravnali po ohranjenih pravnih običajih, ki so bili tržaškim zelo sorodni in katerih se jim ni zdelo vredno zapisati in uzakoniti. Če je torej Trst te predpise zapisal, pomeni, da so bili tam običaji mnogokrat kršeni, kar je seveda predstavljalo nevarnost za ves gospodarski red mesta. Tako se nam je v srednjeveškem Trstu ohranil skoraj popoln seznam obrti in svobodnih poklicev, kar je v drugih mestih pomanjkljivo.

Predpise, ki so jih tako zapisali tržaški mestni očetje sredi XIV. stoletja, ločimo v tri glavne skupine. V prvo spadajo vsi predpisi o obrtnikih, ki obravnavajo mesarje, gostilničarje, mlinarje, kruharice in peke, torklarje, kovače, zlatarje, krojače, suknarje, čevljarje, mizarje, zidarje, brivce in zdravnike. V drugo štejemo predpise o poklicih, ki obravnavajo zdravnike, notarje, ribiče,

mornarje, solarje, kolone, hlapce, deklice, prostitutke in zvodnice. V tej skupini so posebno vprašanje koloni, ki bi pravzaprav med poklice ne spadali, toda ker jih predpis skoraj izravnava s solarji in ker so oboji omejeni v istem predpisu, jih je treba uvrstiti prav sem. Tretjo skupino tvorijo predpisi o trgovcih, ki jih statuti obravnavajo posebej.

Seveda bi mogli v drugo skupino uvrstiti še marsikateri pojem, ki bi v današnji dobi predstavljal donosen poklic. Navajam kot primer mešetarje, ki na sejmih mnogo zaslužijo z mešetarjenjem. Toda takrat so bili v Trstu to voljeni občinski uradniki, to je organi občinske uprave. Volil jih je veliki svet, zaprisegli so jih mestni sodniki.¹ Prav tako so spadali v mestno upravo advokati, plačani uradniki, ki so jih imenovali in zaprisegli sodniki.² Isto se dogaja tudi nekaterim notarjem in drugim poklicem.

Naš namen je podati na kratko pregled vseh predpisov srednjeveškega Trsta o obrtnikih, trgovcih in ljudeh, ki so se preživljali s svojim delom v raznih poklicih. Izključujemo vse tiste poklice, ki so bili v sklopu mestne uprave. V ta namen nam bo služila 2. izdaja tržaških statutow, ki jo je leta 1727 v Vidmu tiskal Giambattista Fongarini. Da gre za 2. izdajo, potrjuje Fongarini sam, ko v uvodu pravi, da so mu »ukazali *ponatisniti* občinske predpise plemenitega mesta Trsta«. Omenjamo to izdajo, ker je popolnejša od kasnejše Kandlerjeve, a tudi zato, ker je tiskana v dveh jezikih, v latinskem in italijanskem. Statuti so po tej izdaji razporejeni v štiri knjige, od katerih vsebuje prva oblastno-upravni, druga civilni, tretja kriminalni, četrta pa gospodarsko finančni zakonik. Poleg tega je ta izdaja važna tudi zato, ker vsebuje v dodatku vse reforme statutow, ki so jih izvajali avstrijski vladarji od leta 1551 vse do leta 1682. Ne smemo pa misliti, da je razporeditev v Fongarinijevem tisku nastala po njegovi volji in presoji. Ne, izde-

Mesar

Gostilničar

lana je bila že v rokopisu. Po drugi strani bi bilo zmotno misliti, da je ta originalna razporeditev popolnoma v skladu z vsebino posameznih knjig, kajti tu in tam le poznamo majhne odstopke od določenega pravila, kot na primer postavitev v glavnem vseh obrtnikov, izrazito gospodarskih ljudi, v prvo knjigo, medtem ko so nekateri poklici, ki bi bolj spadali drugam, v četrti knjigi ali kje drugje.

Zaradi lažjega pregleda smo vse omenjene predpise razdelili v tri skupine, po katerih jih bomo tudi obravnavali.

PRVA SKUPINA: OBRITNIKI

Statuti začenjajo z *mesarji*. Mesar ni smel zaklati nobene živali, ne da bi prej poklical enega izmed sodnikov ali provizorjev. Ta se je moral osebno ali po odposlancu udeležiti zakola, vendar ni smel dovoliti, da se zakolje nezdrava žival in prodaja njeno meso. Vse živali so morale biti zaklane v mesnici in tam so morali mesarji tudi prodajati meso.

Mesarji, pravi dalje predpis, smejo prodajati meso vola, kastriranega ovna, jagnjeta, kozliča in kastriranega prašiča, ne smejo pa prodajati mesa krave, ovna, kozla, bika, svinje ali nekastriranega prašiča, ne da bi prej odkrito povedali kupcem, katere vrste živali je meso, ki ga kupujejo. Mesarji dalje niso smeli odirati zaklane živali z zračnim pihanjem, niti namazati ali strojiti kože ene živali z mastjo ali lojem druge. Če so prodajali ovnovo ali kozlovo meso, niso smeli odrezati ali kako drugače odstraniti moda, dokler ni bilo vse meso prodano. Glave niso smeli prodajati skupaj z ostalim mesom, temveč posebej.

Na dan, ko je bilo dovoljeno jesti meso, so bili mesarji dolžni imeti v prodaji toliko mesa, kolikor ga je mesto potrebovalo. Prodajati so ga morali vsakomur, ki ga je želel kupiti. Svoje delo so morali opravljati na dveh pultih ali klopeh, na katerih so morali imeti obvezno dva sekalca, t. j. pomočnika. Delati so morali v javni mesnici, ki je morala biti čista in brez vsakršne umazanije. Ka-

kršenkoli prekršek omenjenih določil se je kaznoval s 5 lirami globe. Kazen za obsojenega pomočnika ali vajenca je moral plačati gospodar.

Vsak mesar je bil pod kaznijo 3 malih lir globe dolžan prodajati po točnih merah. Ovaditi ga je smel le eden izmed občinskih redarjev (cavaliere), ki mu je bilo treba verjeti na prisego. Ovaduh je zaslužil pol globe. Redar je imel pravico tehtati meso samo v primeru, če ga kupec še ni nesel v kakšno hišo in ne dalje kot 150 korakov od mesnice. V primeru ovadbe so morali sodniki soditi brez procesa in to potem, ko so krivca poklicali samo enkrat.

Cena mesa se je po predpisu določala po dogovoru med mestom oziroma Velikim svetom in mesarji. Predpis o mesarjih vsebuje še določilo, ki je bilo očitno dodano ali spremenjeno potem, ko se je Trst predal Habsburžanom. To določilo pravi, da morajo mesarji prodati kapitanu ali njegovemu nabavljaju toliko ledvic, kolikor jih potrebuje za svojo mizo. Kapitan in nabavljajč nista smela ledvic prodajati ali darovati. Če je kaj ledvic mesarjem ostalo, so jih ti smeli po odredbi sodnikov prodajati meščanom. Vsak sodnik je smel ves čas svoje službe kupiti le po štiri ledvice, le če se je v kaki tržaški gostilni mudil kak ugleden tujec, so smeli sodniki odrediti, da se nekaj ledvic proda omenjeni gostilni. Ledvic niso smeli prodajati dražje od drugega mesa.³

Toliko nam predpis pove o mesarjih. Niti besede pa ni o učni dobi, o pravicah in dolžnostih pomočnikov itd. Poudariti je treba, da predvideva predpis, da so mesarji lahko tudi strojili kože, torej opravljali *strojarsko* obrt.

Statuti nadaljujejo z *gostilničarji in krčmarji*. Očitno so oblasti pogostoma zasačile gostilničarje pri goljufijah, kajti predpis najprej zaščiti kupca s tem, da določa prave mere, ki morajo imeti občinski žig. Za osnovno vinsko mero določi predpis boco in pravi: »Boca je točna, če 144 boc napolni eno urno. Enako je urna točna, če vsebuje ne več ne manj kot 144 boc. Gostilničar, ki bi imel goljufive mere ali v njih prodajal, naj se kaznuje s 5 lirami globe. Proti njemu naj se postopa, kot predvideva predpis o goljufih. A čeprav omenjeni predpis določa kazen 10 lir, naj za primer vina velja manjša globa, tj. 5 lir.« Če pa je gostilničar goljufal z »železnim ključem«, za katerega pravi predpis, da je neke vrste goljufiva mera, so ga kaznovali z globo 10 lir.

V prvem in drugem primeru je bil postopek za ovadbo naslednji: Občinski redar ali kak drug uradnik, ki se je hotel prepričati,

Mlinar

Oljar

ali je kupec dobil pravo mero, je moral poklicati gostilničarja in v prisotnosti vsaj ene priče vprašati kupca, ali ni popil ali polil nekaj kupljenega vina. Če je kupec prisegel da vina ni polil ali popil, je moral redar ali kak drug uradnik izmeriti kupljeno vino s pravilno mero. V primeru slabe mere je gostilničarja obtožil in prejel polovico zneska globe. Isto se je zgodilo, če gostilničar ni hotel biti prisoten pri omenjeni kontroli. — Če je kupec odrekel prisego ali odgovor na vprašanje, ali je vino popil ali polil, in če je skušal na drug način prikriti resnico, so ga kaznovali s 5 lirami globe; polovico globe je prejel tožitelj, kateremu je bilo verjeti, če je imel vsaj eno pričo. Če je kupec odgovoril, da je nekaj vina popil ali polil oziroma kako drugače onemogočil ugotovitev resnice, ga je bilo vseeno mogoče obtožiti. Tak primer pa je predpis prepustil kriminalnemu sodniku, ki je odločil, ali je to bilo storjeno nalašč ali ne. Sledila je obsodba ali oprostitev.

Ko so mestni očetje tako obračunali z goljufivimi merami, nadaljuje predpis o gostilnah, krčmah in osmicah takole: »Kdor bi hotel prodajati vino na drobno, naj pokaže dacarju sod, da ga izmeri, kot je povedano v četrti knjigi in sicer v poglavju o velikem vinskem dacu.« (To poglavje prepoveduje prodajo vina na drobno, če ni dacar prej soda izmeril. Globa za prekršek je znašala 10 lir. Če je dacar izmero zavlračeval, ga je k temu delu prisilil eden izmed sodnikov s pretnjo plačila globe.⁴) Ko je dacar sod izmeril, je moral gostilničar razobesiti znamenje, ki je mimoidočim povedalo, da je tam gostilna, oziroma, da se tam prodaja vino. Vino je moral prodajati vsakomur, dokler ga ni zmanjkalo. Prekršek proti tem določilom se je kaznoval z 10 lirami globe. Iz istega soda je gostilničar smel prodajati vino tudi na debelo, tj. po urnah. V tem primeru je moral poklicati dacarja, da je zabeležil količino na debelo prodanega vina, ker se od tako prodanega vina ni plačeval dac.⁵

Nobena gostilna ali osmica ni smela biti odprta od tretjega zvonjenja stražarskega zvona do prvega zvonjenja zvona pri sv. Justu. V tem času se ni smel zadrževati v gostilni ali osmici noben meščan ali prebivalec mesta razen gostilničarja ali prebivalca tiste hiše. Kršilca tega določila so kaznovali s 40 soldi globe. Ovadil ga je lahko dacar, občinski redar ali kapitanov poveljnik straž, ki je za to zaslužil polovico globe. Ovadbo je moral poslati nemu izmed mestnih sodnikov, ki je krivca obsodil brez procesa, potem ko ga je zaslišal samo enkrat. — Ob vsakem času je moral gostilničar dovoliti

vstop v lokal dacarju velikega vinskega daca in kapitanovemu poveljniku straž. Na njuno zahtevo je moral gostilničar na svoje stroške izmeriti posodo, kjer je bilo vino za prodajo na drobno. Gostilničar, ki je kupil vino za drobno prodajo, je moral v roku 15 dni plačati gospodarju ceno in dacarju dac. Če tega ni zmožel, so ga zaprli v občinske zapore, kjer je ostal, dokler ni plačal. Toda to se je smelo zgoditi, samo če ni imel nepremičnin. Če jih je imel, so ga s silo privedli v občinsko hišo, od koder ga prav tako niso pustili, dokler ni plačal ali dokler niso prodali na dražbi njegovih nepremičnin. Isto se je lahko zgodilo s premičninami, toda šele potem ko so bile uradno ocenjene.

Ceno vinu določajo statuti na tri črne bece oziroma na 18 bagatinov za boco in to pod kaznijo 10 lir globe za vsak prekršek. Cena je bila po presoji prodajalca lahko tudi nižja, nikakor pa ne višja.⁶ Toda noben gostilničar ni smel prodajati vina po en sold (12 bagatinov) boco, če ga ni plačal manj kot 5 lir (100 soldov) urno in to v prisotnosti mešetarja, ki so ga za to določili sodniki. Kazen za tak prekršek je znašala 25 lir globe. Podobno je bilo za vino, ki ga je gostilničar prodajal po 5 becov (dva solda in pol ali 30 bagatinov) za dve boci, če ga ni kupil za manj kot 6 lir in pol (150 soldov) urno. Vino, ki so ga prodajali po 3 solde za boco, je moralo biti kupljeno za manj kot 8 lir (160 soldov) urna. Vse to pod kaznijo 25 lir globe. Glede cene vina je bilo treba verjeti prisegi prodajalca oziroma proizvajalca vina. Ta je bil dolžan ceno prijaviti pod kaznijo, ki jo je navadno določil sodnik.

Če je dacar velikega vinskega daca sumil, da je gostilničar prodajal vino, mešano z vodo ali pokvarjeno s kakšno drugo mešanico, je moral v prisotnosti prič vzeti vzorec in ga v spremstvu gostilničarja nesti h kriminalnemu sodniku. Ta je poklical dva izvedenca, ki sta po zaprsegi povedala, ali je vino pristno, ali mešano z vodo ali drugo mešanico. Če sta ugotovila, da je vino mešano z vodo ali pokvarjeno, je bil gostilničar

Kovač

Zlatar

kaznovan z globo 25 lir. Ta se je kazni rešil, če je dokazal, da je kupil že pokvarjeno vino in če so izvedenci to dognali s primerjavo. Tedaj so kaznovali tistega, ki je vino prodal gostilničarju. V obeh primerih je dacar dobil polovico zneska globe. Z isto kaznijo so kaznovali gostilničarja, ki dacarju ni dovolil pokusiti vina ali ga odnesti h kriminalnemu sodniku ali je kakor koli to poskušal preprečiti. Z globo 10 lir so kaznovali tudi gostilničarja, ki je kupil in pripeljal kakršnokoli količino vina brez dovoljenja dacarja velikega vinskega daca. — Končno določa predpis o gostilničarjih, da ne sme noben direkten proizvajalec vina odpreti lastne gostilne ali osmice. Kazen za prekršek so prepuščali volji in presoji kapitana.⁷ Razmerje za plačevanje daca je določal predpis o velikem vinskem dacu.

Po vrsti sledijo *mlinarji*. Z njimi opravi predpis zelo na hitro. Določa jim samo, da smejo za mletje zaračunati petnajsti del teže vsega tega, kar bodo mleli. Poleg tega si ne smejo zaračunati kala žita ali moke. Prekršek je smel prijaviti vsakdo in mu je bilo verjeti na prisego. Za tak prekršek je veljala globa 10 lir. Ovađuh je prejel polovico zneska.⁹ — Kaj so mleli? V poglavju o dacu na uteži je seznam, ki navaja med drugim tudi pšenico, rž, oves, proso, lečo, bob in druge stročnice.¹⁰

Po važnosti obrti je treba nadaljevati s *torklarji* ali oljnimi mlinarji. Oljarstvo je bilo ena izmed pglavitnih gospodarskih panog v mestu, zato se mestni očetje upravičeno ustavljajo pri torklarjih več kot pri drugih obrtnikih. Gospodarji torkelj ali oljnih mlinov v Trstu ali na njegovem ozemlju so morali imeti v mlinu dve meri, ki so jih imenovali polovnjaki (mezeni ali mezzeni). V merah sta morali biti dve železi; prvo je bilo položeno na zgornji rob čez sredino, drugo je stalo na sredini dna in se je dotikalo zgornjega tako, da ni padlo.¹¹ Poleg obeh polovnjakov so morali imeti v lokalu še mero urne, libre in devetih liber, ki so jo imenovali devetnjak (novino). Vse te mere so morale biti vsako leto pred praznikom sv. Andreja potrjene od dacarja mer in uteži ter žigosane z občinskim žigom. Za posest nepravilne mere so torklarja kaznovali z

globo 10 lir. Obtožil ga je lahko dacar ali eden od občinskih redarjev, katerima so verjeli na prisego. Če so torklarju dokazali, da je on ali njegov sluga ali član njegove družine nepravilne mere tudi uporabljal, so ga kaznovali z globo 50 lir.

Ko so torklarji ali njihovi delavci in hlapci prevzeli od meščana ali prebivalca mesta olive v predelavo, so jih morali najprej izmeriti v polovnjakih tako, da so jih izravnali do zgornjega konca navpičnega železa, ne da bi jih količkaj stiskali. Preden so jih pričeli mleti, so morali to ponoviti v prisotnosti gospodarja ali njegovega pooblaščenca. Pridobljeno olje so morali pripeljati gospodarju na dom. Kot plačilo je smel torklar ali njegov delavec obdržati samo deseti del pridobljenega olja. Če je vzel več, kot je bilo dovoljeno, so ga kaznovali s 25 lir globe. Za obsodbo je zadoščala ovađba z eno pričjo, pri čemer so ovađuhu priznali pol zneska globe in jamstvo tajnosti. Torklar in njegovi delavci in hlapci so morali vsako leto pred začetkom dela priseči pred mestnimi sodniki, da bodo svoje delo opravljali vestno in brez goljufij. Kdor ni prisegel, je plačal 25 lir globe; ovađuhu so verjeli na prisego. Za obsojenega slugo ali delavca je moral plačati globo gospodar torkle.

Administratorji cerkve sv. Justa so morali vsako soboto postaviti v lokale torkel svoje posode, da so jih torklarji napolnili z oljnimi tropinami. Tako nabrane tropine so prihodnjo soboto ponovno stisnili in pridobljeno olje predali cerkvi. Od vsake urne takega olja so dobili delavci ali hlapci oljarja 20 soldov. Gospodar je moral voditi dnevnik, v katerem je beležil vse sobotne količine olja, in jih prijaviti sodnikom. Ti so ob svojem času morali zapisati omenjene količine pri enem od občinskih pisarjev in sicer zato, da bi bilo mogoče imeti pregled tudi nad tem dohodkom cerkve.

V torkli ni smela ostati več kot ena urna iztisnjenih tropin. Vse so morali odpeljati najmanj miljo daleč od mesta. Kazen za prekršek je znašala 100 malih lir. Z isto kaznijo so kaznovali torklarja, ki je tropine odlagal na javne in privatne prostore v mestu. Po končanem delu so morali gospodarji torklo popolnoma očistiti.

Za torklarje je važna še ena uredba, ki pa je edinstvena v vsej knjigi statutov. Gre za uredbu, po kateri torklarji, bodisi v mestu ali na deželi, niso smeli sklepati družabništva med seboj. Gospodarji oljnih mlinov zato nikoli niso imeli cehovskih in podobnih združenj.

Zadnje določilo predpisa govori o higieni. Torklarji so morali dobro paziti, da voda in

Suknar

Mizar

drugi odpadki pri mletju niso škodovali meščanom.¹²

Kot je videti, so za torklarje predvidene največje kazni. To je najboljši dokaz, da je občina pripisovala oljarstvu veliko važnost.

S kovači opravijo statuti kar na kratko. Rečeno je samo, da morajo opravljati svoje delo z vso vestnostjo in zvestobo svojemu poklicu. V primeru, da bi pokvarili kakšno železo ali ranili kakšno žival, »naj bodo prisiljeni poravnati škodo«. Sledi še kratek stavek, da je kovačem prepovedano žgati oglje na ozemlju mesta in občine Trst.¹³ Iz tega se da sklepati dvojice: prvič, da so tržaški kovači žgali oglje izven občinskih meja na ozemlju goriških grofov ali devinskih gospodov (v Beneški Istri ga verjetno niso smeli), drugič, da so oglje kupovali od kraških ogljarjev. Katera možnost je verjetnejša, ni znano, menimo pa, da so se ti kovači posluževali obeh.

V knjigi statutov sledi predpis o zlatarjih, krojačih, suknarjih in čevljarjih. Za opravljanje prvih treh obrti so se morala položiti zadostna jamstva. Kdor tega ni storil, je bil kaznovan z globo 10 lir in zaprt v občinske zapore, dokler ni plačal globe. Jamščina za zlatarsko obrt je znašala 100 lir, za suknarsko in krojaško pa 50 lir; položila se je v denarju ali v poroštvo imovitejših oseb. V obeh primerih je moral to zabeležiti v svojo knjigo eden od občinskih pisarjev. Zapisano je moralo biti, da poroki jamčijo le za tiste dolgove, ki bi nastali izključno zaradi opravljanja obrti. Če se je eden od porokov hotel poroštvo odreči, je moral obrtnik predložiti drugega. Če ga ni predložil takoj, so ga zaprli v občinske zapore in na običajnih mestih razglasili upnikom, naj se v roku 3 dni zglasijo pri sodniku. Če se ni nihče oglasil, so obrtnika izpustili, ni pa smel nadaljevati obrti, dokler ni predložil novega poroka. Če so se upniki zglasili, je bil obsojen na plačilo dolgov in izpuščen iz zapore, ko je vse poplačal. V vseh teh primerih je odločal en sam sodnik brez procesa in sicer potem ko je po potrebi sklical prizadete stranke. — Kar zadeva čevljarje, so morali delati pošteno brez goljufije in niso smeli imeti kož na javnih cestah, na pročelju svoje hiše, na mestnem obzidju in pri javnih vodnjakih. Kože so lahko napenjali samo ob vodi, na kraju, imenovanem Zudecche. Čevljarji niso smeli prodajati čevljev iz konjskega in oslovskega usnja. Prekršek so na ovadbo kaznovali s 3 lirami globe, od česar je polovica pripadla ovaduhu. Vso zadevo je opravil en sam sodnik brez procesa.¹⁴

Predpis o mizarjih in zidarjih določa, da ne smejo odreči svojega dela naročniku, ki

je lahko plačal. Brez naročnikovega dovoljenja niso smeli prenehati z delom, preden ni bilo dovršeno. Ni jim bilo dovoljeno začeti nobenega dela, ki bi bilo v škodo javnosti ali privatnikov. V tem primeru so smeli delati le z dovoljenjem sodnikov ali privatnika, na čigar škodo je delo šlo. Poleg sodnikov so smeli dovoliti tako delo tudi mestni vikar in pa providurji. Prekršek je kaznoval eden od sodnikov z globo 5 lir; škodo so morali seveda povrniti. Svoje delo so morali zidarji in mizarji začeti zjutraj ob sončnem vzhodu in končati ob sončnem zahodu. Za delovni dan so smeli računati poleti (od 1. marca do 1. oktobra) 24 soldov, pozimi (od 1. oktobra do 1. marca) pa 20 soldov. Če so bili pri naročniku tudi na hrani, je bila njihova dnevna mezda za 8 soldov manjša. Niti kapitan niti drugi oblastni organi mesta jih niso smeli prisiliti, da bi delali za nižjo mezdo. Plačnega dela niso smeli odreči,¹⁵ zato pa so bili prosti tlake in robote, to je neplačanega dela. Ti dve določili pričata, da je bilo povpraševanje po zidarjih in mizarjih zelo veliko; treba jih je bilo zaščititi pred neplačanim delom, ker bi jih v nasprotnem primeru odtegnili od njihovega pravega dela, od obrti. To je moglo mestu le škodovati.

Brivce imenujejo statuti obenem z zdravniki. Pravzaprav je govor o zdravnikih, ki so bili v občinski službi plačani uradniki z brezplačnim stanovanjem, tudi o brivcih in kirurgih, med katerimi so bili vsaj prvi obrtniki. O brivski obrti sami pa v statutih ni govora. Navedemo naj le to, kar nam predpis o njih pove: »In končno, da bi zločini ne ostali nekaznovani, hočemo in ukazujemo, da morajo vsi kirurgi in brivci v roku enega meseca po nastopu svojega dela pod kaznijo 10 lir globe prisesti pred mestnimi sodniki, da bodo ovadili, t. j. prijavili kriminalnemu sodniku vse ranjence s krvavitvijo, ki jih bodo obvezali. Pri tem morajo kolikor mogoče upoštevati ime, priimek in domovino povzročitelja rane kakor tudi ranjenca obenem s krajem in časom zločina ter značaj

Čevljar

Kruharica

rane.¹⁶ Nič drugega. Niti to ni jasno, ali izenačujejo kirurge z brivci, ali je bil kirurg brivec sam z ranocelnštvom kot svojim drugim poklicem. Ni brez podlage mišljenje, da gre za dva pojma in sicer za posebno zvrst zdravnikov, ki so opravljali ranocelniško službo kot mestni ranocelniki (pri čemer je ugovarjati le to, da jim statuti ne določajo plače), in brivce, ki so bili obenem ranocelniki.

Preostane nam še edina obrt, kjer so imele glavno besedo ženske, to so *kruharice*. Ta predpis navajamo v celoti: »Če bi katera ženska hotela izvrševati kruharsko obrt, t. j. mesiti in prodajati kruh, naj se v osmih dneh po izvolitvi novih sodnikov javi na magistratu in se jim predstavi ter pove svoje želje. To naj zapiše eden od občinskih pisarjev, ženska pa naj priseže, da hoče svojo obrt izvrševati vestno in pridno ter brez goljufije. Ko to opravi, postane kruharica za naslednje štiri mesece. Ves ta čas ne sme pod kaznijo 10 lir globe opustiti svoje obrti. Tudi če bi globo plačala, jo lahko sodniki prisilijo, da nadaljuje svojo obrt do izteka štirih mesecev. Kruharice morajo jamčiti, da bodo plačale žito, ki ga bodo dobile od občinskega fontika (fonticum, fontego), kakor tudi globe, na katere bodo obsojene. Kruh morajo peči tako, da bo imel vsak hlebec tisto težo, ki jo bodo določili občinski oskrbniki ali redarji. Če bi tako ne bilo, naj plačajo 5 male lire globe in izgube ves tisti kruh, ki ne bi imel prave teže. Tak kruh naj se razdeli med revne jetnike in med reveže bolnice sv. Justa. Kruh naj se prodaja na tistem delu trga, ki se imenuje kruharna. Vsaj ena od kruharic mora tam ves dan prodajati kruh. Če bi se kdaj primerilo, da bi kruha zmanjkalo, naj se vse kruharice kaznujejo s 5 malimi lirami globe. Premalo pečen kruh sodniki lahko zaplenijo in prav tako pošljejo jetnikom v zapore in Kristusovim revežem.¹⁷ Moko smejo kupovati kruharice samo v občinskem fontiku, sicer se kaznujejo z globo 10 malih lir. Za obrt kruharice se lahko odloči ženska tudi brez moževega dovoljenja; nasprotno, moža

je treba imeti za njenega poroka, čeprav bi kak drug predpis temu nasprotoval. Noben drug meščan ali prebivalec mesta ne sme prodajati kruha razen kruharic in pekov (fornari). Ti smejo prodajati tisti kruh, ki ga sami spečejo. Osebe, ki stanujejo izven mesta, lahko prodajajo kruh kjerkoli brez kazni.« — Poleg kuharic imenuje predpis torej tudi peke, ki sicer niso imenovani nikjer drugje. Med njimi ni ostro začrtane meje. Mestni očetje so se morda zatekli h kruharicam zato, ker je bilo premalo pekov. Morda je bilo kruharic v mestu premalo, zato so smeli deželani brez kazni prinašati in prodajati kruh na trgu.

Drugih obrti tržaški statuti ne navajajo.

DRUGA SKUPINA: SVOBODNI POKLICI

Ta skupina ima za tretjino krajši seznam poklicev. Naj navedemo najprej *zdravnike*, čeprav je bil o njih že govor; spadali so v mestni upravni aparat. Navajamo jih le zato, da spoznamo še nekatera določila o tem poklicu v Trstu. Statuti določajo, naj se splošnemu zdravniku ne dá dovoljenja za delo, če ni doktor medicine. Drugim se sme dati tako dovoljenje le s pristankom nuncija, ki ga izvoli Veliki svet. To pomeni, da ni bilo vedno obvezno, da je bil službujoči zdravnik tudi doktor medicine. Dalje priporočajo statuti, naj se zdravniki ne menjajo tako pogosto kot prej, češ da se bodo le s primerno stalnostjo spoznali s temperaturo zraka in s težavami ljudi ter bodo zato zanesljiveje in bolj večje zdravili.¹⁸

Drugi poklic so *notarji*; le-teh sta bili v Trstu dve vrsti. Prva vrsta je delovala v sklopu mestne uprave, bili so torej plačani uradniki, druga vrsta je opravljala delo v privatni praksi. Tu bo govora o drugi vrsti notarjev.

Pogoj za delo notarja in za veljavnost njegovih dokumentov je bila potrditev njegovega notarskega privilegija po enem od mestnih vicedomov. Če je delal brez te potrditve, je moral povrniti strankam vso povzročeno škodo. Predpis o javnih notarjih nalaga notarju naslednje dolžnosti: 1. V svoj protokol mora zabeležiti vse poštene pogodbe. Ko je to opravil, mora na glas prebrati pogodbenikom in pričam vsebino napisane pogodbe. Na zahtevo strank mora napraviti in izročiti pravnomočne prepise. Kazen za prestopok znaša 10 lir globe. V primeru pa, da bi stranka ne hotela sprejeti naročenega predpisa, naj bo kaznovana z globo 5 lir. Poleg tega mora plačati notarju izdelavo prepisa. 2. Na prošnjo strank mora notar zapisati vse testamente

Zidar

in inventarje. Če bi tega ne naredil, se kaznuje (seveda, če ne predloži zadostnih opravil) z globo 40 lir. Ovaduh prejme polovico globe. 3. Notar naj ne prepíše dokumenta o odtujitvi kmečkega posestva, če v njem niso navedene točne mere.²⁰ Kazen za prekršek: 5 malih lir globe.

Notarjevi zaslužki so po statutu znašali: za zapis pogodbe 2 solda; za testament ali inventar 10 soldov, v času kuge 20 soldov; 20 soldov je prejel še za legalne prepise dokumentov (pooblastila o skrbništvu, najemi, oprostitev dolga itd.); za druge vrste dokumentov je prejel 20 soldov, če je šlo za vrednost do 4 mark,²¹ pri presežku te vrednosti je računal še po 1 sold več od vsake naslednje marke; za prepis testamenta in inventarja je prejel 3 male lire, če je bila zapuščina vredna manj kot 50 dukatov;²² pri vrednosti zapuščine med 50 in 100 dukati je računal 6 malih lir, pri vrednosti preko 100 dukatov je zaslužil 8 malih lir.

Iz predpisa je razvidno, da so notarji zapisane testamente polagali v vicedomski pisarni, kajti noben vicedom ni smel dovoliti notarju javnega prepisa testamenta, če ga ni ta tudi napisal. Prepis se je moral napraviti v vicedomski pisarni, na njenem oknu ali v njeni bližini in le v prisotnosti vicedoma; ta je moral original po prepisu spraviti spet v arhiv. Če pa sta vicedom ali notar to določbo prekršila, sta plačala 50 lir globe. Če je notar umrl, so morali mestni sodniki in pa providurji izročiti njegove spise drugemu notarju dobrega slovesa. Tega so iskali predvsem med pokojnikovimi sorodniki po očetovi liniji, nato šele med svaki in drugimi sorodniki, končno med najboljšimi prijatelji. Če med temi niso našli nikogar, so zbrali vse dobre notarje in žrebali. Izžrebani je dobil pokojnikove spise in protokole. Če je pokojni notar zapustil svoje spise drugemu notarju, se oblasti tej izročitvi niso upirale.²³ Spisi, prepisi in dokumenti določenih, izžrebanih ali po dednem pravu pooblaščenih notarjev so veljali za zakonite.

Tudi ribiče štejejo statuti med svobodne poklice. Meščani ali prebivalci mesta, ki so bili ribiči in ribarili kjerkoli, so morali ujeti ribe pripeljati v Trst, razen ob nezgodi na morju ali če pripeljane ribe ne bi bile sveže, ker so ribarili predaleč. Tudi tujci, ki so ribarili v tržaškem morju, so smeli svoj plen prodajati le v Trstu. Nihče ni smel kupovati rib za preprodajo. Ribiči so jih morali tri ure prodajati v ribarnici, šele potem so jih smeli nositi po mestu in po ozemlju. Ribe so veljale za sveže, če so jih ribiči prodajali na dan ulova ali največ en dan po ulovu. Ceno določajo statuti le za tunino. Libra

tunine je stala 1 sold ali 2 beneška beca. Trebušni del je imel višjo ceno: 1 sold in pol ali 3 beneške bece za libro. Drugim ribam so določili ceno sodniki in provizorji vsake štiri mesece v sporazumu z ribiči. Pri tem so pazili, da niso določili prenizkih cen (zaradi ribičev), pa tudi ne previsokih (zaradi kupcev). Upoštevali so tudi ceno rib v bližnjih mestih, npr. v Miljah in Kopru. Tako določeno ceno je zapisal občinski pisar v svojo knjigo, za kar so mu ribiči plačali 8 soldov. Globo 3 lir je plačal tisti ribič, ki je prodajal po višji ceni. Ovaduh je zaslužil pol zneska in so mu verjeli, da je le imel eno samo pričo.²⁴

Statuti govore tudi o poklicu *mornarjev*. Toda iz besedila se vidi, da ne gre za mornarje kot težake, kot fizične delavce, marveč za lastnika ali lastnike ladje. Predpis o njih ima predvsem finančni značaj, zakaj njegova določila se nanašajo samo na carino. Vsak mornar, ki v mestnem pristanu ali kjerkoli na tržaški obali vkreca kakršnokoli blago zato, da bi ga odpeljal dalje, mora plačati mitničarju po en sold od vsakega tovara (pod besedo tovor — salma, somma — razumejo tvorci statuta težo, ki jo lahko nosi en konj, t. j. 400 beneških liber). Če bi naložil (natovoril) na konja, kobilo, vola, kravo, osla ali oslico, naj enako plača po en sold od glave. Carine so oproščene tiste barke, ki prevažajo usnje ali sveže živalske kože za potrebe mesta Trsta, in tiste, ki prevažajo v tujino proizvode mesta ali ozemlja Trsta, kot na primer olje, vino in sadje. Meščani in prebivalci Trsta, ki na ladje nalagajo kakršnokoli blago iz lastne posesti, so carine oproščeni.²⁵

Denar, ki so ga mestni očetje pridobili s carino, so uporabljali za čiščenje pristanišča. Statut poudarja, da je bila carina uvedena prav zaradi tega.

Ker imajo *solarji* izrazito sezonsko in od vsakega drugega poklica drugačno delo, jih bomo obravnavali posebej, čeprav jih statuti obravnavajo skupaj s koloni in to v predpisu, ki je prav kolonom posvečen. Določila predpisa, ki pridejo v poštev za so-

Pek

Zdravnik

larje, so naslednja: »Vsi tisti, ki bodo tuje solarne obdelovali na pol (od tod tudi enačenje s koloni) ali na drugačen delež, morajo biti v solarnah pred 1. aprilom. Tam morajo ostati podnevi in ponoči, dokler je v tistem letu mogoče pridobivati sol. Svoj poklic morajo opravljati vestno, pridno in zvesto. V vsem času dela v solarnah morajo biti oproščeni službe mestne straže. Solarji ne smejo prodajati soli v solarnah, niti je odvažati iz solarn z namenom, da bi jo prodajali; ne smejo dovoliti, da se sol odnaša, niti prizanašati tistemu, ki bi jo odnašal brez dovoljenja njihovega gospodarja. Za prekršek je veljala globa 25 malih lir. Ovaduhu je verjeti, če ima eno pričo, in zasluži pol zneska globe.«²⁶

Pričakovali bi, da bomo zvedeli o solarjih kaj več. Tako pa je razvidno le, da so bili spolovinarji, oziroma, da so delali tudi na drugačne deleže. Prav zaradi tega jih kljub vsebinsko drugačnemu delu predpis izenačuje s koloni. O teh je govor samo v zvezi z vinogradi, čeprav se mimogrede omenjajo tudi druge kmečke posesti. Zaradi reda, ki ga navajajo za njihovo delo, si oglejmo vsa določila, ki se tičejo kolonov: »Kdor bi najel vinograd ali kako drugo kmečko posest, da bi jo obdeloval na pol, naj dela vestno; trte naj obreže pred mesecem februarjem, jarke in zidove naj očisti in popravi pred marcem, trte naj priveže na kole pred aprilom, vinograd naj okoplje pred julijem. Vse to naj napravi na svoje stroške in po gospodarjevi dobronamerni volji. Za prekršek teh določil plača 8 malih lir globe in za tisto leto izgubi svoj delež pridelka. Tega mora izročiti najemodajalcu. Vsa omenjena določila veljajo tudi v primeru dednih fevdov.«²⁷ V predpisu, ki prepušča uporabo privatnih zaporov, je o kolonih še rečeno, da vsakdo lahko aretira in izroči v občinsko ječo kmečke kolone in kmete, ki mu ne plačajo najemnin ali dohodkov, seveda če so ti kmetje in koloni na delu v vinogradih ali posestvih na ozemlju občine Trst.²⁸

Drugega ni v omenjeni knjigi. Važno je poudariti delovni red, ki ga navajajo statuti,

ker se je tako zakoreninil, da se je v vsej tržaški okolici ohranil do danes.

Knjiga statotov nadaljuje s *hlapci* in *deklami*. Hlapec in dekla sta nastopila svojo službo po dogovoru z delodajalcem. Kaže, da je v pogodbi bil vedno tudi rok za trajanje službe, zakaj pred potekom tega roka nista smela brez vzroka zapustiti službe. Kdor je tak vzrok imel, ga je moral navesti mestnim sodnikom, ki so ga lahko edini opravičili. Kdor je zapustil službo brez vzroka, je bil na svoje stroške zaprt v občinskih zaporih. Če ni imel denarja za vzdrževanje, je dobil od javnih organov 12 unč težak hlebec kruha in zadostno količino vode. Takšnega hlapca ali dekla ni smel nihče jemati v službo brez dovoljenja prejšnjega gospodarja. Kazen za prekršek je znašal 25 lir. Vsak gospodar se je moral pred najetjem hlapca ali dekla najprej informirati, če je prej služil ali služila pri drugem gospodarju. Če bi ne mogel nič ugotoviti, naj se z bodočo dekle ali hlapcem pogodi v prisotnosti mestnih sodnikov, zakaj edino tako ne plača globe. Hlapec in dekla nista smela zamenjati, posoditi, zastaviti, prodati, založiti in plačati ničesar brez dovoljenja svojega gospodarja. Kdor je kaj kupil ali vzel na posodo, v zastavo itd. od hlapca ali dekla, je bil kaznovan z globo 25 lir.²⁹ Dolžnosti hlapcev in dekel statuti ne navajajo, ker so morali gotovo ves dogovorjeni čas biti na voljo gospodarju za vsa dela.

Preostaneta še poklica *prostitutk* in *zvodnic*. Tržaški statuti ju sicer tolerirajo, vendar ju uvrščajo med uredbe kriminalnega zakonika. Prostitutke in zvodnice niso smele stanovati nikjer drugje, kot v javni hiši ali bordelu, ki je bil med občinsko palačo in pristaniškimi vrati. Če je kriminalni sodnik zvedel, da katera teh žensk prebiva drugje, jo je ukazal v spremstvu mestnih straž s poveljnikom in trobento na čelu odpeljati do bordela. Če tega ni storil, je bil obsojen na 10 lir globe. Nobena prostitutka ali zvodnica se ni smela okrasiti z zlatim ali pozlačenim pasom, sicer so jo obsodili na 10 lir globe. Od tretjega zvonjenja stražarskega zvona do prvega zvonjenja pri sv. Justu moški niso smeli v bordel. Kogar so v tem času tam zasačili, so kaznovali z globo 10 lir.³⁰

Notar

Ribič

TRETJA SKUPINA: TRGOVCI IN KRAMARJI

Kot mornarje, solarje in kolone tako tudi trgovce in kramarje obravnavajo statuti v četrti knjigi. Nekaj odstavkov o njih je sicer tudi v drugih knjigah, vendar vedno v zvezi z mestnimi upravnimi ali kontrolnimi organi. Tako npr. so kramarji (Bottegari ali apothecari)

cari) imenovani v predpisu o mestnih provizorjih ter v zakonu o sleparstvu. Temelj za vprašanje trgovcev in kramarjev pa je predpis o trgovcih in trgovskem blagu, ki ga prinaša 4. knjiga. Pri tem predpisu pa so zopet upoštevani obrtniki in ljudje drugih poklicev. Kaj pravi? »Nihče pod nobenim pogojem ne sme kupiti ali si kako drugače prisvojiti stvari, ki so bile prinesene ali pripeljane na prodaj v Trst, razen v naslednjih krajih: Ribe se naj kupujejo v ribarnici, meso v mesariji, žito, rž, oves, proso, čičerka, bob in druge vrste žitaric ter sočivje v občinskem stariju ali fontiku. Kruh, kokoši, petelini, golobi, piščanci, jajca, drva, sadje, zelenjava in blago druge vrste se naj kupujejo ali drugače pravično prisvojijo na občinskem trgu, ki je omejen s kamnitimi mejniki. Stvari, ki so bile v Trst pripeljane z ladjami, je dovoljeno prodajati v pristanišču ali v pristaniških vratih. Vsaka stvar, ki stane 2 solda ali manj, se lahko kupi kjerkoli. Nihče ne sme kupiti ali odnesti domov in nato preprodajati kako vrsto blaga, če to ni bilo pred tem vsaj eno uro razstavljeno na trgu ali na drugih prej omenjenih krajih, razen v primeru, če bi kupec lahko dokazal, da je za isto blago dal že prej predujem ali pa ga plačal v celoti. Meščan ali prebivalec mesta (tu so mišljeni mestni trgovci), ki je kupil in pripeljal ali dal kupiti in pripeljati po kopnem ali po morju iz več kot 40 milj oddaljenih krajev kakršnokoli blago, ga mora tri dni prodajati na drobno vsakemu drugemu meščanu, ki bi ga od njega zahteval, in to po isti ceni, po kateri je blago kupil brez pribitka stroškov, pa čeprav je tisto ceno plačal pred davnim časom (seveda, ko je bil denar več vreden) na katerikoli strani sveta. Prodajni čas treh dni je seveda veljal tudi za blago, pripeljano po morju v Trst, razen v primeru, če bi prisegel, da je kupil blago za lastno rabo in ga ne bo prodajal.

Če bi nastal dvom o resnični ceni, morajo sodniki zapriseči prodajalca in kupca in vse tiste, ki bi o ceni kaj vedeli. Če bi prodajna cena ne ustrezala kupni, se je prodajalec kaznoval z globo tolikokrat, kolikokrat je bilo to potrebno. Globa za prekrške proti temu predpisu je določena na 5 lir; polovico je pospravil ovaduh, čigar ime so obdržali v tajnosti. Krivca je lahko obsodil en sam mestni sodnik brez procesa, potem ko ga je poklical samo enkrat.«³¹

Vse to je veljalo samo za tržaške trgovce. Videti je, da je bila mestna uprava do trgovcev zelo obzirna, kajti redko kje srečamo sankcije tako milega značaja; globa 5 lir ni bila velika, pa tudi ton predpisa je zelo zmern. Še bolj zmerni so bili nasproti tujim

Prodajalec jestvin

trgovcem, ki se jih obravnava na koncu predpisa. O njih pravi določilo: »Nočemo, da bi tujeji zapadli pod ta predpis, razen v primeru, če bi bili prej z njim seznanjeni in bi ga prekršili.«³² Torej obzirnost nad vse.

SKUPNE POTEZE VSEH TREH SKUPIN

Vemo že, da so vsi navedeni predpisi zelo nepopolni. Ko pogledamo tudi druga poglavja gospodarskega zakonika, t. j. četrto knjigo statuta, vidimo, da izpolnjujejo zakonodajalci, kjer je mogoče, posamezne predpise s tem, da dajo trgovcem, obrtnikom in ljudem s svobodnimi poklici neke skupne poteze, po katerih sodijo, da so si podobni, če ne enaki. Iz te ugotovitve je treba delno izvzeti ljudi s svobodnimi poklici, ki nimajo enakih možnosti kot drugi dve skupini. Delno zaradi tega, ker npr. ribičev ni bilo mogoče popolnoma izvzeti. Predvsem je treba poudariti, da je v vsakem predpisu govor o tem, da mora določeni obrtnik, trgovec ali meščan z drugim poklicem pošteno opravljati svoje delo. To priča, da so tržaški zakonodajalci predpostavljali, da so ljudje nepošteni, ali vsaj to, da postanejo nepošteni takrat, ko se jim nudi priložnost goljufati ali kako drugače prevarati svojega bližnjega.

Gojitelj ostrig

Solar

Kmet

Kosec

Iz te predpostavke izhaja vsekakor predpis o sleparstvu, eden najostrejših predpisov vsega gospodarskega zakonika. Ta predpis predvideva za notarja, ki bi napisal sleparsko pismo ali dokument, krvno kazen izgube desne roke.³³ Pod isti predpis spadajo še ponarejevalci denarja in tisti, ki vrednost denarja zmanjšujejo s tem, da zmanjšujejo njegovo težo z obrezovanjem (circumcisio ali tonsura). Poleg tega spadajo pod ta predpis v glavnem vsi obrtniki in trgovci. Naj navedemo, kar predvideva predpis za gostilničarje: »Nihče naj ne kvari vina, ki ga prodaja, s tem da mu primeša vodo ali drugo tekočino. Kazen znaša 25 lir. Poleg tega naj izgubi tudi vino, ki pripade tržaški občini, in povrne kupcu škodo. Isto naj se zgodi s tistim, ki je to opravil pred prodajo in ni obvestil kupca. Če bi te globe ne mogel plačati, naj bo na voljo kapitanu, da ga kaznuje z bičanjem ali z mučenjem.«³⁴ Isti odstavek tega predpisa poudarja, naj se tako zgodi tudi s tistimi, ki bi pokvarili kakršnokoli tržno blago.³⁵ Toda naslednji odstavek je še ostrejši: »Kar se tiče sleparskih mer in uteži, ukazujemo, da se kaznuje s 50 lirami vsak trgovec, kramar, obrtnik, krčmar, gostilničar, mlinar ali torklar, pri katerem bi našli v žitnici, skladišču, kramariji, krčmi, gostilni, mlinu, torkli ali mesnici sleparske tehtnice, mitre, libre ali drugačne vrste goljufivih mer ali uteži. Kazen naj se izreče vsakokrat, ko bi se to zgodilo.«³⁶ Predpis dovoljuje mestnim providurjem, redarjem in dacarju za uteži in mere, ki ga navadno imenujejo »dacar pravice«, iskati sleparske mere in uteži. Če se je kaj takega našlo, so morali inkriminirani predmet odnesti kriminalnemu sodniku, kjer so krivca obtožili. Sodnik je moral krivca poklicati, ugotoviti, ali je bila mera

ali utež najdena pri njem, jo preizkusiti in ga kaznovati z omenjeno globo.³⁷ Z isto globo so kaznovali trgovca, kramarja, krčmarja in vsakega prej omenjenih v primeru, če uradnikom niso hoteli izročiti mer in uteži v kontrolo, a so jih v njegovi prisotnosti razbili.³⁸ Dacarjem in občinskim redarjem je bilo dovoljeno mere in uteži kontrolirati tudi tako, da so iz kupčevih rok lahko vzeli kupljeno blago, seveda preden ga je ta odnesel, ga stehali ali izmerili. Če se je izkazalo, da je bil kupec opeharjen, so prodajalca kaznovali z 10 lirami. Z isto globo so kaznovali tudi kupca, ki ni dovolil, da bi kontrolirali kupljeno blago. V predpisu o sleparstvu se tudi poudarja, da morajo biti vse mere in uteži pečatene z občinskim pečatom. Kazen za prekršek, pa čeprav je bila mera ali utež pravična, je znašala 5 lir.³⁹ Predpis o mestnih provizorjih poudarja še to, da so provizorji dolžni »delati red med mesarji, obrtniki, krčmarji, gostilničarji, trgovci, kramarji, mlinarji in torklarji.« Vsi ti so morali imeti pravične mere in uteži, pečatene z občinskim pečatom in ne prodajati pokvarjenega ali ponarejenega blaga. Prekrške so morali takoj prijaviti mestnim sodnikom; ti so poskrbeli za kaznovanje krivcev. Za pokvarjeno ali ponarejeno blago so sodniki določili, da se sežge ali vrže v morje.⁴⁰ Neko določilo istega predpisa daje možnost providurjem, da pokličejo izvedence, ki ugotove, ali je bilo meso, ki so ga prodajali mesarji, užitno.⁴¹ O vinu smo že ugotovili isto. Morda so izvedence uporabljali tudi za drugo blago.

Temelj tržaške pravice so bili v mnogih primerih ovaduhi. Toda ne samo v obravnavanih primerih. Brez ovaduhov se je namreč redko kdaj ugotovil zločin že zaradi pomanjkanja krepke policijske ustanove. Pri tem izvzemamo mestne redarje in dacarje, ki so bili že po svoji funkciji neke vrste policaji. Toda tudi nje tretira predpis kot ovaduhe. Če je, recimo, tak redar ali dacar ugotovil, da ima trgovec ali obrtnik nepravilne mere, je lahko fungiral za ovaduha in prejel nagrado, ki je bila v najslabšem primeru polovica globe. Proti enim človeškim slabostim je predpis izrabljajal druge, ki pa so navadno dosegle pozitiven učinek. Ovaduštvo je cvetelo v opisanih primerih verjetno bolj kot v drugih primerih, saj so bili v prvih primerih ovaduhi naravnost potrebni.

Do drugačnih zaključkov ne bi prišli niti takrat, ko bi primerjali ali navajali predpise raznih redakcij tržaških občinskih statotov, zakaj predpisi se skorajda niso spremenili. Tako bi nam Szombotelyjeva ali Kandlerjeva izdaja statotov povedala popolnoma vse tako kot izdaja statotov po G. B. Fongariniju.

Trgovec

Kramar

OPOMBE

1. Statuta in clytae civitatis Tergesti per... Ferdinandum I... et per... Carolum VI... imperatorem... ultimo loco confirmata et in quatuor libros distincta. Una cum Arciducalibus Austriae domus Principum declarationibus, reformationibus, moderationibus, decretis et literis, duplici, latino scilicet, et italico idiomate conscripta. Utini, MDCCXXVII. Typis Jo: Baptistae Fongarini publici Tergestinae Civitatis Tipographi. Liber Primus. Rubrica 15, str. 60—61. — 2. Istotam, Liber primus, rubrica 14, str. 58—59. — 3. Istotam, rubrica 25, str. 82—85. — 4. Liber quartus, rubrica 2, str. 280—285. — 5. Poglavlje o velikem vinskem dachu v 4. knjigi (gl. op. 4) določa, da se ima za prodajo na debelo vsaka količina od pol urne navzgor; količine od pol urne navzdol so imeli za prodajo na drobno. — 6. V Trstu je veljal 1 sold 2 črna beca oziroma 12 bagatinov ali perperjev ali malih denarjev, ki so jih imenovali tudi soldini. Če torej velja boca vina 3 bece ali 18 bagatinov, pomeni, da se je vino prodajalo po en sold in pol beca ali 216 soldov urna. — 7. Statuta in clytae civitatis Tergesti... Liber primus, rubrica 26, str. 84—91. — 8. Istotam, knjiga IV, str. 281—282. Od vina, ki ga je prodajal po 18 bagatinov oziroma po 3 črne bece ali poldrugi sold, je gostilničar plačeval 48 soldov in 8 bagatinov dacha za urno 144 boc. Če je torej gostilničar plačal vino po 8 lir (160 soldov) urno in če je k ceni vina prištel še 48 soldov in 8 bagatinov, je od urne vina zaslužil 7 soldov in 4 bagatine. Pri tem niso všteti stroški za prevoz. To pomeni, da je bil njegov čisti zaslužek pri ceni 8 lir za urno nekaj manjši. Ker pa je cena 8 lir za urno maksimalna, moramo z gotovostjo računati, da je njegov zaslužek znašal nekaj več. Če je vino prodajal po 2 beca oziroma 12 bagatinov, je dacharju plačeval 52 soldov in 8 bagatinov. Če ga je vino stalo v tem primeru 5 lir (100 soldov) urna, je bil njegov zaslužek 17 soldov in 8 bagatinov (brez stroškov prevoza). Tudi v tem primeru je cena za vino maksimalna. Za vse vmesne prodajne cene vin se je dac določil po zgoraj omenjenem razmerju. Zanimivo je, da se je gostilničarju bolj splačalo prodajati cenejša vina. — 9. Statuta, Liber primus, rubrica 28, str. 92—93. — 10. Ib., liber quartus, rubrica 5,

str. 282—285. — 11. Obe železi sta služili prvenstveno dacharju za kontrolo polovnjaka pa tudi gospodarjem oljk za kontrolo mere v prvem in drugem polovnjaku; merjenje je bilo namreč v obeh primerih obvezno. — 12. Statuta, liber primus, rubrica 30, str. 94—97. — 13. Ib., rubrica 31, str. 98—99. — 14. Ib., rubrica 32, str. 99—101. — 15. Ib., rubrica 33, str. 100—101. — 16. Ib., rubrica ultima (42), str. 134—135. — 17. Zakon o testamentih in drugih zadnjih voljah na str. 170—171 druge knjige statutorv ima tudi naslednje določilo: »Si quis pauperibus, vel pauperibus Christi reliqueri, non addito de cuius loci pauperibus senserit, volumus tale legatum deberi hospitali S. Justi, in quo degunt pauperes...« Torej je bil tudi kruh, ki so ga zaplenili zaradi tega, ker je bil premalo pečen, izročen »pauperibus Christi«, to je »Hospitali S. Justi, in quo degunt pauperes«. — 18. Statuta, liber primus, rubrica 29, str. 92—95. — 19. Ib., rubrica ultima, str. 134—135. — 20. Latinski tekst se glasi: »Notarius non redigat in publicam formam instrumentum alienationis praedii rustici, nisi addito numero perticarum...« Redigere v publicam formam prevajamo v »prepisati«. Original je namreč ostal v notarjevem protokolu. Prepis pa so stranke uporabljale v javnosti. To pomeni, da je bil prepis javna oblika originala. Kar se pa tiče števila »perticarum«, naj omenim, da je bila »pertica« posebna dolžinska mera, ki je npr. v Piranu ohranjena. »Numerus perticarum« je torej točna mera nekega posestva. Pertiko so namreč rabili ne samo za tekstil, ampak tudi za zemljišča. — 21. V Trstu je 1 marka veljala 8 malih lir. — 22. Nisem še mogel točno ugotoviti, koliko je veljal v Trstu ducat. — 23. Statuta, liber primus, rubrica 24, str. 80—85. — 24. Ib., rubrica 27, str. 90—92. — 25. Ib., liber quartus, rubrica 10, str. 294—296. — 26. Ib., rubrica 11, str. 296—297. — 27. Ibidem. — 28. Ib., liber tertius, rubrica 26, str. 258—259. — 29. Ib., liber quartus, rubrica 14, str. 298—299. — 30. Ib., liber tertius, str. 250—251. — 31. Ib., liber quartus, rubrica 15, str. 298—301. — 32. Ibidem. — 33. Ib., rubrica 18, str. 244—245. — 34. Ib., str. 246—247. — 35. Ibidem. — 36. Ibidem. — 37. Ibidem. — 38. Ibidem. — 39. Ibidem. — 40. Statuta, liber primus, rubrica 11, str. 54—55. — 41. Ibidem.

MURSKA SOBOTA KOT SEDEŽ ARHIDIAKONATA IN CERKVENO-UPRAVNA PRIPADNOST PREKMURJA V SREDNJEM VEKU

IVAN ZELKO

Na slovenskem ozemlju je v srednjem veku v cerkvenoupravni razdelitvi obstajala ustanova arhidiakonotov. Kako je bilo porazdeljeno slovensko ozemlje v cerkvenoupravnem pogledu, o tem podrobno razpravlja Milko Kos.¹ Prav isto stanje se je ugotovilo na sosednjem hrvaškem in madžarskem ozemlju, o katerem nudijo z majhno izjemo točen pregled zapiski, sestavljeni ob pobiranju papeževe desetine v prvi polovici XIV. stoletja.²

Ozemlje današnjega Prekmurja je v prvi polovici XIV. stoletja spadalo v okvir dveh arhidiakonotov: v beksinskega in belmurskega. Beksinski arhidiakonot je pripadal k zagrebški škofiji. O njem govori veliko znamenljivih virov.³ Drugače je z belmurskim arhidiakonatom, ki je vključeval gornje Prekmurje in o katerem govori edini dokument iz leta 1331, ko omenja arhidiakona v Belmuri: Archidiaconus de Beelmura.⁴

Ime belmurskega arhidiakonata je v literaturi neznano, pripadnost njegovega ozemlja v doslej objavljeni literaturi sporna,⁵ obseg nejasen in sedež arhidiakonata deloma neraziskan. Ker je zgodovinski zapisek o belmurskem arhidiakonu iz 1331 navezan na Mursko Soboto, hočem v zvezi s Soboto razpravljati o cerkveni pripadnosti, obsegu ter sedežu tega arhidiakonata in tako pripomoči k razjasnitvi teh vprašanj. Navedena problematika pa bo vsekakor boljše pojasnjena, če razpravljanje o belmurskem arhidiakonatu povežemo z reševanjem še drugega pomembnega poglavja iz prekmurske zgodovine, namreč cerkvene pripadnosti prekmurskega ozemlja na splošno.

1. PRITEGNITEV PREKMURSKEGA OZEMLJA V MADŽARSKO CIVILNO IN CERKVENO UPRAVO

A. *Madžarska civilna uprava.* Pod madžarsko cerkveno upravo je Prekmurje moglo priti šele po ustanovitvi zahodnih madžarskih škofij, kar se je zgodilo v Gyōru okoli leta 998⁶ in v *Veszprému* leta 1002.⁷ Toda po ustanovitvi omenjenih dveh škofij ni prišlo do takojšnje podreditve prekmurskega ozemlja pod madžarsko cerkveno upravo. Po ugotovitvah madžarskih znanstvenikov⁸ je bilo Prekmurje pritegnjeno v madžarsko civilno in istočasno tudi v cerkvenoupravno oblast šele v času, ko so Madžari zasedli Slavonijo (okoli 1090) za madžarskega kralja Ladislava I. (1077—1095), ker je prvotna madžar-

ska meja (med leti 955—1075) potekala vzhodno od Prekmurja — in je v razdobju 955—1075 prekmursko ozemlje zopet cerkveno upravljal Salzburg, kolikor je to zaradi nestalnih in nemirnih razmer ob meji bilo mogoče.

Madžarska cerkvena uprava se je naslonila na civilno ureditev prekmurskega ozemlja. Obe upravi sta povezano delovali in stoletna trenja na cerkvenem področju nam bodo jasna le glede na prvotno madžarsko civilno ureditev Prekmurja ob priključitvi.

Pri nadaljnjem razpravljanju se predhodno v kratkih potezah ozrimo na prihod Madžarov v Spodnjo Panonijo in njeno zasedbo — predvsem po madžarskih ugotovitvah in naziranjih.

Že leta 894 so Madžari prišli čez Donavo in opustošili Spodnjo Panonijo.⁹ Toda zasedli je še niso, čeprav so priprave bile že v teku. Trenutno jih je še zadrževal obzir do Arnulfa, s katerim so bili v zavezništvu zoper Veliko Moravsko.¹⁰ Leta 898 in spomladi 899 so bile madžarske čete na plenilnem pohodu v Italiji,¹¹ kamor so prodrle ob Dravi in Savi, izognivši se Braslavovi kneževini ob Blatnem jezeru zaradi zavezništva z Arnulfom. V decembru 899 so Madžari v Lombardiji zvedeli, da je Arnulf umrl. S tem je bila odstranjena ovira, ki jih je silila k prizanašanju Spodnji Panoniji. Vračajoč se iz Italije, so madžarske čete planile na Spodnjo Panonijo in uničile Braslovovo kneževino ob Blatnem jezeru. Še v poletju 900 so se dvignila tudi druga madžarska plemena v Potisju in med Garamom ter Vágom prestopila Donavo, zasedla Spodnjo Panonijo¹² in se tu naselila kot nomadsko ljudstvo, ki je potrebovalo obširno ozemlje zaradi svojega nomadskega načina življenja.¹³

Po odločilni bitki 5. julija 907 pri Bratislavi je nehala obstajati Vzhodna marka in Madžari so zasedli Panonijo do alpskih predgorij. V območje madžarske oblasti je prišel tudi vzhodni rob današnje slovenske Štajerske.¹⁴ Po tej bitki je bila zaključena osvojitve nove madžarske domovine in ustvarjena zahodna meja. V obrobni pokrajinih se Madžari niso naselili, pač pa so tudi na tej zahodni meji, — ob meji svojega ozemlja kot drugod, — uredili širok ločilni mejno-obrambni pas, ki jih je delil od sosedov in varoval njihovo ozemlje pred sovražnimi vpadi ter jim nudil primerno izhodišče za vojaške podvige na zahod.¹⁵

Ozemlje današnjega Prekmurja je bilo sredi širokega mejnoobrambnega madžarskega pasu. O prebivalstvu današnjega Prekmurja v tej dobi pravi madžarski zgodovinar Hóman: »V jugozahodni mejni pokrajini so se manjše raztresene slovenske skupine ljudstva umaknile v gozdove.«¹⁶ — Z bitko pri Augsburgu leta 955 so bili končani plenilni pohodi Madžarov na zahod in Madžari so bili prisiljeni, da so se umaknili v notranjost svojih meja za mejnoobrambni pas.¹⁷ Prvotna notranja črta mejnoobrambnega pasu, t. j. prvotna madžarska meja, do koder so se naselili, je na odseku Prekmurja potekala vzhodno od njega, vzhodno od reke Krke z izhodiščem ob Muri pri Letenyju, dalje v severozahodni smeri mimo Pake in se je ob gornjem toku Krke približala tej reki ter se ob Hodošu stikala z današnjim prekmurkim ozemljem.¹⁸ Ozemlje Prekmurja je ležalo na zunanji strani mejne črte, čeprav v območju celotnega madžarskega mejnoobrambnega pasu. Sicer je ozemlje mejnega pasu spadalo pod madžarsko oblast, vendar ni imelo enakovrednega položaja z drugim madžarskim ozemljem. Značilna je Deérova trditev o prvotnih mejah Madžarske in o mejnem pasu: »Po osvajalcih zasedeno in v X. stoletju osvojeno ozemlje je znatno manjše od zgodovinske Madžarske. Zemlja (prostor), ki se je razprostirala med naseljenim ozemljem in naravnimi mejami — v gospodarskem pogledu za Madžare brez vrednosti — je služila v obrambne namene.«¹⁹ Ko je konec X. in v začetku XI. stoletja madžarska kraljevska rodbina organizirala upravo svojih obširnih posestev z uvedbo županij,²⁰ je Prekmurje kot ozemlje, ležeče na zunanji strani prvotne mejne črte, ostalo brez te madžarske županijske upravne organizacije.²¹ Tudi ni bilo pritegnjeno v madžarsko cerkvenoupravno organizacijo, ki je delovala sporazumno s civilno.²²

Po ocenjevanju madžarskih zgodovinarjev je bil zunanjepolitični položaj Madžarske ob nastopu kralja Ladislava I. ugodnejši kot kdaj koli prej v preteklih desetletjih,²³ ko so notranji boji za prestol po smrti sv. Štefana I. (1038) in upor poganske stranke (1046)²⁴ slabili vojaško moč države. Naravna posledica notranje konsolidacije za kralja Ladislava I. (1077—1095) in utrditev centralne oblasti je bila težnja, pritegniti do takrat zanemarjeno ozemlje mejnoobrambnega pasu v organizacijo kraljeve oblasti. Primer Vzhodne marke in Moravske, kjer sta nemška in češka oblast z vso silo pričeli naseilitveno akcijo in uvajali svojo cerkveno organizacijo, je pokazal, da zanemarjanje terena v mejnoobrambnem pasu vodi do zasedbe po

tujih silah. Zato je Ladislavovo kraljevanje stremelo za tem, da premakne meje od notranje mejnoobrambne črte navzven do skrajne meje mejnoobrambnega pasu in tako celotno ozemlje mejnega pasu vključi v svojo državno upravo.²⁵

Kralj Ladislav je na področju Prekmurja storil odločilen korak z zasedbo Slavonije (1091). Ob tej priložnosti je bil mejnoobrambni pas v porečju rek Krka—Mura—Drava pritegnjen v madžarsko županijsko upravno organizacijo in istočasno pod neposredno upravo madžarske cerkve.²⁶ Na zahodu je madžarska oblast segala do črte Radgona—sotočje Dravinje v Dravo.²⁷

Po pritegnitvi prekmurskega ozemlja v madžarsko civilno upravo je pretežni del Prekmurja postal madžarska kronska zemlja. Vsa stoletja fevdalizma prihaja do izraza dejstvo, da je velike zemljiške komplekse v Prekmurju podeljeval madžarski kralj: Leta 1208 podeli madžarski kralj Andrej II. zemljišče Lindua (= Gornja Lendava) grofu Nikolaju in njegovim dedičem.²⁸ V XIII. stoletju prejme isto zemljišče v fevd rodbina Amadejcev. Leta 1275 ga podeli madžarski kralj Ladislav kot »naš grad, Lyndua imenovan, ki je v Železni županiji« (... castrum nostrum Lyndua vocatum in comitatu Castri Ferrei existentem, ... cum villis et terris).²⁹ — Leta 1365 si isto zemljišče po kraljevi podelitvi pridobi rodbina Széchy,³⁰ ki ga je imela v posesti do 1685, ko je v moškem kolenu izumrla. Zaradi sorodstva s Széchyji je nato 1720 podelil madžarski kralj zemljišče Gornjo Lendavo rodbini Nádasdy.³¹ — Enako je ugotovljeno za druga prekmurska zemljišča: Belmuro, Dobro, Dolnjo Lendavo in zemljišče ob Rabi, ki ga je madžarski kralj Bela III. leta 1183 podelil cistercijanskemu redu.³²

Kronska zemlja je bila združena okoli kraljevih upravnih središč, županijskih gradov, od koder je kralj po svojem uradniku upravljal in vodil posestva ter vladal sebi podložna ljudstva, ki so živela na kraljevih posestvih.

Prekmurju najbližji kraljevi upravni središči sta bili: grad Vasvár (lat. Ferreum castrum) in Zalavár, ob reki Zali, na kraju nekdanjega Pribinovega Blatenskega kostela. — Ustanovitev obeh datira iz časa kralja sv. Štefana.

Vasvár je bil že za Rimljanov naseljen kraj in prastaro skladišče železa za obmurske železne rudnike. Od tod so dobivali železo tudi kovači benediktinske opatije v Pannonhalmi v XI.—XII. stoletju. Gotovo je, da od tod izvira ime Ferreum castrum.³³

Kolon-Zala. Prvotni središčni kraj poznejšega županijskega ozemlja Zala je bil Ko-

lon, kakor je razvidno iz ustanovne listine veszprémske škofije leta 1002.³⁴ Holub meni, da je morala biti tukaj neka slovenska utrdba, grad, do katerega je bil lažji dostop, kot pa do Blatenskega kostela, ležečega na Zalinem otoku. Zakaj ni postal središče kraljevih ljudi in posestev nekdanji Pribinov Blatenski kostel, ali pa v rimski dobi in v dobi preseljevanja narodov pomembna Mogentiana (Mogentianae, poznejši madžarski Keszthely), kjer so še gotovo stale nekdanje zgradbe, čeprav v razvalinah, na to tudi madžarski zgodovinarji ne najdejo pravega odgovora. Toda kmalu po ustanovitvi benediktinske opatije v Zalaváru leta 1019 je bila sem prestavljena tudi uprava kraljevih posestev in ljudstev. Od tega gradu je dobila županija ime Zala.³⁵ Tako je nekdanji slovenski Blatenski kostel spet postal važno središče.

Gornje Prekmurje je bilo pritegnjeno k upravnemu središču v Vasváru.

Zemljišče Belmura s svojim središčem v Murski Soboti pripada županijskemu gradu Vasvár. Tako leta 1297: ... terram et possessionem Belmura vocatam in Comitatu Castris

Ferrey existentem...³⁶ — Listine iz let 1208,³⁷ 1214,³⁸ 1275³⁹ in pozneje³⁹ navajajo zemljišče Gornjo Lendavo v Železni županiji.

Leta 1350 je magister Nikolaj iz Nagymártona odstopil oba Kroga in Rakičan, ki sta v Železni županiji, Oliverju, kraljevemu zakladniku, v uporabo in obrambo ter da naseljuje to področje: »... duas Kurungh, ... et Reketye vocatas in Castriferrei existentes, quas ipse magister Nykul... ob zelum nostre proximitatis nobis dedit et commisit ad utendum, protegendum, efficere populosas«.⁴⁰

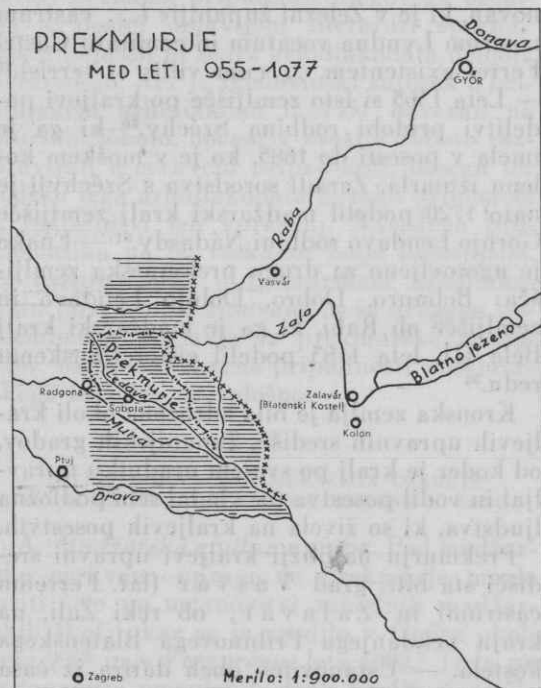
Tudi služba madžarskih mejnih stražarjev (speculatores), ki je bila v XIII. stoletju še v polni veljavi, je bila koncentrirana v županijskem središču. Ko določa madžarski kralj Štefan V. z listino iz 1270 pravice in dolžnosti »stražarjev« v Monyoródsu (Óri-magyarósd, severovzhodno od Hodoša), pravi, da v sporih med poveljnikom stražarjev in podložnim stražarjem razsoja grof iz Vasvára (prohibemus ut maior speculatorum suum servientem contra eos agentem iudicare non presummat sed comiti Castriferrei reservet iudicandum). Njihovo področje se je razprostiralo od Radgone in od meja županije Zala vse do kraja Lug (danes Lugos, v bližini Magyarósd).⁴¹ To je jasno označeno ozemlje gornjega Prekmurja, ki je spadalo tudi sicer pod upravo kraljevega gradu Vasvár.

Dolnje Prekmurje pa je bilo nasprotno pritegnjeno h kraljevemu upravnemu središču v Zalaváru.

Ozemlje županijskega gradu Zalavára je mejilo na Železno županijo v bližini krajev Velemér—Bogojina in dalje v smeri Murske Sobote, kakor nas pouči listina iz 1208.⁴² To pa je meja med bivšima okrajema (Dolnja) Lendava in Murska Sobota in stoletna meja med škofijama Zagreb in Győr.

H gradu Zala je spadalo zemljišče Lindua (1192) ob dolnjem toku reke Ledave,⁴³ ki je v XIV. stoletju zavzemalo ogromen kompleks ozemlja in je vključevalo pretežni del dolnjega Prekmurja.^{43a} — Kraj Kóbilje se omenja 1271 kot zemljišče, ki pripada h gradu Zala (... terram castris Zaladiensis Kebele vocatam).⁴⁴

Področje turniške pražupnije, ki ga je madžarski kralj Ladislav podelil 1278. leta Štefanu, Haholdovemu sinu in slavonskemu banu, obenem s porušenima gradovima Dolnja Lendava in Lenti, se navaja v županiji Zala: castra diruta Lindua et Nempthy vocata iuxta fluvium Kereka et oppida et possessiones, villasque Csernecszegh vocatas, ad eadem pertinentes, in Szaladiensis...⁴⁵ — Izraz »Csernecszegh« je v XIV. in XV. sto-

1: Področje madžarskega mejnoobrambnega pasu (gyepű) na odseku Prekmurja, kjer se Madžari v prvi fazi svoje naselitve (po letu 955) niso naselili, niti ga niso pritegnili v svojo redno državno in cerkveno upravo; 2: sedanja jugosl. državna meja na odseku Prekmurja; 3: reke in potoki; 4: mesta in kraji; 5: madžarska mejnoobrambna črta (gyepüvonal) na odseku Prekmurja med leti 955 in 1077 (Po J. Holubu, Zala megye története, I, Pécs 1929, 112—115 — in J. Deéru, A magyarság a nomád kultúrközösségben. Magyar művelődéstörténet, I, 66).

letju izražen z latinsko-madžarskim poimenovanjem: in tenutis Chernechmegeye (1428), in tenutis Chornech (1430)⁴⁶ — in pomeni območje (okolih) turniške pražupnije.

Težko je pojasniti in zadovoljivo odgovoriti, zakaj je bilo gornje Prekmurje pritegnjeno v upravo gradu Vasvár in zakaj dolnje v Zala. Ali segajo sledovi take ureditve nazaj v staroslovensko dobo? Čez dolnje Prekmurje je vodila stara rimska cesta Blatenski kostel—Ptuj⁴⁷ — in gotovo so ti kraji tja gravitirali.

Vzhodna vrata v gornje Prekmurje so pri Hodošu. Tu so Madžari v X. stoletju najdalje prodrli s svojo naselitvijo. Tudi turške čete so v začetku XVII. stoletja ob Krki prodirale na zahod in sta izmed vseh prekmurških krajev Hodoš in Šalovci najprej prišla pod delno turško oblast, in sicer že pred letom 1627.⁴⁸ Tudi razdalja Hodoš—Vasvár ni prevelika.

Iz danega razpravljanja spoznamo, da je že od XII./XIII. stoletja in ves čas madžarskega gospostva gornji del Prekmurja spadal pod upravo Železne županije in dolnji del v Zala. In ni razloga, da bi bilo drugače konec XI. stoletja, ko so bili ti kraji vključeni v madžarsko civilno upravo.

Razdeljenost Prekmurja na civilnem področju je bila vzrok, da je bilo Prekmurje do 1777 tudi cerkvenoupravno razkosano.

B. Madžarska cerkvena uprava. Dolnje Prekmurje pod Zagreb: Kmalu po madžarski zasedbi Slavonije (1091) je madžarski kralj Ladislav ustanovil leta 1094⁴⁹ za priključene pokrajine novo škofijo s sedežem v Zagrebu. Novi škofiji je bil podrejen tudi velik del ozemlja severno od reke Mure, vključivši dolnji del sedanjega Prekmurja.

Ker so tudi velike pokrajine severno od Mure prišle pod jurisdikcijo zagrebškega škofa, sklepajo iz tega madžarski zgodovinarji, da je šele po letu 1091 bilo pritegnjeno v madžarsko civilno upravo vse tisto ozemlje, ki je okoli 650 let spadalo pod Zagreb in da najsevernejša meja zagrebške škofije in prvotna madžarska meja (pred letom 1091) sovpadata.⁵⁰

Da so pokrajine severno od Mure v cerkvenoupravnem oziru spadale pod Zagreb, izpričujejo naslednja dejstva:

Leta 1256 se je zagrebški kapitelj pritoževal, da mu Hahold, zemljiški gospod dolnjelendavskega dominija, že pet let ni plačeval desetine od svojega zemljišča in je tudi preprečeval pobiranje desetine po zagrebškem kapitlju od zemljišča *bratstva* (*generatio Jure* (Guri) na področju turniške pražupnije. Spor se je obravnaval pred zagrebškim pod-

banom Aleksandrom leta 1256, kjer se je Hahold obvezal, da bo poravnal kapitlju škodo za nazaj, in sklenil s kapitljem dogovor o načinu plačevanja v bodoče.⁵¹ — Leta 1278 je po imenu znan arhidiakon (Gregor) tega področja, ki je bil kanonik zagrebškega kapitlja.⁵² — Pripadnost ozemlja severno od Mure k zagrebški škofiji je dokumentirana z mnogimi dokazi. Predvsem po zagrebških statutih iz leta 1334, popisu župnij zagrebške škofije leta 1501⁵³ in s številnimi listinami, ki so v zagrebškem državnem arhivu (na primer iz let 1500, 1505, 1507, 1513, 1517 in druge), ki razpravljajo o desetini beksinskega arhidiakonata, pripadajoči zagrebškemu in čazmanskemu kapitlju.⁵⁴ — Za novejši čas so najvažnejši vizitacijski zapiski zagrebške škofije iz XVII. in XVIII. stoletja.⁵⁵

Severno mejo zagrebške škofije na področju severno od Mure za XIV. stoletje ugotovimo tako, da po zapiskih zbiralcev papeževe desetine iz let 1332—1337⁵⁶ poiščemo južno mejo veszprémske škofije ter jo izpopolnimo po podatkih iz zagrebških statutih iz 1334 in popisu župnij iz 1501.⁵⁷

Za XI. stoletje nimamo določenih dokazov, h kateri škofiji so pripadali kraji, ki so od XIII. do XVIII. stoletja bili v okviru beksinskega arhidiakonata in pod cerkveno upravo Zagreba, ker ustanovna listina zagrebške škofije, iz katere bi bile razvidne prvotne meje, ni ohranjena.⁵⁸ Vendar pravi madžarski zgodovinar Holub, pisec monografije Zalske županije: »Glede cerkveno-administrativne organizacije je nedvomno, da so ozemlje beksinskega arhidiakonata takoj po ustanovitvi škofije priključili zagrebški škofiji. Če bi se to zgodilo pozneje, bi bilo treba te pokrajine odcepiti od veszprémske škofije, kar si moremo težko predstavljati tudi v tem primeru, če bi bil govor o zelo oddaljenem in redko naseljenem ozemlju, torej o ozemlju z manjšim dohodkom.«⁵⁹ Zares, kako bi si mogel Zagreb protipostavno priboriti jurisdikcijo nad ozemljem, ki bi prej spadalo v okvir madžarske škofije, in ga več kot 650 let braniti, upoštevajoč, da je bil le sufragana madžarske nadškofije v Kalocsi.

Beksinski arhidiakon. Župnije, ki so ležale severno od Mure, so bile združene v višjo cerkveno enoto, v poseben arhidiakon zagrebške škofije. Po današnjem kraju Becsehely (severovzhodno od Letenya, ob cesti v smeri Velike Kaniže), katerega zgodovinsko ime je Bekchyn, Bekchin, Bexin,⁶⁰ se je imenoval bekčinski ali beksinski arhidiakon.⁶¹ Kakor poročajo zagrebški statuti iz 1334, so že pred tem letom združili beksinski in do

tedaj posebni medjimurski arhidiakonot. Nato se je uveljavilo ime prvega za oba.⁶² Toda tudi po združitvi se v administrativni terminologiji večkrat zaporedoma rabita obe prejšnji imeni, na primer: Decime de Bekchyn et Draua—Murakuz (1334)⁶³ — in Privilegium quondam domini Nicolai episcopi Zagrabiensis super restitutione decimarum de Bexin et inter Drawam et Muram.⁶⁴

S preučevanjem beksinskega arhidiakonata, njegovega postanka in cerkvene pripadnosti je tesno povezano vprašanje, kje je potekala prvotna madžarska meja v razdobju 955—1090 na odseku današnjega Prekmurja.

Pod jurisdikcijo zagrebškega škofa so v srednjem veku in do leta 1777 pripadale le župnije dolnjega Prekmurja, to je ozemlja, ki je bilo za madžarskega gospostva podrejeno županiji Zala.

Gornje Prekmurje pod Győr (lat. Jaurinum). Soboška cerkev se leta 1394 navaja v gyórski škofiji: ... ecclesie sancti Nicolai de Murasombatha, Jaurinensis diocesis.⁶⁵ To je razmeroma pozen podatek. Starejši je podatek o pravici vasvárskega in pozneje gyórskega kapitlja do desetine v Krogu, ki posredno priča, h kateri škofiji je pripadal kraj. Leta 1298 sta grof Machya, jobagio Železne županije, in njegova žena Helena z oporoko darovala cerkvi sv. Mihaela v Vasváru (kapiteljska cerkev!) kraj Krog ob Muri, ki ga je Helena podedovala po prvem možu Isouu. Listina o podelitvi se je ohranila v arhivu vasvárskega kapitlja.⁶⁶ Pravica do cerkvene desetine v kraju Krogu je pozneje prešla na gyórski kapitelj, ki si jo je ohranil vse do srede XIX. stoletja. V pogodbah iz let 1841 in 1847, s katerima daje pobiranje desetine v najem, se gyórski kapitelj sklicuje na svoje starodavne pravice: »Mi podpisani gyórski kapitelj dajemo v najem desetino in desetinski dohodek, ki se nas z vso pravico tiče že od davnih časov, kateri nam pripada v Železni županiji ležečem kraju Krogu in katerega smo si dali zbirati deloma v gotovem denarju, deloma v različnem blagu in pridelkih, — ali pa ga izdajali imenovanemu kraju Krogu v najem, kdaj za večjo, kdaj za manjšo najemnino...«⁶⁷

Leta 1347 in 1348 nastopa vasvárski kapitelj kot zemljiški gospod v Murških Petróvcih.⁶⁸ Gyórski kapitelj je imel pravico do desetine tudi v Andrejcih, o kateri poroča zgodovinski vir iz XVIII. stoletja.⁶⁹

Zapiski zbiralcev papeževe desetine, ki so jo pobirali v prvi polovici XIV. stoletja, za gyórsko škofijo niso ohranjeni. Pač pa si iz enakih zapiskov za sosednjo veszprémsko

škofijo, datiranih z leti 1332—1337,⁶⁶ moremo ustvariti točno sliko o teritoriju veszprémske škofije. Gornje Prekmurje ni spadalo pod Veszprém, marveč pod Győr, kakor to izpričujejo obširni gyórski vizitacijski zapisniki iz let 1698, 1713/14, 1756 in 1758⁷⁰ in prikazujejo gornje Prekmurje kot starodavni del gyórske škofije. — V kakšnem odnosu pa so si bile gyórska, zagrebška in veszprémska škofija na ozemlju gornjega in dolnjega Prekmurja, o tem bo govor v naslednjem poglavju.

2. ODNOSI MED ŠKOFIJAMI GYŐR—ZAGREB—VESZPRÉM NA PREKMURSKEM OZEMLJU

Pisatelj »Starin železnih in salajskih Slovenov«, Jožef Košič, je točno opredelil cerkveno pripadnost gornjega in dolnjega Prekmurja, ko pravi, da so Slovenci v Železni županiji bili podrejeni gyórski škofiji, Slovenci v županiji Zala pa Zagrebu.⁷¹ — Podobna je, da je v tem oziru povzročila nejasnost Kovačičeva opomba, češ da je bilo v Prekmurju sporno ozemlje med zagrebško in veszprémsko škofijo,⁷² ker se gornje Prekmurje v slovenski zgodovini nekajkrat prikazuje kot ozemlje veszprémske škofije.⁷³ V srednjem veku se meje treh škofij, veszprémske, gyórske in zagrebške, stikajo ali se vsaj približujejo ozemlju današnjega Prekmurja. Dejansko so obstajala trenja med škofijami prav na prekmurskih tleh. Zato ni nič čudnega, če se je glede cerkvene pripadnosti pojavila nejasnost, predvsem še zaradi tega, ker se o tem pri Slovencih ni razpravljalo temeljiteje.

Razmerje Győr-Veszprém: V ustanovni listini veszprémske škofije iz leta 1002 je natančno označeno ozemlje, ki bodi podrejeno novo ustanovljeni škofiji, in sicer županije Veszprém (Wesprem), Fejér (Alba civitas), Kolon (Colon), pozneje Zala in Visegrád (Wsagrad), kasneje Pilis.⁷⁴ Teritorija Železne županije madžarski kralj Štefan I. ni podelil veszprémski škofiji, in gornje Prekmurje je po dokazih iz XIII. stoletja spadalo k Železni županiji. O stanju mej veszprémske škofije v XIV. stoletju nas v vsej podrobnosti poučijo zapiski zbiralcev papeževe desetine iz let 1332—37, ki zapisujejo skoraj vsako župnijo in sicer po arhidiakonatih.⁷⁵ Te meje so iste kot v ustanovni listini.⁷⁶ Veszprémska škofijska meja se je današnjemu Prekmurju najbolj približala z župnijo Pacea, ki je bila v okolici Zalalövőja.⁷⁷ Toda do Prekmurja ni segla, niti ni vključevala drugega ozemlja Železne županije. V vizitacijskih zapisnikih iz XVII. stoletja⁷⁸ se ugotavlja isto. Skratka, ni nobenih zgodovinskih

podatkov, iz katerih bi se moglo sklepati, da je gornje Prekmurje spadalo kdaj k veszprémski škofiji.

Ustanovna listina gyórske škofije, iz katere bi mogli spoznati prvotne škofijske meje, ni ohranjena.⁷⁹ Kljub pomanjkanju neposrednih dokazov moremo vendar z gotovostjo sklepati iz posrednih dokazov na prvotno razprostranjenost gyórske škofije. V XIV. stoletju vlada popolna gotovost in jasnost glede gyórske škofijske meje. Županija Železno (Vas) je vključena v gyórsko škofijo⁸⁰ in z njo tudi tisti del Prekmurja, ki je administrativno pripadal k upravnemu središču Železno (Vasvár). Tudi v XI. stoletju ni moglo biti drugače, ker je županija Železno obstajala že v času madžarskega kralja Štefana I.⁸¹ in je bila že takrat opredeljena tudi cerkveno-upravno. Ker iz ustanovne listine veszprémske škofije (1002) spoznamo, da županija Železno ni podrejena škofiji Veszprém, zato ostane še edina možnost, da je županija Železno, že od prvega začetka bila podrejena škofiji v Gyóru, kakor to izvaja Ortvay⁸² in kakor zatrjujejo gyórska škofijska uradna poročila (... A primaeva sua fundatione extendebatur ad terras Comitatus Győr, Sopron, Vas, Moson et potiores partes Komárom exiguamque partem Veszprém...)⁸³ Gornje Prekmurje ni bilo v nobeni dobi podrejeno veszprémski škofiji in sicer iz razloga, ker ozemlje Železne županije v cerkvenem oziru ni spadalo niti prvotno niti pozneje pod Veszprém. Drugačen je bil odnos Gyóra do Zagreba.

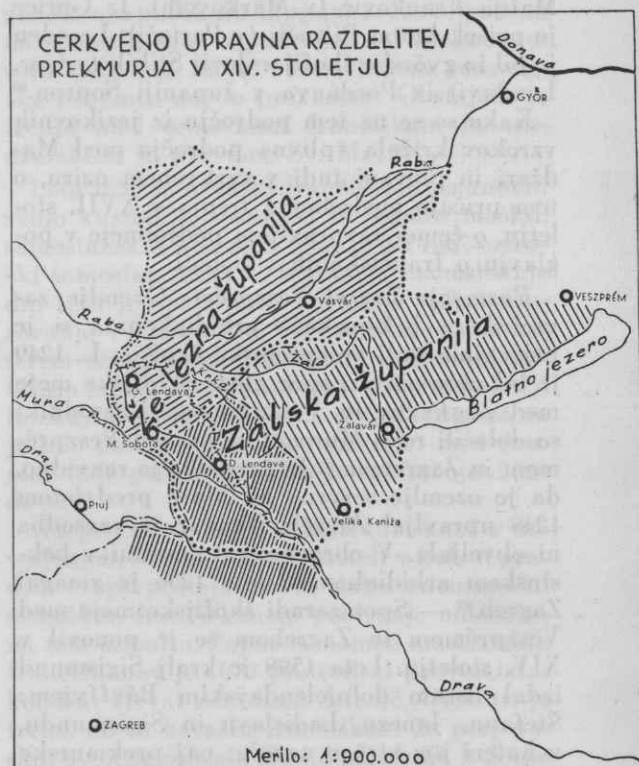
Razmerje Győr-Zagreb: V visokem srednjem veku, do koder nam zgodovinski viri razjasnjujejo cerkveno pripadnost gornjega Prekmurja, pripada gornje Prekmurje pravno gyórski škofiji. Toda za XI.–XII. stoletje je gyórska juridičnost problematična. Poznejši odnosi do Zagreba vzbujajo dvom o pravicah Gyóra do gornjega Prekmurja ob ustanovitvi zagrebške škofije (1094). Kakor poroča Krčelić, je že v XII. stoletju nastal spor. Slovenci iz Železne županije so se v cerkvenem oziru podredili zagrebškemu škofu Prodanu, ki jih je tudi sprejel. Gyórski škof Mikulin se je temu uprl. Spor je bil odstranjen na cerkvenem zboru v Gyóru leta 1176, kjer so bili navzoči papežev poslanec Gualterij, škof Andrej iz Kalocse, opat Gregor iz Panonhalme ter škofa Mikulin in Prodan. Obveljala je kraljeva rzsodba, da se cerkvena meja ravnaj po županijski meji.⁸⁴

Krčelićevo poročilo je pozno, iz XVIII. stoletja. Tudi ni razvidno, iz katerega vira je črpal. Zato bi utegnilo biti dvomljive vrednosti. Ako preverjamo Krčelićevo poročilo, ugotovimo, da so osebe, ki nastopajo v sporu

iz 1176, zgodovinske. Za gyórskega škofa Mikulina (tudi Micudinus in Micuvinus imenovan; gyórski škof med 1176 in 1187) izvedemo iz listine madžarskega kralja Bele III. leta 1186, ko nastopa v pravdi med esztergomskim nadškofom Jakobom in plemičema Markom in Petrom iz Vajke.⁸⁵ Sodobnik Mikulinov je zagrebški škof Prodan.⁸⁶

Ker so se težnje Zagreba, da bi si podredil celotno slovensko Prekmurje, v zgodovini ponovile, pridobi Krčelićevo poročilo na svoji verodostojnosti. Zaradi kraljeve rzsodbe iz 1176, da se škofijska meja ravnaj po županijski meji, gravitacija gornjega Prekmurja k Zagrebu in težnje Zagreba, izvajati cerkveno jurisdikcijo nad tem področjem, niso prenehale. V XVI. stoletju se Zagreb zopet pojavi v gornjem Prekmurju.

Leta 1547 je kralj Ferdinand naročil grofu Nikolaju Salmu, generalnemu kapetanu, naj plačuje od svojega zemljišča Gornje Lendave (Felső Lindva) desetino zagrebškemu kapitlju, ki mu jo je odtegoval že tri leta in se je zaradi tega skrčila ne samo služba božja, temveč zanemarilo tudi utrjevanje obmejnih

- 1: Ozemlje gyórske škofije; 2: Ozemlje veszprémske škofije;
- 3: Ozemlje zagrebške škofije; 4: Reka, potok; 5: Sedanja jugosl. drž. meja; 6: Županijska meja; 7: Meja med škofijami; 8: Bivša avstro-ogrska meja; 9: Mesto, kraj

gradov.⁸⁷ V prvi polovici XVI. stoletja najdemo rodbino Salm v zakonski zvezi s Széchyji. Od tod izvira pravica do zemljišča Gornja Lendava in z Gornjo Lendavo združene Sobote in Dobre. S Štefanom Széchyjem je 1535 gornjelendavska rodbina Széchy v moškem kolenu izumrla. Nikolaj Salm je bil poročen z Marjeto Széchy, hčerjo Tomaža Széchyja, ki je v bitki pri Mohaču 1526 padel.⁸⁸ Oba sta bila vneta privrženca protestantizma.⁸⁹ Morda je versko ozadje vplivalo na zadrževanje desetine zagrebškemu kapitlju na gornjelendavskem zemljišču.

Iz Ferdinandovega naročila moremo sklepati, da je tik pred reformacijo v Prekmurju Zagreb cerkveno upravljal tudi gornje Prekmurje. V dobi rekatolicizacije pa je na isto področje prišla katoliška duhovščina iz zagrebške škofije. Győrski vizitacijski zapisnik iz 1698 ugotavlja v murskosoboški dekaniji sedem katoliških duhovnikov. Izmed teh jih je pet iz zagrebške škofije: Matija Slavic iz Turnišča (v Mur. Soboti), Matija Pavel Tusilović iz Pregrade (v Martjancih) — in naslednji trije iz Karlovca: Ivan Tomec (na Tišini), Gašper Brošić (pri Sv. Juriju) ter Matija Franković (v Markoveih). Iz Gorice je prišel Anton Pitročij (v Pertoči). Le eden je bil iz győrske škofije: Jurij Stikili (v Gor. Lendavi) iz Pordánya v županiji Sopron.⁹⁰

Kako so se na tem področju iz jezikovnih vzrokov križala vplivna področja med Madžari in Slovani tudi v cerkvenem oziru, o tem pričajo medsebojna trenja v XVII. stoletju, o čemer razpravljam podrobneje v poglavju o frančiškanih v Soboti.

Razmerje Zagreb-Veszprém: Ozemlje zagrebškega beksinskega arhidiaconata si je prisvajala tudi vezsprémska škofija. L. 1249 je bil obravnavan spor glede škofijske meje med Zagrebom in Veszprémom. Razsodniki so določili reko Muro za mejo med Veszprémom in Zagrebom.⁹¹ Iz rzsodbe je razvidno, da je ozemlje severno od Mure pred letom 1248 upravljal Zagreb. Vendar ta rzsodba ni obveljala. V obravnavi o desetini v beksinskem arhidiaconatu leta 1256 je zmagal Zagreb.⁹² — Spor zaradi škofijske meje med Veszprémom in Zagrebom se je ponovil v XIV. stoletju. Leta 1398 je kralj Sigismund izdal listino dolnjelendavskim Bánffyjem: Štefanu, Janezu, Ladislavu in Sigismundu, v kateri jim strogo naroča, naj prekmurske župnije, ki so jih odtrgali od zagrebške škofije in jih pridružili vezsprémški škofiji, vrnejo Zagrebu, kamor so pripadale vedno in od nekadaj (ad diocesium Ecclesiae Zagrabiensis semper et ab antiquo pertinentes).⁹³

V poostreni obliki se je Veszprém boril za ozemlje beksinskega arhidiaconata sredi

XVIII. stoletja.⁹⁴ Zagreb je zmagoval vse do leta 1777, ko je obveljalo madžarsko stališče in so bile zagrebške župnije severno od Mure vtelesene v novo ustanovljeno škofijo v Szombathelyju.⁹⁵ Spor med Veszprémom in Zagrebom zadeva le ozemlje, ki je bilo v županiji Zala.

Po danem zgodovinskem pregledu cerkvene pripadnosti Prekmurja v visokem srednjem veku in v začetku novega veka precizirajmo medsebojne škofijske spore glede cerkvenih meja v Prekmurju.

Győr ljubosumno brani svojo pristojnost nasproti Zagrebu le v gornjem Prekmurju, to je na ozemlju, ki je bilo podrejeno županiji Železno (Vas). Za ozemlje dolnjega Prekmurja, ki je bilo del Zalske županije, se ne poteguje, niti nima spora z vezsprémško škofijo na področju Prekmurja.

Spor med Zagrebom in Veszprémom pa zadeva ozemlje, ki je bilo v županiji Zala. Zakaj tako? — Že ob ustanovitvi škofij v Gyōru in Veszprému je bil določen obseg tema škofijama. Županija Zala je bila podrejena Veszprému, županija Vas pa Gyōru. Toda po Ladislavovi razširitvi (v letih 1077 do 1091) madžarskih meja se je ozemlje županij Zala in Vas (Železno) povečalo s pokrajinami mejnoobrambnega pasu, ki so si ga Madžari priključili in pritegnili v svojo civilno upravo.

Za priključene pokrajine je bila ustanovljena 1094 škofija v Zagrebu in iz stoletnih škofijskih sporov odseva dejstvo, da so škofiji v Zagrebu ob ustanovitvi cerkveno podredili vse ozemlje izven prvotne madžarske meje: dolnje in gornje Prekmurje. Vendar sta sosednji madžarski škofiji v poznejših stoletjih zavzeli drugačno stališče. Po določitvi ustanovitelja kralja sv. Štefana pripada ozemlje županije Zala Veszprému in ta si je, ne da bi upošteval ali pa je pozabil, da je bil prvotni obseg županije Zala manjši, prizadeval Zagreb izrinuti z ozemlja, ki je bilo v XI. stoletju priključeno Zalski županiji. Več kot 650 let je Zagreb uspešno branil svoje pravice na zadevnem področju. Leta 1777, ob ustanovitvi somboteljske škofije, pa je bil prvotni obseg beksinskega arhidiaconata pritegnjen v upravo madžarske škofije, medtem ko v Medjimurju Zagreb vztraja tudi po 1777 kljub mnogim poskusom madžarske škofije v preteklosti, podrediti tudi to področje svojemu središču v Veszprému.⁹⁴

Enako stališče je zavzimal Győr: županija Vas Gyōru! V smislu tega načela pripadajo győrski škofiji tudi po letu 1090 Železni županiji priključeni deli, v našem primeru gornje Prekmurje. Več uspeha v svojih težnjah kot Veszprém je imel Győr. Pristojnost do

gornjega Prekmurja si je priboril že v XII. stoletju (1176), čeprav moremo iz poznejših posegov Zagreba na to področje sklepati, da se Zagreb s tako razsodbo dolgo ni sprijaznil. Sicer pa v tem primeru gre za manjši zemljiški kompleks kot pa v sporu med Zagrebom in Veszprémom, ki se kot ozek pas zajeda v ostalo ozemlje győrske škofije.

Prav spori Zagreba z Győrom in Veszprémom v zadevi škofijskih meja pričajo, da je morala prvotna madžarska meja potekati severovzhodno od sedanjega Prekmurja, kakor to ugotavljajo madžarski zgodovinarji Deér, Holub, Karácsonyi in slavist Knieszsa,⁸ ker bi sicer to ozemlje ne bilo cerkveno podrejeno Zagrebu.

3. MADŽARSKO-SLOVANSKA TRENJA NA CERKVENEM PODROČJU IN FRANCISKANI V SOBOTI

Primer slovensko-hrvaškega vpliva na ozemlju gornjega Prekmurja, torej na győrskem škofijskem področju, nam nudi razmerje med madžarskimi in slovensko-hrvaškimi frančiškani v Soboti v drugi polovici XVII. stoletja. Predhodno nekaj podatkov o cerkveno-verskem ozadju in zemljiški gospodstvu v Soboti v XVI.—XVII. stoletju.

Do svoje smrti leta 1570 je imela v Soboti odločilno besedo Marjeta Széchy, žena Nikolaja Salma. Eno izmed hčera je dala leta 1568 za ženo Juriju Zrinjskemu.⁹⁶ Druga hči Magdalena pa je bila poročena z Ladislavom Lobkovitzem Poppelom. Oba sta bila pospeševalca protestantizma v območju Dobre. S pismom, datiranim 25. oktobra 1597 v Dobri, je Magdalena prosila graškega superintendenta dr. Viljema Zimmermanna, naj vilitira cerkve in šole na njenem zemljiškem področju.⁹⁷ Poppelu in Magdaleni je posvetil soboški duhovnik Jurij Salasegi leta 1595 (madžarski) prevod Habermannovega Avenariusovega molitvenika. V uvodu pravi, da prevaja tudi postilo, ki mu jo je iz Prage poslala gospa Poppel (Magdalena Salm) in jo bo posvetil njenemu sinu Adamu.⁹⁸

Ob protestantski vizitaciji 12. julija 1627 je bil zemljiški gospod Sobote Mihael Széchy, ki je imel v gradu lastnega duhovnika Gregorja Svetiča, medtem ko je bil pri župnijski cerkvi predikator Janez Gederóci (Gederovski).⁹⁹ V kupno-prodajnih pogodbah med leti 1633—1650 nastopa kot gospodar soboškega dominija Dionizij Széchy.¹⁰⁰ Ta je bil sin Tomaža Széchyja, ki je prišel po 1570 kot moški potomec iz druge veje Széchyjeve rodbine, bivajoče v županiji Gömör, do posesti zemljišča Gornja Lendava obenem s Soboto. Dionizij je bil sin Tomaževe tretje žene Marjete Forgách, sestre madžarskega primasa in kardinala Franca Forgácha. Že

pred 1637 je po zgledu nekaterih madžarskih zemljiških gospodov pustil luteranstvo.¹⁰¹ Poročen je bil s Saro Drašković, ki je bila iz hrvaške katoliške rodbine. Protestantski zgodovinar Payr jo imenuje v verskem oziru nestrpnost. Med drugim ji šteje v zlo, da je 1671 zatožila gornjepetrovskega predikanta Nikolaja Žutaka protestantskemu škofu Szenczi Feketeju.¹⁰² Iz kupno-prodajnih pogodb je razvidno, da je od 1651/52 naprej kot vdova gospodovala na gornjelendavskem-soboškem dominiju.¹⁰³ Njen sin Peter Széchy se omenja v prodajno-kupnih pogodbah kot zemljiški gospod Sobote med leti 1676—1684.¹⁰⁴

Kot zadnjega znanega soboškega predikanta pri župnijski cerkvi navaja Payr Tomaža Križana, ki je bil v času 1651—1661 v Soboti predikant-senior.¹⁰⁵ Kmalu po smrti ali odhodu Križana se je v Soboti izvršila rekatolizacija soboške župnijske cerkve, o čemer pričajo naslednji dogodki.

Spričo pomanjkanja katoliške svetne duhovščine ni čudno, da je Széchyjeva rodbina podpirala namen, da se v Soboti ustanovi frančiškanska postojanka. Saj piše 14. oktobra 1655 győrski škof Jurij Széchenyi esztergomskega nadškofu Lippayu: »Duhovniki so mi izumrli, sam župnikujem«. Podobno poroča tudi leta 1670.¹⁰⁶ Toda katera redovniška provinca naj to prevzame? Obstajala so trenja med ormoškimi frančiškani in madžarskimi iz province Sv. Marije.

Leta 1655 so hrvaški frančiškani ustanovili svojo kustodijo, sestojajo iz sedmih moških samostanskih hiš; med temi je bil tudi ormoški samostan. Prav 1. februarja in naslednje dni 1659 je imela nova kustodija važno zborovanje v Varaždinu. Tu so odločali, na katerem ozemlju naj posamezni samostani pobirajo miloščino in pomagajo pri službi božji tamkajšnji duhovščini. Za ormoški samostan je bilo določeno ogromno ozemlje; med drugimi tudi pokrajina Dolnje in Gornje Lendave.¹⁰⁷

Nasprotno so madžarski frančiškani z dovoljenjem Petra Széchyja hoteli v Soboti graditi svojo postojanko in tako onemogočiti ormoškimi frančiškanom pobiranje miloščine na tem ozemlju. Zoper ta namen madžarskih frančiškanov je 1670 protestiral provincialni komisar Hrvat Abraham Zelenić. Omeniti je treba, da so hrvaški frančiškani že prej poslali svojega sobrata Davida Budaija h gospe Sari Draškovićevi in jo prosili, naj ustanovitev soboške hiše prepusti njim v korist. Svojo prošnjo so utemeljevali z razlogi »češ da v bližini bivajoče ljudstvo govori hrvaški ali slovenski jezik. Tudi ni med madžarskimi frančiškani toliko redovnikov, večjih slovenskega jezika, kolikor bi bilo tu potrebno. Na-

sprotno pa je med hrvaškimi frančiškani vedno toliko madžarsko govorečih duhovnikov, kolikor je dovolj za v Soboti stanujoče grofe in plemiče.»

Madžarski frančiškani so pri gyórskem škofu Juriju Széchenyju dosegli, da je 1675

ormoškim frančiškanom prepovedal v murkosoboški pokrajini, spadajoči h gyórski škofiji, deliti zakramente, da bi ne mogli tam delovati kot duhovni pomočniki. Tudi so se v Soboti dejansko naselili. Odkar so bili v Soboti madžarski frančiškani, so v te kraje

Legenda: 1 — dvor, grad; 2 — mesto; 3 — kraj z župnijsko cerkvo ali kapelo; 4 — sedež samostana; 5 — kraj; 6 — reka, potok; 7 — sedanja državna meja; 8 — bivša avstro-ogrska meja; 9 — škofijska meja; 10 — županijska meja; 11 — meja zemljišča; 12 — prvotna madžarska meja (gyepűvonal); 13 — zemljiška posest raznih rodov, kot Nádasdyjev, Petrovske (Petróczi család, Henczlini), Benediške (Szentbenedeki cs.) in Križevske (Keresztury) rodbine ter drugih manj pomembnih; I — Zemljišče Belmura (stanje leta 1366); II — Zemljišče Gornja Lendava (Lindwa); stanje v letih 1365 in 1366, ki ni povsem istovetno s stanjem iz leta 1208; III — Zemljišče Dobra; stanje leta 1587, medtem ko je bil leta 1215 obseg istega zemljišča znatno manjši; IV — Zemljišče cistercijske opatije v Monostru. — Po podatkih iz XIV. in XV. stoletja so bili pod zemljiško upravo cistercijanov v Monostru tile kraji na področju južno od Rabe: Kethely, slov. Trošče, nem. Marckl (sedež pražupnije za cistercijsko področje južno od Rabe, do leta 1740 tudi za Monošter); Slovenska ves ob Rabi (1350; Tothfolua); Sakalovci (1350; Zakulfolua); Števanovci (1350; Stephanfolua); Zida (1350; Sydoufolua); Cretnik (1350; Chyrenuk) in Gyarmat (1404). — Obseg cistercijske posesti se je v stoletjih spreminjal. Do leta 1532 je spadalo pod upravo Monoštra še zemljišče Dobra. V XVI. stoletju pa se je njihova posest razširila na jug, vključivši kraje Verice (1587; Perbese, pozneje Permise), Andovce (1558; Orfalu), Dolence in Otkovce (1552; Bergelen) (prim. Kalász, 128-159; Csánki, II, 850-851.; Heimb, 55-60). — Manjše vmesne zemljiške posesti v okviru navedenih zemljiških kompleksov in na neopredeljenem ozemlju je mogoče pojasniti le v podrobnejšem obravnavanju zadevnega področja

prihajali miloščino pobirat frančiškanski bratje iz Németújvára (Güssing). Naselitev in pobiranje miloščine po madžarskih frančiškanih naj bi ormoškimi frančiškani onemogočilo delovanje v Prekmurju in obiskovanje te dežele.

Zaradi teh dejstev se je hrvaška provinca čutila prizadeto in je pričela iskati dokazov, da so v okolici Murske Sobotice, Dolnje in Gornje Lendave že od nekdaj pobirali miloščino ormoški frančiškani. Niti ni bilo težko dobiti dokazov. Sam upravitelj soboškega zemljiškega gospostva Matija Sučić je to izpričal v pismu, ki ga je v ta namen izdal 15. januarja 1677. Enake izjave sta v posebnih pismih z dne 17. januarja 1677 podala Štefan Godina, sodnik (szolgabíró) Zalske županije, v svojem dvorcu v Črensovcih, in v Turnišču turniški župnik.

Na podlagi teh dokazov je hrvaški provincial Medjurečki pričel proces zoper madžarske frančiškane. Leta 1680 je frančiškanski general murskosoboško hišo prisodil frančiškani iz hrvaške province in madžarski frančiškani so se morali od tod umakniti.¹⁰⁸

Ali so se nato v Soboti naselili ormoški frančiškani, ni znano.¹⁰⁹ Delovanje frančiškanov iz hrvaške province ni moglo trajati dolgo, ker je po 1690 nastopil v Soboti dušnopastirsko službo Matija Slavic, doma iz Turnišča, duhovnik zagrebške škofije.¹¹⁰ V Soboti je prišel iz Bogojine, kjer je župnikoval še leta 1690.¹¹¹

Ormoški frančiškani so imeli težave z madžarsko provinco tudi v drugem oziru. Pred nevarnostjo, da bi ormoški samostan priključili madžarski provinci Sv. Marije, so se branili z jezikovnimi razlogi. Od Nikolaja Zrinjskega in ljutomerskega trškega predstojništva so prosili in v oktobru 1660 tudi prejeli pisane izjave, da v ormoški pokrajini prevladuje slovenski jezik in je madžarski jezik od njega tako oddaljen, kot je nebo oddaljeno od zemlje.¹¹²

4. CERKVENA PRIPADNOST IN OBSEG BELMURSKEGA ARHIDIJAKONATA, — TÓTSÁG

Cerkvena pripadnost belmurskega arhidijakonata je pojasnjena že z dosedanjim razpravljanjem. Spadal je h gyórski škofiji. V srednjem veku je imel Győr v najjužnejšem delu svojega škofijskega ozemlja poseben arhidijakonat, katerega sedež je bil leta 1331 v Murski Soboti. O njem poroča listina iz körmendskega arhiva, v kateri je zapisano: »Archidiaconus de Beelmura«. Beelmura je drugo ime za Mursko Soboti, saj pravi zgodovinski zapis iz 1436: possessio Beelmura

alio nomine Murazombathya.¹¹³ Papež Bonifacij IX. je 1394 imenoval soboškega župnika Mihaela za gyórskega kanonika,¹¹⁴ kar zopet priča o cerkveni podrejenosti murskosoboške cerkve gyórski škofiji.

Teže je pojasniti obseg arhidijakonata. Na podlagi danih zgodovinskih podatkov ni mogoče priti do končne razjasnitve, kolikšen je bil obseg in razsežnost arhidijakonata, katerega arhidijakon je stoloval v Murski Soboti. Toda na zadevnem ozemlju najdemo posebno cerkveno zgodovinsko ozemeljsko enoto, ki se je v novem veku uveljavila tudi na civilnem področju in o kateri sklepamo, da se več ali manj ujema z obsegom belmurskega arhidijakonata v začetku XIV. stoletja. Upravno enoto, v kateri so bile združene slovenske župnije v Železni županiji, so v gyórski administrativni terminologiji označevali z izrazom Tótság, Slovenci-domačini pa imenovali Slovenska okroglina (krajina).

Tótság: Glede na ozemlje, ki ga vključuje, ima izraz Tótság v zgodovini več pomenov:

a) Najprej označuje ozemlje južno od Rabe do Zalske županije in od avstrijske meje na zahodu do Órséga (Stražne krajine) na vzhodu. Le o tem bo razpravljanje v pričujočem sestavku.

b) Zmanjšan obseg ozemlja, navedenega pod a), je distrikt Tótság v XVIII. in XIX. stoletju, ki vključuje slovenske župnije v murskosoboški dekaniji.¹¹⁵ V istem pomenu so uporabljali izraz Tótság tudi protestanti. Tako na primer: ecclesiae schlavonice (1627)¹¹⁶ in leta 1732: Tótság.¹¹⁷

c) V drugi polovici XVIII. stoletja predstavlja cerkvena pokrajina Tótság tudi na civilno-upravnem področju samostojen okraj, ki ga Korabinsky označuje: Bezirk der Wenden (Tótság) in pa Bezirk der Wenden Tótság genannt.¹¹⁸

č) Po podatkih iz XIX. stoletja je imel izraz Tótság pri prekmurskih Slovencih širši pomen in je označeval celotno današnje Slovensko Prekmurje,¹¹⁹ tudi slovensko ozemlje v županiji Zala.

Ko je opat Štefan Kazó leta 1698 vizitiral Železno županijo, je celotno županijsko ozemlje razdelil v dve polovici: tostran in onstran reke Rabe (orientacija iz Gyóra!). Polovica onstran Rabe (za nas tostran, južno od Rabe) je bila porazdeljena v štiri distrikte. Četrty in zadnji je bil distrikt Tótság, o katerem pripominja Kazó, da se tako imenuje zaradi (tamkajšnjih) domačinov, ki govorijo slovenski jezik, in se razprostira na zahodni strani do Štajerskega vojvodstva, na severu pa se končuje pri reki Rabi: Quarta demum vocatur Tótság: sic dicta ab indigenis linguam

slavonico-croaticam terentibus. Extensa ex parte occidentis usque ad ducatum Styriae; et ad septentrionem terminata per fluvium Rabam.¹²⁰ Vzhodne meje distrikta Tótsága opat Kazó v uvodu ni označil, pač pa ob vizitiranju župnij. Po opravljenih vizitacijah cerkva na Hodošu (9. III. 1698), v Kerkáskápolni in Kerczi pripominja, da se tu konča distrikt Órség. Nato preide vizitacijska komisija na ozemlje Tótsága, in sicer začne z Velemérom ter nadaljuje vizitiranje v naslednjem redu: Selo (12. III.) — Sv. Benedikt (13. III.) — Martjanci (14. III.) — Pečarovci (14. III.) — Pužavci (15. III.) — Murska Sobotna (15. III.) — Tišina (18. III.) — Pertoča (19. III.) — Sv. Jurij (20. III.) — Gornja Lendava (21. III.) — Sv. Lenart v Bodoncih (22. III.) — Kuzma (22. III.) — Dobra (23. III.) — Sv. Martin ob Rabi (24. III.) — Čepinci (Markovci, 25. III.) — Gornji Senik (25. III.) — Gornji Petrovci (26. III.) in Vélíki Dolénci (27. III.). Ob koncu zapisnika o Vélíkih Doléncih in njihovih podružnicah dostavlja opat Kazó, da se tu končuje distrikt Tótság in v petih točkah poda mnenje o verskem stanju v navedenem distriktu.¹²¹

Popolnoma enako opredeljuje to področje naslednji gyórski vizitacijski zapisnik iz leta 1714 in pravi: Districtus Tótság continet plagam ex finibus Styriae usque ad fluvium Rabam et discriminat ab hoc regno.¹²²

Pomenljivo je, da sta po definiciji iz let 1698 in 1714 pripadali k pokrajini Tótság (k Slovenski krajini) tudi dve nemški župniji: Dobra (Neuhaus) in Sv. Martin ob Rabi, o katerih vemo, da sta bili v XVII. stoletju že v veliki meri ponemčeni. Razen teh še Velemér, ki je bila madžarska župnija. O župniji Dobri in Sv. Martinu ob Rabi pravi isti vizitacijski zapisnik, da sta nemški župniji. Po Kleblu je področje Dobre izgubilo slovenski značaj že v XII. stoletju,¹²³ kar je vsekakor problematično, ker so tukajšnja krajevna imena v XIV. stoletju še pretežno slovenska.¹²⁴ Po urbarju iz 1697 je bilo še mešano prebivalstvo (slovensko-nemško) v Gornji Straži (Ober Drosen), v Tauki in Griču (Gritsch).¹²⁵ Gotovo je, da je bila v XII. stoletju ta pokrajina še slovenska in tudi naseljena. Saj je bil pri obhodu zemljišča Dobra leta 1213 navzoč duhovnik od Sv. Martina ob Rabi, po imenu Peter.¹²⁶ In obstoj župnije predpostavlja naseljeno področje.

V župniji Sv. Martina ob Rabi je bil še v XVII. stoletju med nemškim prebivalstvom v rabi slovenski izraz za mero pri dajatvah vinske gornine župniku: hergácza. Župniku se daje: datur... de vino quantitas quatuor Pintarum, quae per vernaculum hujatem vocatur Sopfém vel slavonico-croatice Her-

gácza.¹²⁷ Ker se v nadaljnjem vizitacijskem zapisniku rabi le izraz hergácza (od slovenske besede hrg, hrgica¹²⁸) in ne nemški izraz Sopfém (das Schöppchen, poliček), je to dokaz, da je bil slovenski izraz hergácza udomačen tudi pri nemškem prebivalstvu. Ta udomačenost izraza hergácza more datirati od nekdanjega tukajšnjega slovenskega prebivalstva. Izraz hergácza se v drugih prekmurskih župnijah leta 1698 ne javlja.

Ker je bilo področje Dobre in Sv. Martina ob Rabi sestavni del Tótsága — Slovenske krajine, nas to nagiba k sklepu, da poimenovanje Tótság datira iz časa, ko je bila ta pokrajina še slovenska. To pa je bilo nedvomno v XI.—XII. stoletju, ko je bilo zemljišče Dobra istočasno z drugim ozemljem Tótsága pritegnjeno v upravo gyórske škofije.

Do enakega sklepa nas vodi dejstvo, da je župnija Velemér spadala v okvir Tótsága; župnija, ki je bila v XVII. stoletju že popolnoma pomadžarjena. Zanesljivi zgodovinski viri iz XIII.—XIV. stoletja prikazujejo Velemér kot sestavni del Tótsága. Da je področje velemérske župnije spadalo h gospodarskemu središču v Gornji Lendavi, zvemo iz let 1208, 1365 in 1366.¹²⁹ To se pravi, da je prišlo področje Velemérja pod madžarsko civilno upravo istočasno z drugim gornjelen-davskim zemljiščem, namreč šele ob pritegnitvi mejnoobrambnega pasu po letu 1075.

Če pogledamo na zemljevid in zasledujemo, kje je potekala prvotna madžarska meja na odseku gornjega Prekmurja v razdobju 955—1077, ter upoštevamo, da je cistercijanska posest v Monoštru v cerkvenem oziru eksemptna, potem nas preseneti okolnost, da je prvotni obseg Tótsága istoveten z ozemljem madžarskega mejnoobrambnega pasu na odseku: med reko Rabo na severu, Štajerskim vojvodstvom na zahodu, zalsko mejo na jugovzhodu in Órségom — prvotno madžarsko mejo na vzhodu. Po navedenih razlogih se mi zdi upravičeno sklepanje, da se ozemlje belmurskega arhidiakonata ujema s prvotnim obsegom Tótsága; to je ozemlje mejnoobrambnega pasu, ki je bilo v XI. stoletju pritegnjeno v civilno-upravno oziru k Železni županiji, v cerkvenem pa h gyórski škofiji.

Zaradi jezikovne različnosti je že v visokem srednjem veku predstavljal belmurski arhidiakonot v okviru gyórske škofije posebno teritorialno enoto. Na ta način je imel Győr na najbolj oddaljenem koncu svoje škofije zastopnika, ki naj bi krepil navezanost na Győr in s tem zmanjševal težnje, da bi se ta slovenska pokrajina priključila slovanskemu Zagrebu.

Pomislek zoper samostojen arhidiakonot, ki bi obsegal le slovenske župnije v gornjem Prekmurju, je morda njegov mali ozemeljski obseg. Toda primer sosednjega beksinskega arhidiakonata pred 1334 in spet samostojnega arhidiakonata v Medjimurju dokazuje, da so obstajali tudi arhidiakonati z manjšim ozemeljskim obsegom. Tako naziranje je hkrati v skladu z ugotovitvami madžarskega zgodovinarja Balanyija za celotno Madžarsko, ki pravi, da so se prvotno (XI.—XII. stoletje) meje arhidiakonotov in županij na Madžarskem ujemale. Toda z razvojem županij je naraslo tudi število arhidiakonotov. Pred priključitvijo velikih mejnoobrambnih pokrajin posamezni obseg škofij ni presegal 200—300 kvadratnih milj. Cerkvena ureditev sv. Štefana je ostala več kot pol stoletja nedotaknjena. Čas za razširitev škofijskih meja je prišel šele, ko so zaradi premaknitve meja nazven obsežna ozemlja mejnoobrambnih pasov prišla pod neposredno upravo madžarske Cerkve. To je bilo ob koncu XI. stoletja za vlade madžarskih kraljev Ladislava (1077 do 1095) in Kolomana. Tako György Balanyi.¹³⁰

Obseg Železne županije se je res povečal, ko je bil konec XI. stoletja k županiji priključen zahodni mejnoobrambni pas na področju gornjega Prekmurja, in je nastal razlog, da se ustanovi nov samostojen arhidiakonot, ki se nam javlja leta 1331 s sedežem v Murski Soboti.

OPOMBE

1. Milko Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije. Ljubljana 1933, 192—193, in priložena karta »Cerkvena razdelitev slovenske zemlje v srednjem veku«; isti, Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja. Ljubljana 1955, 266—267. — 2. T. Ortway, Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIV.e tabulis Rationes collectorum pontificorum a. 1281—1375 referentibus eruta digesta illustrata, I. Budapest 1891, 285—308 — in II. zv. (Budapest 1892), 727—768. — 3. Fran Kovačič, Gradivo za prekmursko zgodovino. ČZN, XXI. Maribor 1926, 4; T. Ortway, op. cit., II., 732 do 734. — 4. D. Csánki, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, II. Budapest 1894, 726. — 5. Prim. F. Kovačič, Gradivo..., ČZN, 1926, 4—5; v Kosovi knjigi (Zgodovina Slov., 1933, 192—193; 1955, 264—271) in v Grafenauerjevi Zgodovini slovenskega naroda, Ljubljana 1955, II. zv., 132—136 — je izostalo obravnavanje cerkvene razdelitve Prekmurja v srednjem veku. — 6. Laur. Karolyi, Speculum Jaurinensis ecclesiae, repraesentans tum ipsam cathedralem ecclesiam, tum episcopos, qui a tempore Divi Stephani, Proto-Regis praefuerunt, ... Jau-

rini 1747, I, 38; J. Karácsonyi, Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Veszprém, 1929, 7; Hóman Bálint-Szekfű Gyula, Magyar történet. Budapest 1939, I, 199; Balanyi György, Vallásos élet — iskolák. Magyar művelődés történet, I. Budapest, str. 375 (brez letnice; izšlo po letu 1941). — 7. Hóman-Szekfű, n. d., I, 198; J. Holub, Zala megye története a középkorban, I. Pecs, 1929, 23—24, 331. — 8. J. Holub, n. d., I, 116, 405; Deér József, A magyarság a nomád kulturközösségben. Magyar művelődés történet, I, 66; Hóman-Szekfű, n. d., I, 211, 350 do 351; Kniezsa István, Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert. Budapest 1938, 96. — 9. Fr. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev, II, št. 307. — 10. Hóman-Szekfű, n. d., I, 118—119. — 11. Fr. Kos, Gradivo, II, št. 323 in št. 323 b. — 12. Hóman-Szekfű, n. d., I, 120; Deér, n. d., I, 61. — 13. Hóman-Szekfű, n. d., I, 124, 161. — 14. B. Grafenauer, Zgodovina slov. naroda, II, 73. — 15. Hóman-Szekfű, n. d., I, 121; M. Kos, K postanku ogrske meje med Dravo in Rabo. ČZN, 1933, 144—153; B. Grafenauer, n. d., II, 74. — 16. Hóman-Szekfű, n. d., I, 127. — 17. Isti, n. d., I, 147. — 18. Holub, n. d., I, 405; prim. skico med stranmi 112—113; Deér, n. d., I, 66. — 19. Deér, n. d., I, 74. — 20. Holub J., A királyi vármegyék eredete. Emlékkönyv Szent István király halálának kilenczszázadik évfordulóján. II. Budapest, 1938, 73—75; Hóman-Szekfű, n. d., I, 211. — 21. Hóman, n. d., I, 213. — 22. Isti, n. d., I, 211. — 23. Isti, n. d., I, 325. — 24. Karácsonyi, Magyarország egyháztörténete..., 10—11. — 25. Hóman, n. d., I, 326, 328. — 26. Holub, Zala megye története, I, 116; Hóman, n. d., I, 330—331; Balanyi, n. d., I, 376. — 27. M. Kos, K postanku ogrske meje. ČZN 1933, 144—147; B. Grafenauer, Zgodovina slov. naroda, II, 73. — 28. M. Kos, Gradivo, V, št. 900. — 29. G. Wenzel, Codex dipl. Arpadianus continuatus. XII. Budapest, 1874, 143. — 30. D. Csánki, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. Budapest 1894, 716. — 31. Fr. Ivanóci, Vázlatok a régmúlt korból. Szombathelyi Ujság 1900. št. 11; Visitatio canonica 1756, str. 1585. Škofjijski arhiv v Szombathelyu. — 32. Th. Heimb, Notitia historica de ortu et progressu abbatiae sacri ordinis cisterciensis B. M. V. ad S. Gotthardum dictae..., Viennae, 1764, 32; Kalász E., A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és ciszterci gazdálkodás a középkorban. Budapest 1932, 10, 16; Csánki, n. d., II, 850. — 33. Holub, A királyi vármegyék eredete. Emlékkönyv, II, 106; Erdélyi László, Fejlődés a legrégebb magyar társadalomban. Budapest 1916, 17. — 34. Hazai okmánytár, VI, 1. — Holub, Zala megye tört., I, 24—25. — 35. Holub, A királyi vármegyék eredete. Emlékkönyv, II, 103; isti, Zala megye tört., I, 26. — 36. Wenzel, Codex dipl. Arp. cont., X, 250—251. — 37. M. Kos, Gradivo, V, št. 900. — 38. Hazai okmánytár, VIII, 16. — 39. Csánki, n. d., II, 716. — 40. Zala vármegye története. OKLEVÉLTÁR. I. Budapest 1886, 501 (= Zala Okl.). — 41. Hazai okmánytár, VIII, 127—130. — 42. M. Kos, Gradivo, V, št. 900. — 43. Fejér G., Codex di-

plomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. II. Budae 1829, 277; Holub, Zala megye tört. I, 92. — 45a. Csánki, n. d., III, 2, 129—131. — 44. Zala Okl., I, 57. — 45. Fejér, Cod. dipl., V/2, 431. — 46. Csánki, n. d., III, 43, 130—131. — 47. M. Kos, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1955, 115. — 48. Prim. Payr S., Egyháztörténeti emlékek. I. Sopron 1910, 118; Barthos-Kurucz, Egyetemes történelmi atlasz. Budapest, 1952, 28. — 49. Tkalčić, Monumenta historica Episcopatus Zagrabien-sis, I. Zagreb 1873, 1; Fejér, Cod. dipl. I, 484; Wenzel, Cod. dipl. Arp., XI, 51; Dr. K. Dragano-vić-J. Buturac, Poviest Crkve u Hrvatskoj. Zagreb, 1944, 33. — 50. Holub, Zala megye tört., I, 116, prim. zemlj. skico med stranmi 112—113; Kniezsa, Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhunder-t. Bpest, 1938, 96; Deér, n. d., 66. — 51. Wenzel, Cod. dipl., XI, 432—433; Holub, n. d., 417—418. — 52. Holub, n. d., 409, 414; Tkalčić, Monumenta hist. episcopatus Zagr., I, 194. — 53. Dr. Josip Buturac, Popis župa zagrebačke biskupije od god. 1534. Zagreb, 1944, 40—42. Zbornik zagrebačke biskupije 1094—1944; Tkalčić, n. d., II, 226; Fr. Rački, Popis župa zagrebačke biskupije 1534 i 1501. godine. Starine Jugosl. akademije. IV, 201—229; Kovačić, Gradivo za prekm. zgodovino. ČZN, 1926, 6—8. — 54. Holub, n. d., I, 419—423; Kovačić, n. d., ČZN 1926, 4—6. — 55. Kovačić, Gradivo za prekm. zgodovino, ČZN 1926, 9—20; I. Zelko, Statistika prebivalstva v Prekmurju leta 1698, Kronika VI, 2. zv., 86. — 56. Ortway, Geographia ecclesiastica... I, 259—293. — 57. Prim. Holub, n. d., I, 410, 412. — 58. Tkalčić, Monumenta episc. Zagr., I, 45. — 59. Holub, n. d., I, 407. — 60. Tkalčić, n. d., I, 194; II, 51, 58, 95; Csánki, III, 19; Holub, n. d., I, 409. — 61. Kovačić, n. d., ČZN 1926, 4; Buturac, Popis župa..., str. 40; O beksinskem arhidiakonatu v podrobnosti razpravlja Ivan Škafar v posebni razpravi: Prekmurski del beksinskega arhidiakonata v XIV. stoletju (rokopis). — 62. Tkalčić, Monumenta episc. Zagr., II, 58; Holub, n. d., I, 408. — 63. Holub, n. d., I, 419; Fára J., Muraköz történetének rövid foglalata (Die kurzgefasste Geschichte der Murinsel). Szombathely, 1942, 18. — 64. Holub, n. d., I, 437. — 65. Bullae Bonifacii IX. P. M. 1389—1396. Budapest 1888, 257. — 66. Hazai okmánytár, IV (Győrött 1867), 95—97; Wenzel, Cod. dipl. XII, 627—629. — 67. Listini sta pisani v madžarskem jeziku in sta ohranjeni z originalnim pečatom. — 68. Nagy Imre, Codex dipl. Hungaricus Andegavensis, V, 111; Csánki, II, 857. — 69. Conscriptio Bonorum Tótságiensium de diversis Annis; spis je nastal kmalu po letu 1738 in se nahaja v župnijskem arhivu na Gornjem Seniku. V konskripciji so popisane kmetije na področju »Tótsága« (= gornje Prekmurje), ki so spadale pod upravo gradov Egervár in Pölöske. — 70. V škofijskem arhivu v Szombathelyu. — 71. Starine železnih in salajskih Slovenov. ČZN 1914, 10, 12. — 72. Kovačić, n. d., ČZN 1926, 4. — 73. Maks Miklavčič, Cerkvena uprava. Krajevni leksikon dravske banovine, Ljubljana 1937, 9; M. Kos, Zgodovina Slovencev, 1935, zemljevid »Cerkvena razdelitev

slovenske zemlje v srednjem veku«, priloga; v drugi izdaji iz 1955, str. 385, je korigirano »Pod győrsko škofijo«; B. Grafenauer, Zgodovina slov. naroda, II, Ljubljana 1955, 134. — 74. Holub, n. d., I, 331. — 75. Ortway, Geographia eccl., I, 286—308. — 76. Prim. karto: Dioecesis Vespri-miensis et Quinque-Ecclesiensis ineunte saeculo XIV. Th. Ortway et Lad. Hrubant fecerunt — 1888; priloga h knjigi: Ortway, Geographia eccl., I; Balanyi, n. d., str. 426. — 77. Ortway, Geographia eccl., I, 295. — 78. Visitatio Kazóiana 1698 (za gornje Prekmurje) — in zagrebški vizi-tacijski zapisniki prim. ČZN 1926, 6—19. — 79. L. Karolyi, Speculum Jaurinensis ecclesiae... Jaurini 1747, 30; Ortway, Geogr. eccl., I, 316. — 80. Ortway, Geogr. eccl., I, 316—317. — 81. Hó-man-Szekfü, n. d., I, 212; Holub, A királyi vár-megyék eredete. Emlékkönyv, II, 106. — 82. Ortway, Geogr. eccl., I, 316. — 83. Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Jaurinensis pro anno Domini 1928. Jaurini 1928, X. — 84. B. A. Kercselich, Historia ecclesiae Zagrabien-sis, partis primae tomus I, Zagrabiae 1770, 34; Starine železnih in salajskih Slovenov, ČZN 1914, 12; J. Gruden, Zgodovina slov. naroda, 557—558. — 85. L. Karolyi, Speculum Jaurinensis ecclesiae, 42 do 45; Schematismus... dioecesis Jaurinensis pro a. 1928, XIX. — 86. T. Smičiklas, Codex diploma-ticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, II, 139, 177. — 87. Kovačić, n. d., ČZN 1926, 5. — 88. Payr S., A Dunántúli evangélikus Egyházkerület története. I. kötet. Sopron 1924, 255. — 89. Payr, n. d., 206. — 90. Visitatio Kazóiana 1698. 745, 736, 749, 760, 785, 755, 768. Škofjijski arhiv v Szombathelyu. — 91. Ivan Škafar, Prekmur-ski del beksinskega arhidiakonata v XIV. stoletju (rokopis), kjer navaja izvirno listino iz 1249. — 92. Wenzel, Cod. dipl. Arp. cont., XI, 431—432. — 93. Fejér, Cod. dipl., X/2, 571. — 94. Fára J., Muraköz történetének rövid foglalata. Szombathely 1942, 19—22; Géfin Gyula, A szombathelyi egyházmegye története. I. kötet. Szombathely 1929, 373. — 95. Géfin Gy., n. d., I, 404, 411. — 96. Payr, n. d., I, 255, 258. — 97. Isti, n. d., 204, 255. — 98. Isti, n. d., 204, 258. — 99. Payr, Egyháztörténeti emlékek. I, 107; I. Zelko, K zgodovini reformacije v Prekmurju, ČZN 1957, 114. — 100. Succus inscriptionum familiys... ad Dominium MuraySzombath spectantium, 1751, 4, 6. — 101. Payr, A Dunántúli evangélikus Egyházkerület története. I, 255—257. — 102. Payr, n. d., 260, 270. — 103. Succus... 8. — 104. Succus... 8—14. — 105. Payr, n. d., 259. — 106. Dr. Juhász Kálmán, A licentiatusi intézmény Magyarországon. Budapest 1921, 8. — 107. Karácsonyi J., Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. Budapest, I (1922), 224 — in II, 285—287. — 108. Iz arhiva province sv. Ladislava, fasc. Ormož; prim. Karácsonyi, n. d., II, 291—293. — 109. Karácsonyi, n. d., II, 321. — 110. Visitatio Kazóiana 1698, 745. Škofjijski arhiv v Szombathelyu. — 111. Nadbiskupski arhiv v Zagrebu — Protokoli: B 70/I. Kanonske vizitacije: A. Bekšin. — 112. Karácsonyi, n. d., II, 320. — 113. Csánki, n. d., II, 726. — 114. Bullae

Bonifacii IX. P. M. 1589—1596. Budapest 1888, 257. — 115. Visitatio can. 1756, 1079, 1115; Vis. can. Szilyiana 1778 (zvezek Tótság). Škof. arhiv v Szombathelyu; Catalogus cleri diocesis Sabariensis, Sabariae 1793, 34; Schematismus diocesis Sabariensis... 1831, 90 in 1889, 94. — 116. Visitatio generalis — 1627 — original, prim. I. Zelko, K zgodovini reformacije v Prekmurju, ČZN 1937, 112; Payrjeva objava v Egyháztörténeti emlékek, I, 102 in 128, je pomanjkljiva, ker je povzeta po overovljenem prepisu iz 1699, kjer je bila prva stran strgana. — 117. Payr, n. d., I, 292. — 118. J. M. Korabinsky, Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg 1786 — v uvodu; Isti, Atlas Regni Hungariae portatilis oder neue und vollständige Darstellung des Königreiches Ungarn auf 60 Tafeln, 1805, prim. XXIX. zemljevidno karto. — 119. Starine železnih in salajskih Slovencev, ČZN 1914, 4, 9, 11, 22 (cit. po posebnem odtisu); Vas-

vármegeye, Bpest 1898, 387. — 120. Visitatio can. 1698, v uvodu. Škofijski arhiv v Szombathelyu. — 121. Vis. can. 1698, 716—796. — 122. Vis. can. 1714 Schachiana, v uvodu 4. opomba. Škofijski arhiv v Szombathelyu. — 123. E. Klebel, Burgenland-Westungarn. Handbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums. Band I, 676 (1935). — 124. Csánki, n. d., II, 715. — 125. Dr. O. Lamprecht, Das Deutschtum im Gebiete der einstigen Herrschaft Neuhaus. Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark, 33. Jgg, Graz 1939, 60. — 126. Wenzel, Cod. dipl. Arpad. cont., VI, 359. — 127. Vis. can. 1698 za župnijo Sv. Martin ob Rabi. Škof. arhiv v Szombathelyu. — 128. Prim. Fr. Miklošič, Lexikon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae 1862—1865, 1098; M. Pleteršnik, Slovensko-nemški slovar, I, 281. — 129. Gradivo, V, št. 900; Csánki, n. d., II, 716—717. — 130. Balanyi Gy., Vallásos élet — iskolák. Magyar művelődéstörténet. I, 389, 376.

MANDELČEVI LJUBLJANSKI TISKI V KNJIŽNICI NARODNEGA MUZEJA V LJUBLJANI

BRANKO REISP

Prvi ljubljanski tiskar Janez Mandelc je začel tiskati v Ljubljani poleti 1575. leta. Do leta 1581, ko mu je nadvojvoda Karel tiskanje prepovedal, prepovedi pa je v naslednjem letu sledil izgon iz dežele, je natisnil v Ljubljani 26 del v slovenskem, nemškem in latinškem jeziku.

V zadnjih letih prihajajo nenavadno hitro na dan številni novi in doslej neznani slovenski in hrvaški protestantski tiski. Poročila o teh najdbah so v raznih strokovnih časopisih, njih pregled pa je dal Mirko Rupel v delu »Nove najdbe naših protestantik XVI. stoletja«, Ljubljana 1954. Že po objavi tega dela pa je našel Oskar Sakrausky v Zagoričah na Koroškem doslej neznan slovenski protestantski katekizem, ki ga je tiskal Mandelc v Ljubljani leta 1580 in o tem poroča v razpravi: Ein bisher unbekannter slowenischer protestantischer Katechismus aus dem Jahre 1580. Ta razprava je objavljena v zborniku »900 Jahre Villach«, Villach 1960, str. 447—457. (Fotokopija tega katekizma se že hrani v rokopisnem oddelku Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani.) Novo odkriti katekizem bi bil torej 27. v vrsti Mandelčevih ljubljanskih tiskov. Videli pa bomo, da Neuwe Zeytung iz leta 1578 kljub bibliografski in zgodovinski tradiciji ne moremo z vso gotovostjo uvrščati med Mandelčeve tiske. Skupaj z novo odkritim katekizmom ostane torej še vedno le 26 dokazanih njegovih tiskov,

Lažje rešljivo je vprašanje rudarskega reda nadvojvode Karla. Ta knjiga je izšla v dveh različnih izdajah, eno je tiskal Mandelc leta 1577, v drugi pa nista navedena niti tiskar niti letnica. To dejstvo je povzročilo v starejši literaturi določene zamenjave in nejasnosti. Gotovo je, da rudarskega reda brez navedbe tiskarja in letnice ni tiskal Mandelc, temveč je izšel v Ljubljani ob koncu XVII. ali v začetku XVIII. stoletja.

Knjižnica Narodnega muzeja v Ljubljani hrani tri Mandelčeve tiske. V popis uvrščam še četrti dvomljivi Mandelčev tisk, to je Neuwe Zeytung iz leta 1578. Opis vsakega izmed teh tiskov delim v štiri odstavke. Za kratkim naslovom in letnico izdaje je podroben bibliografski popis dela, sledi kratka vsebina knjige. V tretjem odstavku popisujem posamezno knjižno enoto in navajam tu poleg izvora, rokopisnih beležk in vezave še druge značilnosti. V četrtem odstavku podajam slednjič za vsako delo še kratek pregled važnejše literature in drugo problematiko.

Ker so vsi Mandelčevi tiski velike knjižne in kulturnozgodovinske redkosti, bi bilo koristno podrobno popisati tudi vse doslej znane primerke, ki se hranijo po drugih knjižnicah v Sloveniji.

SPINDLER Krištof: Ain Chriftliche Leichpredig. Bey der Begrebnus... Hörwarden Freyherrn zu Auerperg... 1575.

Ain Christliche Leichpredig. Bey der Be- grebnus / weyland des Wolgebornen Herrn / Herrn Hörwarden / Freyherrn zu Auersperg / Erbkammer in Crain / vnd der Windischen March / Röm: Kay. May. etc. auch Fürst. Durchl. Erbherzogin Carls zu Osterreich etc. Rath / vnd Landshauptman in Crain / Obriften Leutenandt an den Crabatfchen vnd Mör. Gränitzen / fäliger Gedächtnuß / als er den 22. tag Septemb. difes 1575. Jars / in dem beschehnen Thürcken einfall / bey Budatschku / in Crabaten / von dem Erb- faind vmbkommen / vnd hernach den 25. ge- dachts Monats Septemb. fein Leichnamb gehn Laybach gebracht / vnd in der Burger Spital Kirchen dafelbft / ehrlich vnnnd Christlich / mit groffer vnd gemainer Klag vnd wainen / zur Erden bestätiget worden. Gehalten Durch / M. Christophorum Spindler / Ainer Erfamen Landtschafft dafelbft in Crain bestelten Predicanten.

Gedruckt zu Laybach / Durch Hannß Man- nel / Anno M. D. LXXV. A₁₋₄ do E₁₋₄ listov (= 20 listov). 18,5 cm (prva številka pomeni vedno mero knjižnega hrpta) × 14,5 cm.

Delo je posvečeno Herbertovi vdovi Kri- stini, rojeni Spaur-Vallör (list A_{2/a}). V pred- govoru pravi Spindler, da se je odločil pri- digo, ki jo je imel pri pogrebu njenega so- proga, pripraviti za tisk, da bi jo le-ta lahko doma brala, ker se zaradi slabosti ni mogla udeležiti pogreba, pa tudi da bi jo lahko

brali prijatelji in vsi težko preizkušeni v svojo tolažbo (list A₂₋₄). Pridiga sama je razdeljena v dva dela, katerih prvi govori o junaških delih Jude Makabejca (list B_{1-2/a}), drugi pa paralelno s prvim o življenju in delih Herberta Turjaškega (list B_{2/b} do E₄).

V Knjižnici Narodnega muzeja ima knjiga signaturo 4884. Bila je last barona Erberga in je imela v njegovi biblioteki v Dolu pri Ljubljani signaturo VV¹. (Erbergove zbirke só prišle v last Deželnega muzeja v Ljubljani leta 1880). Na naslovni strani je Erbergov žig in še prečrtana notica napisana s črnilom, od katere je čitljiva samo letnica 1643. Od impresuma navzdol je naslovni list odrezan. Na prvi strani prednjega ščitnega lista je napravljen s črnilom vpis: »Ex collectione L. B. ab Erberg 1795« in še »in Lustthaler Bibliothek befinden sich 2 gleiche und ser selten Kostbare alte Bücher«. Na praznem listu A_{4/b} so tile latinski in španski verzi, ki se nekako prilegajo vsebini knjige:

Vive Vt Vivas

Vivito Venturam Valeas Vt Vivere Vitam.
Vita Viri Vt Vento Vana Vel Vmbra Volat.
(Živi, da boš živel.

Živi, da boš mogel dobro živeti prihodnje življenje.)

Življenje moža beži kakor v vetru znabiti lahna senca.)

Si la Vida da la muerte y la muerte da la Vida.

porq̄ la Vida es querida y la muerte aborreçida.

(Tako življenje daje smrt in smrt življenje, zakaj življenje je dragoceno in smrt grozljiva.)

Na listu B_{1/a} je deloma obrezana latinska marginalija. Manjkajoče znake dopolnujem v okroglem oklepaju, obrezane dele besed pa v oglatem oklepaju:

N. (ota) B. (ene) Haereticus...?

Suffragia def[unc]

tor(um) ex purgato[ri]o]

n(on) negant et n[on]

admittant (,) lib[er]

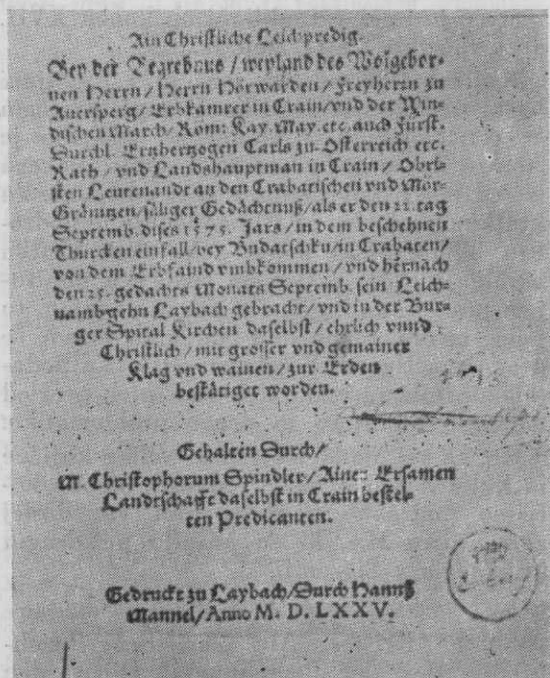
Machabaeoru(m)

iste tame(n) eo

approbat.

(Pomni dobro. Krivoverci molitev za mrtve v vicah niti ne zanikajo, niti ne priznajo. Znana knjiga Makabejcev pa jo vendarle odobrava.)

Na zunanji strani obeh platnic je v zlati barvi odtisnjen Erbergov grb. Hrbet je vezan v usnje, platnice so kartonirane.

Naslovna stran Spindlerjevega spisa

V Bibliotheca Carnioliae knjigo navaja Pohlin,² Jožef Erberg pa jo obravnava v svojem rokopisnem poizkusu kranjske literarne zgodovine.³ Arko napačno piše, da je to prva v Ljubljani tiskana knjiga.⁴ Radics je videl knjigo le v Erbergovi biblioteki v Dolu in je tekst ponatisnil v svoji monografiji o Herbertu Turjaškem.⁵ V bibliografiji Mandelčevih nemških tiskov je ta edini znani Erbergov eksemplar popisal tudi Ahn.⁶ Gaber ima tisk celo za prve v Ljubljani tiskane »novine«.⁷ V seznamu Mandelčevih tiskov jo navaja tudi Slovenski biografski leksikon.⁸ Po dosedanjih raziskavah kaže, da je knjiga unikat.

KHISL Jurij: Hörwarten Freyherrn zu Aursperg ... anfehenliche Thaten ... 1576.

Hörwarten Freyherrn zu Aursperg / etc. Warhafftige / Ritterliche / anfehenliche Thaten: Wie er die zeit seines lebens / seinem lieben Vatterland in Politischen / auch anfehenlichen Kriegsbeuelchen gedient / deffen Wolfart aignem leben fürgezogen / vnd auff den 22. Tag Septemb: des 75. Jars / von den Türcken bey Wudatscheki vnuerlehens vberfallen / vbermannet / vnd nach mit aigner hand von den Feinden genommen Rach / im Kampff Ritterlich vmbkommen / damit dem Vatterland vnd der Natur schuldige pflicht abgelegt. Durch Herrn Georgen Khisl zum Kaltenbrunn / Erbdruchfassen der Fürstl: Graffschafft Görtz / inn Lateinischer Sprach beschriben / vnd Hanfen Khratzenpacher verdeutschet.

Gedruckt in der Fürstlichen Hauptstatt Laybach im Fürstenthumb Crain / durch Hans Mannel. ANNO M. D. LXXVI. A—A_{iiij} do K—K_{iiij} listov (= 39 listov). 18 cm × 13,5 cm.

Delo je Khratzenpacherjev prevod v 1575. letu izšlega latinskega dela Jurija Khisla z naslovom »Herbardi Avrspergy Baronis ... Vita et Mors ...« Na listu A_{ij} navaja prevajalec vzroke, ki so ga nagnili, da je prevod oskrbel. Delo obravnava od lista A_{iiij} do K_{iiij} v kratkem izvor rodbine, nato pa življenje in konec Herberta Turjaškega in pomen njegove izgube za Notranjo Avstrijo. Nekrolog je napisan stvarno, z dobrim poznavanjem dejstev in ne deluje kot panegirik. Le prevajavec se tako suženjsko drži sicer lepega latinskega teksta, da je nemščina včasih komaj umljiva.

Knjiga ima signaturo 2024 in je bila Erbergova last. V njegovi biblioteki je imela signaturo VV.⁹ Na naslovni strani ima Erbergov žig in žig Kranjskega deželnega muzeja. Na

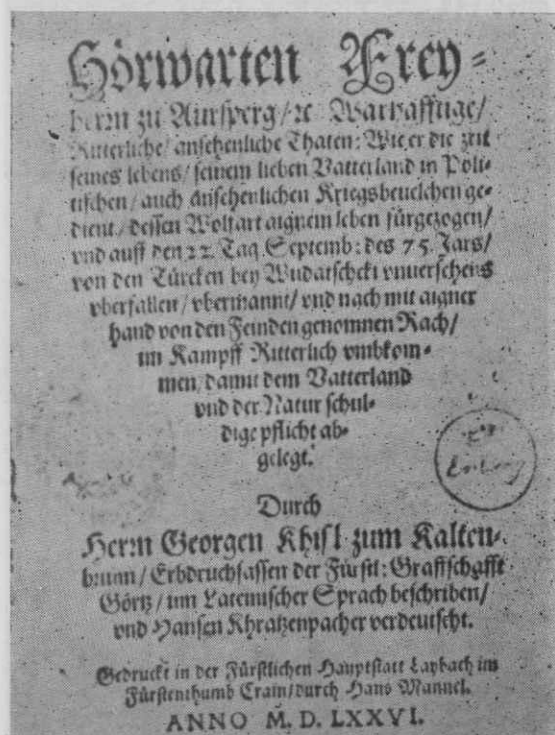
prvi strani prednjega ščitnega lista je vpis s črnilom: »Ex collectione L. B. ab Erberg«. Vezava je enaka kot pri Spindlerjevi pogrebni pridigi (sign. 4884).

Pohlin nemškega prevoda ne pozna, le latinski original.¹⁰ Erberg je imel v svoji knjižnici celo dva izvoda, vendar delno tiskana z različnimi črkami. Tako ima naš izvod naslov in prve tri liste tiskane z drugimi črkami, kot ostali tekst.¹¹ Natančneje ga je obdelal Radics, ki omenja, da sta mu znana dva primerka: v Študijski biblioteki v Ljubljani (NUK sign. R 7006) in drugi v privatni lasti.¹² Samo ta dva izvoda sta znana tudi Ahnu.¹³ Hoff piše, da je knjiga tudi v Auerpergovi biblioteki v Ljubljani, ni pa jasno, ali misli Khislov latinski original ali nemški prevod.¹⁴ Arko se je zopet zmotil v navedbi letnice.¹⁵ Podatki so še v Slovenskem biografskem leksikonu.¹⁶

NEW auffgerichte Pergwerchß Ordnung ... 1577.

Fürftlicher Durchleücht Ertzhertzogen Carls Zu Osterreich / etc. New auffgerichte Pergkwerchß Ordnung / vber all Eifen Pergk: vnd Hamerwerch des Fürstenthumbs Crain / vnd Fürftlichen Graffschafft Görtz.

Gedruckt zu Laybach durch Hans Mannel / Anno M. D. LXXVII. (IV) + XXVII listov. 26,5 cm × 19 cm.

Naslovna stran Khislovega spisa

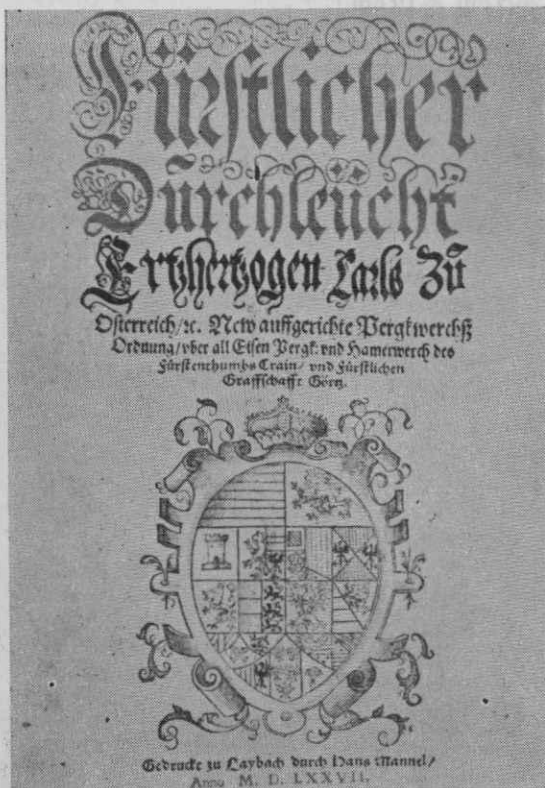
Prvi dve besedi naslova in letnica so tiskani v rdeči barvi. Med naslovom in impresumom je lesorez grba avstrijskega nadvojvode. Na listu (II) razglša avstrijski nadvojvoda Karel, da je po zgledu svojega pokojnega očeta, cesarja Ferdinanda, ki je 3. januarja 1550 izdal rudarski red za Kropo, Kamno gorico in Kolnico v uradu Radovljica, dal napraviti podoben red za vso vojvodino Kranjsko in grofijo Goriško, ker je tu še mnogo drugih rudnikov, da se bodo povsod držali podobnih dobrih predpisov. Na listu (III) in (IV) je register. Rudarski red, ki ima 36 poglavij in sklep (na listih I—XXVII), je bil potrjen v Gradcu 23. februarja 1575. Za sklepom so podpisi članov komisije.

Naš izvod ima signaturo 3675. Na hrbtni strani prednjega marmoriranega knjigoveškega lista ima vpis s črnilom: »Hans Hagenmiller München 1890«, na prvi strani zadnjega marmoriranega lista pa vpis s svinčnikom MKE/Hag. 20. VI. 90. Na naslovni strani je komaj viden žig Kranjskega deželne muzeja, starejših žigov muzeja pa ni. Na prvi platnici je vtisnjen zlat grb z napisom »MAX Comte de Preyding«. Zato sklepam, da je knjiga prišla najprej leta 1890, toda pred letom 1918 z Bavarskega v last Deželne muzeja. Hrbet je vezan v usnje, platnice pa so kartonirane.

Pohlin navaja to delo v Bibliotheca Carnioliae.¹⁷ Tudi Erberg ga je imel v svoji knjižnici pod signaturo F IV¹⁸ (ta izvod je danes v Državnem arhivu Slovenije) in ga je zabeležil v svojem poskusu kranjske literarne zgodovine.¹⁹ Arko meni, da je Mandelc tiskal to knjigo 1575. leta.²⁰ V bibliografiji Mandelčevih nemških tiskov pravi Ahn, da je unikat dela v Študijski knjižnici v Ljubljani²¹ (NUK sign. 19236). Tudi naš tu popisani primerek je bil takrat torej neznan. V vrsti Mandelčevih tiskov delo našteva tudi Slovenski biografski leksikon.²²

Kakor sem že omenil, obstaja poleg Mandelčevega natisa iz leta 1577 še neki drugi natis, ki je vsebinsko identičen s tem, ne pa tudi jezikovno. Tiskan je v sodobnejši nemščini. Naslov se glasi: Fürftlicher Durchleucht Ertz-Hertzogen Carls Zu Oefferreich / etc. Neu-auffgerichte Pergkwerchs-Ordnung / über all Eifen Pergk- und Hammerwerch deß Fürstenthumbs Crain / und Fürftlichen Graffschafft Görtz. Gedruckt zu Laybach / in difem Jahr.

Ker nista navedena tiskar in letnica izdaje, so v literaturi pri navajanju obeh rudarskih redov nejasnosti in zamenjave. V delu »Geschichte Krains« Dimitz prav to izdajo brez letnice šteje med Mandelčeve tiske.²³ V razpravi »Ueber des Anton Vramecz Chronika vezda« je Radics še zapisal, da je Mandelc tiskal rudarski red leta 1575,²⁴ v kasnejšem delu »Geschichte des Deutschen Buchhandels in Krain« pa ga pravilno postavlja v leto 1577.²⁵ V Dolu sta bila v knjižnici oba rudarska reda; ta, brez navedbe tiskarja in letnice pod signaturo F VI.²⁶ Erberg postavlja ta ponatis v rokopisnem poskusu kranjske literarne zgodovine pod letnico 1688.²⁷ A Jožef Tadej Mayr, takratni ljubljanski tiskar, je v osemdesetih letih XVII. stoletja in tudi še kasneje res tiskal razne sodne rede, deželne ročine in podobna deželna prava, vendar je povsod kot tiskar tudi naveden. Ta rudarski red v Narodni in univerzitetni knjižnici (sign. 6713) je iz knjižnice Žige Zoisa in ima njegov lastnoročni vpis: »Der Original Druck dieser Bergwercks-Ordnung geschach zu Laibach durch Hannß Mandl 1577. Ein Exemplar davon befindet sich in der Baron Erbergschen Bibliothek / : mit unsern ahnlich alten Hand-Vest-Gerichts- Polizey-Ordnungen etc. in einem Bande zusammengebunden sub N. 643: / womit ich gegenwärtige Auflage verglichen und treü nachgedruckt befunden habe. 5. April 1796. S. Z.«. Ta izvod je zanimiv še posebej zato, ker ima poleg impresuma: »Gedruckt zu Laybach in difem Jahr« s črnilom pripisano letnico 1739. Na kartotečni list je pa

Naslovna stran rudarskega reda iz l. 1577

vnesena pripomba /Fridrich Reichhard 1739/. (Adam Friderik Reichard je bil v tej dobi namreč tiskar v Ljubljani.) Ni znano, kakšen razlog je vodil pisca beležke, da je vpisal to letnico v knjigo. Nerešeno ostane še vedno, zakaj ima ta natis nepopoln impresum in tudi točna letnica izdaje še ni ugotovljena. Knjižnica Narodnega muzeja ima Erbergov eksemplar te knjige (sign. 4010) in še duplikat (sign. 3823), katerega je podaril muzeju leta 1838 Edvard Urbas, oskrbnik gradu Rekštanj (Ruckenstein) v dolini Mirne na Dolenjskem.²⁸

NEUWE Zeytung ... Wie der Türck ift den
28. tag Marcij für die Statt Medlinge
gezogen ... 1578.

Neuwe Zeytung. Ein Warhafftige vnd erfür-
röckliche Neuwe zeytung / Wie der Türck
ift den 28. tag Marcij / für die Statt Med-
linge gezogen / vnd eingenommen hat / Wie
er allda zwey Taufent Menfchen vmbbracht
vnd wegg geführt hat / vnd wie er darnach
den zwölfften tag Aprilis von den Windi-
fchen vnd Krapadifchen Bawren / mit zwölf
Taufent Mann gefchlagen ift worden / etc.
Anno. M. D. LXXVIII. (A) + A_{ij} + A_{ijj} +
(A_{ijj}) listov (= 4 liste). 19,5 cm × 15 cm.

Na naslovni strani je med naslovom in let-
nico izdaje lesorez, na katerem je upodobljen
boj turške in krščanske vojske, v ozadju je
obzidano mesto. Vsebina prve vesti je zna-
menito poročilo o obleganju in zavzetju Met-
like (?), sledi vest o dogodkih pri Bihaću in
tretja vest o ženitnih pogajanjih ruskega
carja za sestro nemškega cesarja.

Knjiga, ki nosi signaturo 3414, je bila last
Zgodovinskega društva za Kranjsko in je
z drugo lastnino tega društva prišla v De-
želni muzej leta 1885. Na naslovni strani ima
žig: »Historisches Verein für Krain«. Na
hrbtini strani naslovnega lista pa ima poleg
obeh kasnejših muzejskih žigov še žig: »Ad
Bibl. Acad. Land.«. Hrbet je vezan v usnje,
platnice so kartonirane.

Čeprav na letaku kraja izida in imena
tiskarja ni, je doslej v vsej zgodovinski in
bibliografski literaturi veljalo, da ga je na-
tislil Mandelc v Ljubljani, zlasti pa so mi-
slili, da poroča o obleganju in padcu Met-
like in o bitki pri Metliki. Zanimiva lesorez-
na podoba pa je reproducirana v mnogih zgo-
dovinskih in podobnih delih do najnovejših
publikacij. Če zanemarimo avtorje, ki so
letak v glavnem le navajali med Mandelče-
vimi tiski, lahko rečemo, da ga je obširneje
obravnava Radics v razpravi: Ueber Anton
Vramecz »Chronika vezda« in iskal dokaze,

da je tiskan v Mandelčevi tiskarni. Po nje-
govem mnenju je celo mesto na lesorezu po-
dobno Valvasorjevi upodobitvi Metlike.²⁹ Ne
morem sicer zanikati, da nekih osnovnih po-
dobnosti ni, vendar so te značilnosti: obzidje,
stolpi in cerkev, skupne vsem srednjeveškim
mestom. Bibliografsko ga je obdelal Ahn.³⁰
V članku: »Neuwe Zeytungen« aus Johann
Mannels Druckerpresse, pa ga je tudi v ce-
loti ponatisnil in navedel dvoje nahajališč:
1. v Deželnem muzeju v Ljubljani in 2. v
mestni biblioteki v Zürichu.³¹ V seznamu
Mandelčevih tiskov ga najdemo tudi v Slo-
venskem biografskem leksikonu.³² Gaber celo
pravi, da je to prvi ljubljanski ilustrirani
list.³³

Prav Gaber pa je po končani razstavi slo-
venskega novinarstva, ki je bila v Ljubljani
1937. leta, zapisal da Neuwe Zeytung iz leta
1578 ni Mandelčev tisk. Za to razstavo je bilo
zbranih na enem mestu več Mandelčevih in
drugih starih tiskov in je bila tako omogo-
čena primerjava črk. Gaber je ugotovil, da
Mandele sploh ni imel takih črk, s kakršni-
mi je tiskan ta letak.³⁴ Za primerjavo pridejo
v poštev le nemški tiski, slovenski in latinski
odpadejo. Vsi trije tu obravnavani nemški
tiski so res tiskani z drugačnimi črkami, kot
Neuwe Zeytung. Tudi papir teh tiskov je
boljše kvalitete.

Še tehtnejši pa je dokaz Stanka Juga, ki
je v svoji disertaciji na osnovi arhivalnega
gradiva ugotovil, da poročilo letaka o bojih
pri Metliki ne drži; možno je torej, da je
izmišljeno ali vsaj močno pretirano, ali pa
da pod »Medlingen« ni mišljena Metlika,
temveč kak drug kraj. Oblika Medlingen je
za ta čas precej nenavadna, ker v skoraj vseh
sodobnih arhivalijah stoji Mötling ali Mött-
ling.³⁵ Dvomim, da bi v Ljubljani tiskali tako
neresnično vest, saj Metlika le ni tako daleč
od Ljubljane, da tu o dogodkih ne bi bili
hitro in točno obveščeni.

Kljub bibliografski tradiciji torej ni do-
kazano, da je ta letak tiskan v Ljubljani v
Mandelčevi tiskarni, nekatera dejstva go-
vore močno za to, da ga moramo prepustiti
drugemu tiskarju in seveda tudi drugemu
kraju.

OPOMBE

Viri in literatura: Verzeichniss der
Bücher in der Freiherrl. Erbergischen Bibliothek.
Im Jahr 1798. (Rokopis v Državnem arhivu Slo-
venije). — Erberg Jožef, Versuch eines Entwur-
fes zu einer Literar-Geschichte für Krain ... 1825.
(Rokopis v DAS). — Pohlin Marko, Bibliotheca
Carnioliae MHVK 1862. — Klun Vinko Fereri,
Aelteste Denkmale der Buchdruckerei in Krain
MHVK 1851. — Isti, Beiträge zur Literatur-Ge-

schichte von Krain MHVK 1852. (Oboje iz Erbergovega rokopisa: Versuch eines Entwurfes zu einer Literar-Geschichte für Krain). — Arko Albin, Tristoletnica tiskarstva v Ljubljani. Ljubljana 1875. — Radics Peter, Herbard VIII. Freiherr zu Auersperg (1528—1575) ein krainischer Held und Staatsmann, Wien 1862. — Ahn Friedrich, Johann Mannels deutsche Druckwerke MMK XIX 1906. — Gaber Ante, Skozi stoletja za našim novinarstvom; Razstava slovenskega novinarstva. Ljubljana 1937. — Slovenski biografski leksikon. Ljubljana 1925 sl. — Radics Peter, Geschichte des Deutschen Buchhandels in Krain; Archiv für die Geschichte des deutschen Buchhandels VI 1881. — Hoff Heinrich Georg, Historisch-statistisch-topographisches Gemälde von Herzogthume Krain und demselben einverleibten Istrien. Laibach 1808. — Dimitz August, Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813. III. Laibach 1875. — Radics Peter, Ueber des Anton Vramecz »Chronika vezda« MHVK 1861. — Zweiter Jahresbericht des Landes-Museums in Herzogthume Krain. Laibach 1858. — Ahn Fridrich, »Newe Zeytungen« aus Johann Mannels Druckerpresse; Mittheilungen des österr. Vereines für Bibliothekswesen II 1898. — Gaber Ante, Razstava slovenskega novinarstva; Kronika slovenskih mest V 1938. — Jug Stanko, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko od prve tretjine 16. stoletja do bitke pri Sisku (1593) ZČ IX 1955.

1. Verzeichniss der Bücher, XLVII. — 2. Pöhl, Bibliotheca Carnioliae, 51. — 3. Erberg, Versuch eines Entwurfes, 23, 24 in Klun, Aelteste Denkmale, 2 ter isti, Beiträge zur Literatur-Geschichte, 66. — 4. Arko, Tristoletnica tiskarstva,

9. — 5. Radics, Herbard, XVI, 368—380. — 6. Ahn, Johann Mannels deutsche Druckwerke, 9—12. — 7. Gaber, Skozi stoletja za našim novinarstvom, 199. — 8. Logar, Mandelc SBL II 39. — 9. Verzeichniss der Bücher, XLVI. — 10. Pöhl, Bibliotheca Carnioliae, 50. — 11. Erberg, Versuch eines Entwurfes, 26, 27 in Klun, Aelteste Denkmale, 2, 3 ter isti, Beiträge zur Literatur-Geschichte, 66. — 12. Radics, Herbard, VIII sl. in isti, Geschichte des Deutschen Buchhandels, 77. — 13. Ahn, Johann Mannels deutsche Druckwerke, 15—15. — 14. Hoff, Historisch-statistisch-topographisches Gemälde III, 151. — 15. Arko, Tristoletnica tiskarstva, 10. — 16. Glonar, Khis(e)l SBL I, 454 in Logar, Mandelc SBL II, 40. — 17. Pöhl, Bibliotheca Carnioliae, 10. — 18. Verzeichniss der Bücher, CXLV. — 19. Erberg, Versuch eines Entwurfes, 30 in Klun, Beiträge zur Literatur-Geschichte, 67. — 20. Arko, Tristoletnica tiskarstva, 12. — 21. Ahn, Johann Mannels deutsche Druckwerke, 16—18. — 22. Logar, Mandelc SBL II, 40. — 23. Dimitz, Geschichte Krains III, 190. — 24. Radics, Ueber des Anton Vramecz »Chronika vezda«, 85. — 25. Radics, Geschichte des Deutschen Buchhandels, 77. — 26. Verzeichniss der Bücher, CXLV. — 27. Erberg, Versuch eines Entwurfes, 87 in Klun, Beiträge zur Literatur-Geschichte, 69. — 28. Zweiter Jahresbericht des Landes-Museums, 29, 50. — 29. Radics, Ueber des Anton Vramecz »Chronika vezda«, 85—87. — 30. Ahn, Johann Mannels deutsche Druckwerke, 19. — 31. Ahn, »Newe Zeytungen« aus Johann Mannels Druckerpresse, 3—8. — 32. Logar, Mandelc SBL II, 40. — 33. Gaber, Skozi stoletja za našim novinarstvom, 203. — 34. Gaber, Razstava slovenskega novinarstva, 30, 31. — 35. Jug, Turški napadi, 51—53.

BAKROREZI K SCOPOLIJEVI ENTOMOLOGIA CARNIOLICA

BOSTJAN KIAUTA

Pri založniku I. T. Trattnerju na Dunaju leta 1763 izšla Scopolijeva knjiga *Entomologia carniolica* ni le prvi znanstveni popis entomo-favne etnografske Slovenije, temveč istočasno prva lokalna favna takratne habsburške monarhije in eno prvih tovrstnih del sploh.¹ Letnica njenega izida predstavlja prvi začetek znanstvenih entomoloških raziskav v Sloveniji.

Delo, v katerem je opisanih pod zaporednimi številkami 1153 vrst členonožcev, zbranih v letih 1758 do 1762 na ozemlju nekdanje vojvodine Kranjske — dokajšnje število pa je še neoštevilenih pod opisi nomenklaturno nepoimenovanih t. im. variacij — predstavlja danes veliko knjižno redkost. Kolikor mi je bilo mogoče dognati, se hranijo v Sloveniji le štirje izvodi: v Narodni in univerzitetni knjižnici, Narodnem muzeju, Prirodoslovnem muzeju in v knjižnici Frančiškanskega samostana v Ljubljani. Eno največjih knjižnih dragocenosti in redkosti svetovne entomološke literature pa predstavljajo bakrotiskane ilustracije k *Entomologiji*, ki so izšle naknadno in niso nikdar prišle na redni knjižni trg.² V Sloveniji sta danes le dva kompleta bakrotiskanih tabel: v Prirodoslovnem muzeju iz zapuščine Ferdinanda Schmidta in v Frančiškanskem samostanu v Ljubljani iz zapuščine dr. Cirila Ažmana.

Ker tabele do danes še niso bile podrobno opisane, podajam tu ob dvestoletnici izida knjige kratek oris zgodovine njih nastanka, kolikor je še mogoče razbrati iz bežnih notic v težko dostopni sodobni strokovni literaturi, ter njih podrobnejši tehnični opis. Kritična obdelava njih biološke vsebine je naloga specialistov za posamezne prikazane živalske skupine. Doslej še ni bila opravljena, je pa vsekakor nujno potrebna. Zaradi knjižne redkosti originala jih namreč kljub njih pomembnosti ne morejo upoštevati često niti večja moderna specialna monografska dela. V dodatku obdelujem kritično le skupino odonatov (*Odonata* Fbr.), ki naj služi istočasno v ilustracijo in karakteristiko strokovnega nivoja tega klasičnega in pionirskega Scopolijevega dela. Iz nje je razvidno, da je avtor opisal kot prvi vrsto novih živalskih oblik. Ker pa jim ni dajal samostojnih imen, so jih kasneje ponovno opisali in poimenovali drugi raziskovavci. Njih *locus classicus* pa je dejansko etnografska Slovenija, kar je za mnoge vrste v strokovni literaturi do danes še neznano in bi bila zato taka obdelava celotnega Scopolijevega dela toliko pomembnejša.

O svoji odločitvi in načrtu v zvezi z izdajo ilustracij k *Entomologiji* je avtor sporočil v opombi, ki je dodana kot zadnji list v knjigi, naslednje:

Monitum auctoris.

Cum fama de vulgando hoc libello, typo pene jam absoluto, ad nostrates Entomologiae cultores permanasset; petiere vehementer, ut ad expeditorem ejus usum icones omnino omnes descriptorum entomorum adjicerentur. Horum itaque incitamento, favore et forsan auspiciis, icones descriptorum in hac Entomologia Insectorum brevi dabo iis numeris distinctas, quibus superius Insecta ipsa enumeravi. Poterunt igitur Tabulae iconum vel ad calcem opusculi hujus adjici, vel cum supplementis, quae meditor, partem Entomologiae alteram facere.

Piščeva opomba.

Ko se je razširil glas o izdaji te knjižice med našimi entomologi in je bil tisk že skoraj zaključen, so me nujno prosili, da bi zaradi ekspeditivnejše uporabe le-te dodal tudi slike opisanih entomov. Torej bom na njihovo spodbudo, z njihovo naklonjenostjo in morda po njihovih nasvetih v kratkem pribil podobe v tej *Entomologiji* popisanih insektov. Opremil jih bom z istimi številkami, pod katerimi sem žuželke zgoraj navajal. Torej bo mogoče dodati tabele slik bodisi na koncu tega delca, ali pa prirediti skupno z dodatki, ki jih imam v mislih, drugi del *Entomologije*.

Drugi del *Entomologije*, ki naj bi obsegal napovedana dopolnila in ilustracije, ni nikdar izšel. Vzrok za to je danes nemogoče ugotoviti, prav tako pa tudi če ga je avtor v rokopisu morda že pripravil in kako daleč je napredovalo to njegovo delo.

Izšlo je le 43 tabel, katerih letnice izida ni več mogoče dognati. Ker pa zahteva tehnična stran takega dela dokaj časa, je zelo verjetno, da niso več mogle iziti v istem letu kot tekst *Entomologije*. Fueslijev *Neues Magazin für Entomologie* iz leta 1785 je prinesel izpod peresa nekega Dr. D-s. iz Florence poročilo, da avtor sam ni bil zadovoljen s tehnično izvedbo svojih ilustracij, ki tako nikdar niso prišle na redno knjižno tržišče in jih že leta 1785 na Dunaju ni bilo mogoče kupiti za nobeno ceno.² Verjetno je prav ta Scopolijev odnos do ilustracij tudi vzrok, da so le-te izšle samo za prvi del opisov — zadnja tiskana risba ponazarja njegov opis št. 815 v tekstu *Entomologije*.

Fueslijeva beležka predstavlja najstarejši zapis o Scopolijevih tabelah. Večina kasnejših avtorjev se oslanja nanj ali na S. Boehmerja,³ ki je prvi črpal iz omenjenega vira.

Ohranjeni kompleti izšlih tabel so bodisi samostojno vezani (tak primerek je deloma kratko opisal leta 1854 H. Hagen⁴) ali pa so priključeni kot dodatek k posameznim izvodom Entomologije in v knjigo že originalno uvezani (oba ljubljanska primerka in dva primerka, ki sem jih mogel pregledati v Londonu). Slednji primerki so po obliki in vsebini med seboj identični in ustrezajo tehničnemu opisu, kolikor ga je bežno podal Hagen. Tudi format obeh vrst tabel je enak in ustreza formatu knjige (osmerka 20 × 13 cm).

V vseh pregledanih izvodih kot tudi v Hagenovemu primerku so tabele nepaginirane. Le prva in tretja tabela sta označeni z rimskima številkama I oz. II (!). Ti dve se od drugih tudi sicer razlikujeta. Sta edini, ki nosita v desnem spodnjem kotu podpis bakrorezca »X. Winkler Sc.« in sta za razliko od drugih omejeni z enojno robno črto, ki zapira polje dimenzij 10 × 15 cm, medtem ko je pri ostalih le-ta dvojna — razen pri 31. in 43. tabeli — in omejuje prostor dimenzij 10,5 × 16,2 cm oz. 10,2 × 15,5 cm. Ta razlika v zunanji izdelavi bi morda kazala na različne bakrorezce.

V zvezi s paginacijo je zanimiva Dryanderjeva notica:⁵ Adsunt in nostro exempl. (Scopoli) tabulae aeneae, quas describit K. E. von Moll, Beob. Berl. Gesellsch. Naturf. vol. 3. p. 286—295, sed desunt tab. 13., 16. et 18. Hic tantum 40 tab. habemus. Žal mi Mollova publikacija ni dostopna, iz navedene pripombe pa je razvidno, da morda obstajajo tudi izvodi s kompletno paginacijo.

Uokvirjeno polje ni pri vseh tabelah popolnoma izpolnjeno z risbami. Zaporedna tabela 8 je izpolnjena le v gornjih 2/5. Enako imajo precej praznega prostora nad spodnjim robom tudi 4., 9., 15., 19., 22., 23., 24., 33. in 38. tabela. Pri 24. tabeli je le-ta oddeljen od poslikanega dela s pomožno enojno črto.

V knjigo so tabele uvezane v istem vrstnem redu, kot si sledijo opisi živali v tekstu. Le zadnji dve z mikrolepidopteri in odonati bi morali biti pomaknjeni nekoliko naprej (na mesto 34. in 35. tabele). Zanimivo je, da je ta razpored pri vseh štirih pregledanih primerkih enak.

Živali, predstavljene na tabelah, so numerirane z zaporednimi številkami 1—815, ki se nanašajo na opise v tekstu. Pri tem se je vrnilo nekaj lahko opaznih lapsusov calami, na enem mestu pa sta številki zamenjani (447 in 448). Na 30., 31., 42. in 43. tabeli ni numeracij.

Razen vseh ilustracij opisov 816—1153 manjka tudi v ilustriranem gradivu do številke 815 na posameznih mestih še 161 ilustracij k opisom (Hagen navaja pomotoma le 160⁶), torej je v celoti 500 numeriranih opisov neilustriranih: 11, 38, 39, 43, 44, 46—53, 61, 62, 64, 69, 83, 88, 89, 97, 109, 114, 134, 135, 155, 184, 195, 220—274, 298, 303, 305, 316, 324, 329, 335, 342, 354, 391, 396—416, 451, 476, 490, slede dve nenumerirani tabeli za opise 502 do 532, na katerih manjkajo 3 risbe, dalje 576, 603, 622, 635, sledi zopet nenumerirana tabela s 25 vrstami za opise 615—666, torej manjka 9 ilustracij, 685—687, 699—702, 713 do 718, 723, 727, 732, 734, 735, 738, 750, 759, 761—765, 767, 774, 776, 777, 782, 787, 790 in 803—805.

Tako je skupno ilustriranih 653 pod zaporednimi številkami opisanih živali. Manjkajoče vrste niso vedno najredkejše, često celo take, ki so označene v tekstu kot pogostne. Število risb je dejansko znatno večje, kot kaže numeracija, ker so ponekod pod isto številko prikazani tudi spolni dimorfizmi, ventralni narisi in t. im. variacije.

Upoštevajoč nomenklaturu, ki jo je po Linnéju Scopoli v svojem delu uporabljal, je razmerje numeriranih opisov in njih ilustracij razvidno iz naslednje tabele:

Skupina	Število opisov	Število ilustracij	Neilustrir. opisi
<i>Coleoptera</i>	529	250	79
<i>Proboscidea</i>	89	62	27
<i>Lepidoptera</i>	258	239	19
<i>Neuroptera</i>	36	29	7
<i>Aculeata</i>	126	75	53
<i>Halterata</i>	186	—	186
<i>Pedestria</i>	129	—	129
Skupaj	1153	653	500

Živali so predstavljene pretežno v naravni velikosti. Le največje in najmanjše so nekoliko zmanjšane oziroma povečane. Pri povečavah je to posebej naznačeno.

Kvaliteta risb je dokaj različna, mnoge so izdelane površno in ne soglašajo z opisi v tekstu. Podrobnosti (npr. nervatura itd.) so redoma zanemarjene ali sploh manjkajo — često celo v primerih, kjer so v tekstu še posebej podčrtane kot bistvena vrstna karakteristika. Ličinke, kolikor so v tekstu opisane, niso ilustrirane.

Kljub razumljivim pomanjkljivostim pionirskega dela predstavlja Scopolijeva Entomologija in njene ilustracije monumentalen prispevek k poznavanju slovenske favne iz dobe evropske klasične zoografije. Še posebej pa je pomembna v svetovnem merilu pri študiju sistematike številnih vrst palearktčnih členonožcev. S kritično obdelavo opisov in ilustracij in z objavo njihovih reprodukcij

bi mogli osvetliti marsikak problem v sistematiki z novega zorišča ter bi posredovali to redko in v mnogočem še nezadostno obdelano delo modernim raziskovavcem.

KRITIČNI PREGLED V ENTOMOLOGIJ
OBDELANIH ODONATOV (*ODONATA* Fbr.)⁷

Vključeni so v skupino *Neuroptera* in uvrščeni v edini rod *Libellula*. Opisani so pod šestimi zaporednimi številkami 677—682. Avtor je tem priključil še 22 t. im. variacij. Kolikor je mogoče razbrati iz opisov in risb, je obdelanih 14 danes veljavnih vrst. Točnejša določitev nekaterih vrst ni mogoča. Osem risb je uvrščenih na 36., 42. in 43. tabelo.

677. *Libellula grandis* (*Aeschna grandis* L.). — Nenumerirana risba na 42. tabeli, ki naj bi predstavljala ilustracijo k opisu, ne ustreza imenovani vrsti. Z gotovostjo predstavlja neko vrsto rodu *Cordulegaster* Leach, ki je pa po risbi ni mogoče točneje določiti. V Sloveniji živita avtohtono dve vrsti tega rodu: *C. bidentatus* Sel. in *C. boltoni* Donovan. Slednja je dokaj redkejša,⁸ vendar »nucha flava« v tekstu z gotovostjo kažejo, da je imel Scopoli v mislih to vrsto. Citati Linnéja, Roesela in Poda so napačni. Ekološki podatek: »Habitat in aquis stagnantibus« pa se ne ujema s *C. boltoni*, ki živi v hitro tekočih in mrzlih vodah. Iz opisa ličinke točne vrste ni mogoče določiti.

678. *Libellula depressa* (*Libellula depressa* L.). — Opis in risba na 43. tabeli soglašata s to vrsto. Variacija št. 4 je verjetno samec *Libellula fulva* Müll. po kopulaciji. Ostale tri variacije so le različni starostni stadiji.

679. *Libellula quadrimaculata* (*Libellula quadrimaculata* L.). — Opis in risba na 43. tabeli sta v redu. Je edina vrsta, za katero je navedena geografska lokaliteta (»in fossis circa Labacum«). Obe opisani variaciji sta le različna starostna stadija.

680. *Libellula vulgata* (*Sympetrum vulgatum* L.). — Opis in risba na 43. tabeli kažeta na neko vrsto rodu *Orthetrum* Newm., verjetno *O. coerulescens* Fbr. (?), ki je tudi sicer najpogostnejša vrsta tega rodu v Sloveniji.⁹ Obe opisani variaciji sta dejansko le opisa samca in samice.

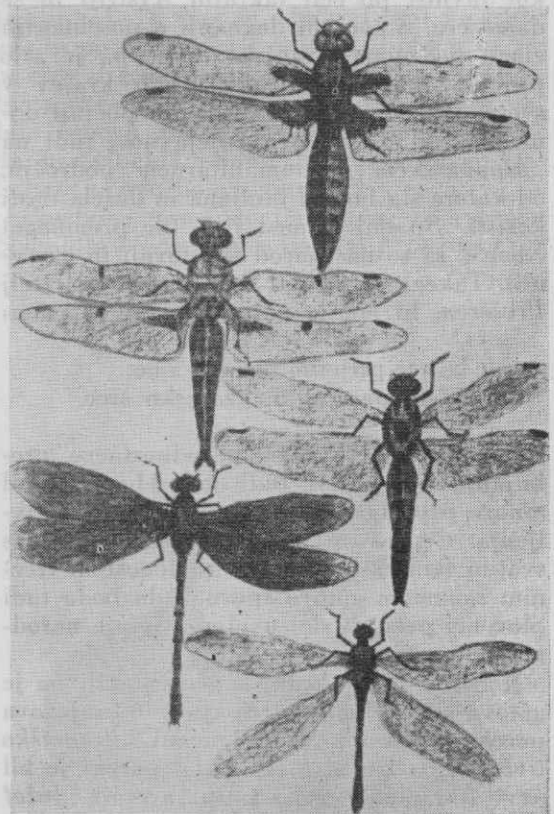
681. *Libellula virgo* (*Calopteryx virgo* L.). — Nenumerirana slika na 43. tabeli in opis variacije 1 predstavljata samca *C. virgo* L. Variaciji 2 in 5 sta juvenilna samca, variacija 4 pa samica iste vrste. Variacija 3 je samec vrste *C. splendens* Harr., ki je ilustriran na 36. tabeli, variacija 6 pa samica iste vrste.

682. *Libellula puella* (*Agrion puella* L.). — Numerirana risba na 36. tabeli predstavlja

neko vrsto rodu *Lestes* Leach., ki jo pa podrobneje ni mogoče določiti. Najbolj ji ustreza opis variacije 6. Med osmimi varietetami je mogoče spoznati naslednje vrste: *Sympetma fusca* v. d. Lind. (?) (var. 1), *Platycnemis pennipes* Pall. (?), samica (var. 2), *Agrion* sp. (var. 3), *Ceriagrion tenellum* de Vill., samica (var. 4), *Pyrrhosoma nymphula* Sulz., samica (var. 5), *Lestes* sp. (var. 6), *Pyrrhosoma nymphula* Sulz., samec (var. 7) in *Isechnura pumilio* Charp. (?) (var. 8). Zaradi zelo skopih opisov je gornja določitev zelo težka in deloma nezanesljiva. Posebno preseneča variacija 8, ker kasneje ta vrsta v Sloveniji ni bila več najdena, čeprav jo lahko s precejšnjo gotovostjo pričakujemo.¹⁰

Zadnje risbe na 43. tabeli ni mogoče opredeliti za nobeno od opisanih vrst in živali, ki naj bi jo predstavljala.

Kakor je razvidno iz gornjega kritičnega prikaza, je Scopoli poznal in opisal vrsto novih živalskih oblik, ki pa jim ni dal samostojnih sistematskih imen in so tako njegovi opisi — zlasti še spričo knjižne redkosti dela — tonili v pozabo. Ker je v nasprotju z mnenjem, ki splošno prevladuje v strokovni lite-

Zadnja (45.) bakrotiskana tabela k Entomologiji. Risbe predstavljajo od zgoraj navzdol naslednje vrste: *Libellula depressa* L., *Libellula quadrimaculata* L., *Orthetrum coerulescens* Fbr. (?) in *Calopteryx virgo* L. (samec.) Objekta na spodnji risbi ni mogoče določiti

raturi, za te vrste dejansko originalno najdišče etnografska Slovenija, je tovrstna osvetlitev in obdelava Scopolijevega dela toliko aktualnejša in pomembnejša.

OPOMBE

Bibliografski opis Scopolijeve knjige:

SCOPOLI, I. A.: ENTOMOLOGIA CARNIOLICA EXHIBENS INSECTA CARNIOLIAE INDIGENA ET DISTRIBUTA IN ORDINES, GENERA, SPECIES, VARIETATES. METHODO LINNAEANA; VINDOBONAE, TRATTNER, 1765. 8°, (IV), XXXII, 424 pag., 43 tab.

1. Grošelj P., Prirodnoznanstvena prizadevanja med Slovenci, Zbornik Prir. društva I, Ljubljana

1939. — 2. Fuesli, Neues Magazin für Entomologie II, str. 364, 1785. — 3. Boehmer S., Bibliotheca etc. II, str. 164. — 4. Hagen H., Die Kupfer zu Scopoli's Entomologia Carniolica, Ent. Ztg. Ent. Ver. Stettin XV, 3, str. 81—91, Stettin 1854. — 5. Dryander, Katalog von Banks Bibl. II, str. 225. — 6. Hagen H., l. c., str. 85. — 7. V oklepajih so navedena danes veljavna imena v skladu z delom: Cowley J., The generic names of the British *Odonata* (v publikaciji: The generic names of British Insects), Comm. gen. nomencl. ent. Soc., London 1935. — 8. Kiauta B., Prispevek k poznavanju odonatne favne Slovenije, Biološki vestnik VIII, str. 35, Ljubljana 1961. — 9. L. c., str. 36. — 10. L. c., str. 37.

FERDINAND SCHMIDT IN SLOVANSKI BIOLOGI

ZMAGO BUFON

Znani kranjski prirodoslovec se je l. 1815 priselil v Ljubljano, kjer je ostal večinoma v Šiški do svoje smrti l. 1878. Po poklicu je bil trgovec, po srcu pa goreč naravoslovec, zoolog. Čeprav je dovršil samo osnovno šolo, je s svojo pridnostjo in nadarjenostjo zaslovel kot favnist po celi takratni Avstriji in še daleč čez. S svojimi dognanji o posebnostih zlasti podzemne kranjske favne pa je zelo povečal tudi popularnost naših krajev v svetu. Pri nas se je prav kmalu počutil domačina in razvil bogato dejavnost tudi na gospodarskem in humanitarnem področju, od katere sta imeli Ljubljana in dežela dosti koristi.¹ Spadal je med tiste (ne premnoge) Nemce, ki so naš narod spoštovali in ga cenili. Takega je poznal tudi njegov prijatelj *Prešeren*, ki mu je napisal znani epigram:

Ni mi prijetno nemško ime;
srčno pa ljubim kranjsko srce.

Schmidt je bil priča narodnostnega prebujanja Slovencev, tudi je osebno poznal mnoge predstavnike našega kulturnega življenja. Čeprav ni bil političen talent, je s svojim tankim čutom za pravičnost in treznim razumom gotovo spoznal, da bodo tudi Slovenci prej ali slej uveljavili svoje narodnostne pravice.

K Schmidtovi »kranjski« orientaciji pa je gotovo vsaj nekoliko prispevala tudi njegova poroka s Slovenko, Ljubljančanko *Frančiško Urbas*. Ena izmed prič pri tej poroki je bil prvi ljubljanski magistratni svetnik *Jožef Urbas*, doma v Planini na Notranjskem. Takrat je bil kandidat za ljubljanskega župana in je tudi začasno opravljal županske posle.² Morda je prav zato v knjigi porok franči-

škanske župnije v Ljubljani ob omenjeni priložnosti označen kot župan.³ Verjetno pa je bil bližnji sorodnik Schmidtove žene. Iz te dobe poznamo v Ljubljani in na bivšem Kranjskem še več Urbasov, ki so imeli v takratni družbi precej ugledne položaje. Dva nosilca tega priimka sta za nas bolj ali manj važna tudi v naravoslovnem oziru. *Anton Urbas*, ki je bil doma v Idriji, 1847-8 pa v Planini za kaplana,⁴ je preiskoval tamkajšnje kraške jame, o čemer je objavil članek v reviji »*Illyrisches Blatt*«. ⁵ Rudarski inženir *Leopold Urbas* pa je vreden omembe, ker je nekako pred sto leti (točen datum ni znan) daroval ljubljanskemu muzeju okame- nele ostanke ščinkovca iz miocenskih plasti pri Radoboju v Hrvatskem Zagorju.⁶ (Tega dragocenega primerka že davno ni več v našem muzeju. Kdaj in kako je izginil, tudi ni več mogoče ugotoviti, ker manjka o tem vsaka sled. Vemo samo, da ga ni niti v Zagrebu, kjer bi ga morda pričakovali glede na najdišče.) Prav mogoče, celo verjetno je, da so si bili navedeni Urbasi v rodu. Če je ta domneva pravilna, so nam še bolj jasni Schmidtovi tesni stiki z muzejem, ki ga je večkrat bogato obdaroval (največ z insekti, pa tudi s konhilijami). Dolgo časa je bil tudi odbornik Muzejskega društva za Kranjsko in njegov marljivi predavatelj.

Ker je Schmidt preživel med našim ljudstvom več kot šestdeset let, je seveda znal tudi naš jezik, čeprav samo v ljubljanskem narečju. Znan je en sam primer Schmidtovega slovenskega teksta, to je pismo *Franu Levstiku*, iz katerega veje užaljenost. Bil je prepričan, da je šaljivo črtico o Snakšnepkovskem (ki je izhajala v Slovenskem Glasniku l. 1858 in merila na Schmidtovo strast

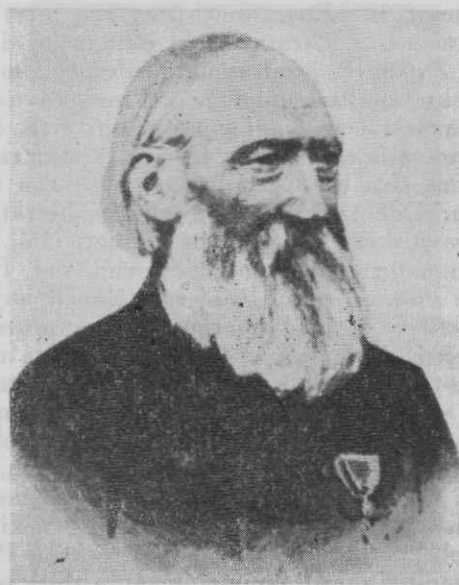
za zbiranje jamskih hroščev) napisal Levstik, čeprav se je njihov resnični avtor Erjavec pod njimi podpisal. Levstik mu je kratko odgovoril, da s to zadevo nima nobenega opravka.⁷ Prav tako vemo samo za en primer, ko je Schmidt v slovenskem jeziku javno govoril. Bilo je to na ljubljanskem magistratu, ko je ob 45-letnici svoje poroke 19. oktobra 1864 delil vestnim pestunjam nagrade iz sklada, ki ga je ustanovil l. 1844 iz lastnih sredstev. Njegov govor pa ni bil namenjen samo pestunjam, ampak tudi »vsem navzočim gospodom«, med katerimi je bil tudi župan Etbin Costa. Kot že večkrat, je Schmidt tudi ob tej priložnosti poudaril svojo veliko ljubezen do svoje nove domovine Kranjske in izrazil upanje, da bo nekoč počival v njeni zemlji.⁸ Prav gotovo pa je bilo primerov Schmidtovih javnih govorov v slovenskem jeziku več. Ko so namreč po revoluciji l. 1848 objavili volitve v državni zbor, so kmetje iz Št. Vida nad Ljubljano oklevali med kandidatoma Schmidtom in svojim županom *Severjem*.⁹ Izvoljen je bil sicer Sever, vendar si ne moremo misliti, da ne bi Schmidt v omenjenih okoliščinah nikdar nagovoril svojih predvidenih volivcev.¹⁰

Kako je Schmidt presojal pravice slovenskega jezika na Kranjskem, najbolj spoznamo iz naslednjega primera: V istem burnem letu 1848 je prišlo do nemirov tudi na območju smleške graščine. Razburjene kmete je pomiril okrajni komisar in kasnejši ljubljanski župan *Miha Ambrož*, ki se je s tem uspehom pohvalil v poluradni *Laibacher Zeitung*.¹¹ Tu je poudaril, da pride do izbruhov nezadovoljstva med našim ljudstvom dostikrat tudi zato, ker uradniki, ki imajo z njim opravka, mnogokrat ne razumejo našega jezika. Naglasil je, da je poslal v omenjeni zadevi in v korist kmetov na Dunaj spomenico v slovenskem jeziku in z nemškimi prevodom. Pri tem pa je izrazil svoje mišljenje, da se zaradi slovenske vloge ne bodo na Dunaju niti približno toliko razburjali, kot bi se naši nemški prenapeteži. To Ambrožovo poročilo je uporabil Schmidt za političen ekskurz v istem časniku; v povzetku se glasi takole: Dogodek, ki ga je opisal Ambrož, nudi popoln dokaz, kako neobhodno potrebno in obenem blagodejno je, da poslušajo z deželani na Kranjskem uradniki, ki so po jeziku Kranjci, govorijo s kmeti v deželnem jeziku ter opravljajo vse službene in neslužbene zadeve v jeziku, ki ga kmet edino razume. To se izkaže toliko bolj koristno takrat, če so na odgovornih mestih možje, ki kakor resnično izobraženi in vestni Ambrož deželo in njene prebivavce ljubijo, pa tudi najpreprostejšega dninarja spoštujejo kot svobod-

nega človeka in brata. Nato se Schmidt čudi, kako je Ambrož sploh mogel soditi, da se bo kdorkoli, ki ima zdrav razum, spotikal nad dejstvom, da je Ambrož omenjeno vlogo napisal v slovenskem jeziku.¹²

V tej luči so nam bolj jasni strokovni in prijateljski odnosi, ki jih je imel Schmidt tudi s slovenskimi naravoslovci. Od tistih, ki so delali v Ljubljani, je imel vodilno vlogo znani *Karel Dežman*, ki pa se je v kasnejših letih svojemu narodu odtujil. Manj znani so Schmidtovi stiki z župnikoma *Matijo Vrtovcem* in *Simonom Robičem*; oba sta bila presenetljivo dobro podkovana v naravoslovju pa tudi goreča rodoljuba. Tako npr. povzema Vrtovec v predgovoru svoje Kmetijske kemije zgodovinsko preteklost Slovencev in previdno, pa vendar dosti jasno kaže na krivice, ki so jih doživljali zlasti od severnih sosedov. Ta kemija je bila za tiste čase najsodobnejše delo, podano v razumljivi obliki in lepem, čistem jeziku.¹³ Z Vrtovcem se je seznanil Schmidt po lastni navedbi poleti 1851 na zoološki ekskurziji po Vipavski dolini. Robič se je kot neupogljiv narodnjak zapletel z Dežmanom v spor, ker je zahteval, da ta objavi njegov članek za glasilo Muzejskega društva v slovenskem jeziku, kakor ga je napisal. Ta spor je odmeval tudi v časnikih in po njih zašel v javnost, Robiču pa je povzročil razne nevšečnosti.¹⁴ Schmidta Robič večkrat omenja v svojih pismih;¹⁵ da sta bila osebno znana, dokazuje tudi dejstvo, da je Schmidt včlanil Robiča v Zoološko-botanično družbo na Dunaju.¹⁶

Posebno tesno prijateljstvo je vezalo Schmidta s slovečim sadjarjem *Francem Pir-*

Ferdinand Schmidt

cem, ki je kasneje odšel kot misijonar v Severno Ameriko. Schmidt, tudi sam izvrsten pomolog, mu je poslal tja poljedelsko orodje, peške sadnega drevja in kot dar Kmetijske družbe »Novice« in Vrtovčevo »Kmetijsko kemijo«. Koliko so pomenile te knjige Pircu, razbiramo iz njegove zahvale, ki so jo natisnile »Novice«: »Nikdar me še niso nobene bukve tako razveselile, kakor te; ne le zaradi njihovega zapopadka, temveč tudi zaradi jezika, ... že tako omikanega, ... da se temu ne morem dosti čuditi.« (IB 1836, str. 179; N 1851, str. 99 in 104-5).

Doslej smo v Schmidtu gledali moža, ki je sicer razvijal javno dobrodelnost in praktično gospodarsko dejavnost med našim ljudstvom, med katerim se je slučajno naselil, medtem ko je čisto znanstvene stike gojil le z nemškimi kulturnim svetom, če izvzamemo nekaj primerov sodelovanja s »kranjskimi« naravoslovci, ki so bili Schmidtu tako rekoč pri roki. To se nam je zdelo popolnoma naravno glede na dobo, v kateri je živel in še posebno zato, ker je bil Schmidt pač Nемец. Zato nas toliko bolj preseneča dejstvo, da je Schmidt vzdrževal tesne znanstvene in celo prijateljske zveze tudi z nekaterimi odličnimi češkimi in ruskimi naravoslovci. Da so bila ta dejstva doslej prezrta, je vzrok v tem, da o njih poročajo le zelo skopi viri, skriti v morju literature o tem zanimivem možu.

V svojem seznamu mehkužcev Kranjske navaja Schmidt pri vrsti *Helix Preslii* naslednje: Odkril sem jo ob izviru Save Bohinjke v družbi splošno znanega in velezašlužnega gospoda profesorja *dr. J. Spat. Presla* in jo poimenoval njemu na čast.¹⁷ Originalne podatke o imenovanem Preslu (rojen 1791 v Pragi, umrl prav tam 1849) povzamem po takratni češki naravoslovni reviji *Živa*.¹⁸ Bil je zdravnik, profesor na medicinski fakulteti univerze v Pragi, ravnatelj naravoslovnega kabineta iste univerze, član Akademije znanosti na Dunaju, Češke znanstvene družbe, Češkega domovinskega muzeja, Odbora za češki jezik in literaturo, Zdravniškega društva na Dunaju itd., pa tudi avtor mnogih naravoslovnih del. Prav tam piše, da je bil Presl tudi član *Kranjske kmetijske družbe* (morda ravno s posredovanjem Schmidta, ki je bil dolgo časa njen zelo delavni odbornik) in da je (poleg mnogih drugih jezikov) obvladal tudi »jugoslovansko narečje«. Kdaj in v kakšnih okoliščinah se je Schmidt seznanil s Preslom, nisem mogel ugotoviti. Pač pa je možno iz istih podatkov razbrati, ob kateri priliki sta se oba mudila na našem Gorenjskem. Presl je namreč zaradi izpopolnjevanja zbirke omenjenega kabineta potoval po Srednji in Juž-

ni Evropi, Ogrski in Poljski; verjetno se je prav takrat mudil v Schmidtovi družbi pri nas.

Kranjska v tem potovanju res ni izrečno navedena. Iz drugih virov pa vemo, da je Presl poleti 1834 obiskal Ljubljano (Kidrič, Prešeren II, str. CCLXXI); morda se je ravno tedaj seznanil s Schmidtom, nakar sta se odpravila na favnistične izlete po naši domovini.

Splošno je znano, da segajo začetki zblizevanja Slovencev s Čehi v konec XVIII. stoletja, toda v tej vzajemnosti je bilo doslej najmanj poudarjeno ravno področje naravoslovja. In vendar so se naši predniki tudi v tem oziru znatno okoriščali z bogatejšo in starejšo tradicijo Čehov.

Naj samo omenim, da je prva avstrijska srednješolska učbenika za zoologijo in botaniko napisal (prvotno v nemškem jeziku) Čeh *Alojz Pokorný*. Prevedli so ju v skoraj vse jezike takratne avstrijske države; slovenski prevod sta oskrbela Erjavec in Tušek. Prvi izdaji teh knjig, ki sta bili sprejeti s pravim zmagoslavjem, sta imeli znaten kulturno-politični pomen; Slovenci so z njima dokazovali sposobnost svojega jezika za znanstveno izražanje in na tej podlagi zahtevali poslovenjenje svojih srednjih šol.¹⁹ Tudi somatologijo za učiteljske šole je Erjavec poslovenil po izvorniku Čeha *J. Voldřicha*. Od Čehov smo takrat prevzeli tudi nekatere naravoslovne izraze, npr. »priroda«, »prirodopis« in »ločba« (tj. kemija, kar pa je bilo kmalu opuščeno). Vredno je tudi omeniti, da je bilo med prvimi knjigami, ki jih je prejela Slovenska Matica od slovanskih organizacij, deset letnikov »Žive«, dar Matice Češke.²⁰

Iz obravnavane dobe je ohranjen tudi skop, toda izredno zanimiv dokument o bivanju dveh drugih prvakov češkega naravoslovja v Ljubljani, ki je spet v zvezi s Schmidtom. V vpisni knjigi ljubljanske Kazine²¹ je na strani 127 in z datumom 24. IV. 1851 lastno-ročno vpisan obisk iz Prage: *Jan Čermák* in *E. Purkyně*; s Schmidtovo pisavo je pripisano, da ju je sèm privedel on. Jan Čermák (1828—75), nazadnje profesor fiziologije na univerzi v Leipzigu, je bil zelo upoštevan strokovnjak, čeprav ga je pri delu močno ovirala sladkorna bolezen, ki ji je tudi podlegel.²² Še dosti bolj se je s svojimi dognanji s področja fiziologije proslavil svetovno znani Purkyně. »Njegovo ime smemo brez pridržka postaviti v vrsto z imenom Darwina, Pasteurja in Mendla.«²³ Vsi viri pa poudarjajo tudi goreče češko rodoljubje in široko slovansko orientacijo tako Presla kot tudi

Purkynja. Ta moža nista samo odlično predstavljala češko in sploh slovansko znanost v svetu, temveč sta bila tudi med glavnimi stebri češkega narodnega preporoda. S svojim zgledom sta močno podprla podobna stremljenja manjših slovanskih narodov. O vsem tem je bil razgledani Schmidt gotovo dobro obveščen. Saj je npr. Presla celo naš »*Illyrisches Blatt*«, v katerem je tudi Schmidt priobčeval svoje članke, predstavil kot enega najbolj vnetih gojiteljev češkega jezika in avtorja odličnih naravoslovnih del v istem jeziku.²⁴ O svečani proslavi osemdesetletnice Purkynja v Pragi je poročal *Slovenski Glasnik*,²⁵ ki je leto prej objavil Purkynjev članek »*Življenje pod vodo*« v prevodu Fr. Marna. Te proslave se Slovenci uradno niso udeležili. Pač pa je slovenski narod dostojno počastil tega velikana znanosti in enega najzaslužnejših Slovanov, ko ga je *Slovenska Matica ob isti priliki izvolila za svojega častnega člana*.²⁶

Na žalost ni več mogoče ugotoviti, po kakšnih opravkih sta prišla takrat Purkyně in Čermák v Ljubljano. Posebno vprašanje pa je, od kod njuno znanstvo s Schmidtom. Ker že vemo za Schmidtove odnose s Preslom, o tesnem sodelovanju Presla s Purkyjem pa poroča npr. *Wurzbach*,²⁷ domnevam, da je v tem primeru posredoval Presl (seveda pred letom 1849, ko je umrl). Zdi se torej, da je imel Schmidt dosti več opraviti s češkimi naravoslovci, kot moremo to neposredno dokazati. K temu mišljenju nas navaja tudi dejstvo, da je bil Schmidt izvoljen za častnega člana Fiziokratske družbe v Pragi, kot to sam pove v avtobiografiji.

Od dveh ruskih naravoslovcev, ki sta imela zveze s Schmidtom, omenjam najprej *Roberta Romanoviča v. Osten-Sackena*. Bil je iz roduvine baltskih Nemcev, ki so v XVIII. stoletju stopili v rusko službo. (Dmitrij v. O.-S. se je npr. udeležil krimske vojne kot ruski general.) Robert Romanovič se je rodil l. 1828 v Petrogradu, tam obiskoval gimnazijo in univerzo ter l. 1849 stopil v službo ministrstva zunanjih zadev. Nekaj časa je bil ruski poslanik v ZDA, vendar se je državni službi kmalu odpovedal, ker ga je največ privlačevalo naravoslovje. Napisal je več entomoloških del v ruskem in angleškem jeziku.²⁸ Glasilo *Zool.-botan. družbe na Dunaju* poroča, da je (najbrž nekaj po letu 1850) obiskal Postojnsko jamo in v njej našel neko pršico, »prav na tistem mestu, kjer je našel primerek te vrste tudi gospod Schmidt iz Šiške«. ²⁹ Ta navedba sama po sebi še ne dokazuje osebnega znanstva obeh mož. Glede na ugotovitve v začetku tega članka in na dejstvo, da so se oglašali pri Schmidtu v Ši-

ški domala vsi tuji obiskovalci našega Krasa, pa se zdi gornja predpostavka več kot verjetna.

Izpričan Schmidtov prijatelj s slovanskega vzhoda pa je bil *Viktor Ivanovič Močulskij*. V moskovski naravoslovni reviji je objavil Močulskij l. 1850 in 1851 poročilo³⁰ o svojem naravoslovnem potovanju po zahodni Evropi, na katerem je obiskal tudi jugoslovansko obalno področje, še več pa gorate predele Slovenije. Na tem zelo uspešnem entomološkem potovanju se je Močulskij dalje časa mudil v okolici *Ljubljane*, preiskal *Ljubljanski grad*, *Postojnsko jamo*, *Predjamo*, *Hrušico*, *Vipavsko dolino*, jamo *Veternico*, *Kum*, *Veliko planino*, *Krvavec*, *Dolgo njivo* in *Košuto*. S tem se je torej Močulskij uvrstil med naše favnište, naše proe jamarje in gornike. V naštevanju omenjenih krajev in žuželk, ki jih je tam našel, pa navaja tudi Schmidta kot svojega spremljevalca. Schmidt je Močulskega tudi včlanil v *Zool.-botan. družbo na Dunaju*.³¹ Imenovani je bil v tem času ruski polkovnik in ravnatelj muzeja za uporabno naravoslovje v tedanjem Petrogradu. Ob tej priliki je podaril družbi več svojih naravoslovnih del.³² Kot kaže, je ohranil svoje prijateljstvo s Schmidtom tudi kasneje. V publikaciji ljubljanskega muzeja iz leta 1858 je namreč navedeno, da je Schmidt daroval muzeju knjigo: *Viktor Močulskij, O boleznih gruš i drugih rastenij v Rossiji, v 1854. godu. St. Petersburg 1855*.³³ Očitno je bil to avtorjev dar Schmidtu. (Prirodoslovni muzej v Ljubljani hrani šest del istega avtorja iz Schmidtove zapuščine; navedenega dela pa med njimi ni.) V glasilu že večkrat

Jan. Ev. Purkyně

navedene Zool.-botan. družbe na Dunaju je objavil Schmidt l. 1860 članek z naslovom »Drei neue Höhlenkäfer aus Krain«. Enemu od tu opisanih treh novih vrst jamskih hroščev Kranjske, ki jih je odkril Schmidt, je dal avtor ime *Anophthalmus Motschulskyi*, »po mojem spoštovanem prijatelju Močulskem, ki je za časa tukajšnjega bivanja z menoj obiskal jamo«. ³⁴ (Čudno, da je tu Schmidt pozabil omeniti, za katero jamo je šlo.) H koncu pa še to: V (francosko pisanem) glasilu ruskih naravoslovcev iz leta 1843 je natisnjeno: »Gospod Schmidt iz Ljubljane, član naše družbe (podčrtal Z. B.), nam je poslal sliko, zelo lepo sestavljeno iz žuželk favne Ilirije.« Ta dar je bil objavljen na odborovi seji te družbe dne 17. decembra 1842. To sporočilo torej dokazuje Schmidtovo članstvo v tej ugledni slovanski naravoslovni organizaciji, po drugi strani pa tudi, da so bile njegove zveze z ruskimi naravoslovci stare in prisrčne.

Zgornji skromni podatki kažejo, da je priseljeni Schmidt bolj kot marsikateri naš rojak tistega časa vzdrževal zvezo Slovenije s slovanskim svetom. S stališča naše kulturne zgodovine, posebej še zgodovine naše biologije pa obžalujemo, da se nam ni ohranila Schmidtova korespondenca, ki bi utegnila dopolniti marsikatero nevshečno praznino na tem področju.

OPOMBE

1. Schmidtova avtobiografija, DAS. — 2. Fabjančič, Ljubljanski sodniki in župani III, 936-7. Rokopis v Ljublj. mest. arhivu. — 3. Knjiga porok III; datum: 19. oktober 1819. — 4. Arko, Zgodovina Idrije, Gorica 1931, str. 248. — 5. Acta

carsologica I/1955, str. 11. — Die Grotten und Abgründe bei Planina. IB 1849, št. 32, 34, 37. — 6. Mittheilungen des Muscalverines für Krain I, 1866, str. 270. — 7. Slodnjak, Frana Erjavca Zbrano delo I., str. 23-5. — 8. Novice 1864, št. 43. — 9. Novice 1848, št. 38. — 10. Apih, Slovenci in 1848. leto. Ljubljana 1888. Str. 151. — 11. Laibacher Zeitung. 1848, št. 72. Mal. Zgodovina slovenskega naroda, str. 666-7. — 12. Laibacher Zeitung 1848, št. 74. — 13. Matija Vrtovec, Kmetijska kemija. Ljubljana 1847. — 14. Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo IV/V/VI B, str. 70. — 15. Ib., str. 72. — 16. Verhandlungen des zoologisch-botanischen Vereines in Wien 1858/VIII, str. 94. — 17. Systematisches Verzeichniss der in der Provinz Krain vorkommenden Land- u. Süßwasser-Conchylien. Von Ferd. J. Schmidt, Lb. 1847. Str. 11. — 18. Živa. Casopis prirodnický. Redaktorové: prof. dr. Jan Purkyně a Jan Krejčí. Ročník první. V Praze. 1853. Str. 22-7. — 19. Novice 1864, št. 26. Slovenski Glasnik 1864, str. 227. — 20. Letopis Slovenske Matice za leto 1867, str. 46. — 21. Gedenbuch der Casino-Gesellschaft in Laibach. NUK. — 22. Allgemeine deutsche Biographie. Bd. IV, str. 672-3. — 23. Seliškar, Jan Ev. Purkyně. Proteus IV/1937, str. 191. — 24. IB 1858, str. 79. — 25. SG 1868, str. 39. — 26. Narodni koledar, Sporočilo in Letopis SM za leto 1869, str. 20. — 27. Wurzbach, 25. zvezek, str. 96. — 28. Enciklopedičeskij slovar. Tom XXII. S. Peterburg 1897, str. 334-5 (cirilica). — 29. Verhandlungen 1853/III, Sitzungsberichte, str. 58. — 30. Povzetek tega poročila je natisnjen v knjigi: Bericht über die österr. Literatur der Zoologie, Botanik und Palaeontologie in den Jahren 1850, 1851, 1852, 1853. Wien 1855. Str. 22-3. — 31. Verhandlungen 1855/V, Sitzungsberichte, str. 81. — 32. Ib., str. 96. — 33. Zweites Jahreshft des Vereines des krainischen Landes-Museums. Lb. 1858. Str. 163. — 34. Verhandlungen 1860/X, str. 672. — 35. Bulletin de la Société Impériale des Naturalistes de Moscou. Tome XVI. Année 1845. No. 1. Moscou 1845, str. 166.

Industrijsko montažno podjetje za toplotne, hladilne in akustične izolacije

Naše renomirano podjetje se je v naj-novejšem času močno povečalo in razširilo. Zaradi tega se je spremenila tudi uradna registracija podjetja ter potrdila samostojna registracija za uvozne in izvozne posle. Prijavili smo še registracijo dveh projektivnih birojev: tehničnega za izolacijo v ladjedelništvu na Reki, arhitektonskega za proizvodnjo montažnih hiš v Ljubljani.

V organizacijskem pogledu so v formiranju trije proizvodni sektorji: sektor industrijske montaže (vodi izolacijska dela v industriji, ladjedelništvu, gradnji vagonov itd.), proizvodni sektor (vodi proizvodne obrate v Škofji Loki, v Bodovljah proizvodnjo mineralne volne, v Poljanah specialno mizarstvo za opremo ladijskih in drugih hladilnic, v Ljubljani kovinarski obrat in razne dopolnilne delavnice), sektor gradbene montaže (izdelava in montaža prefabriciranih hiš za izvoz in domači trg).

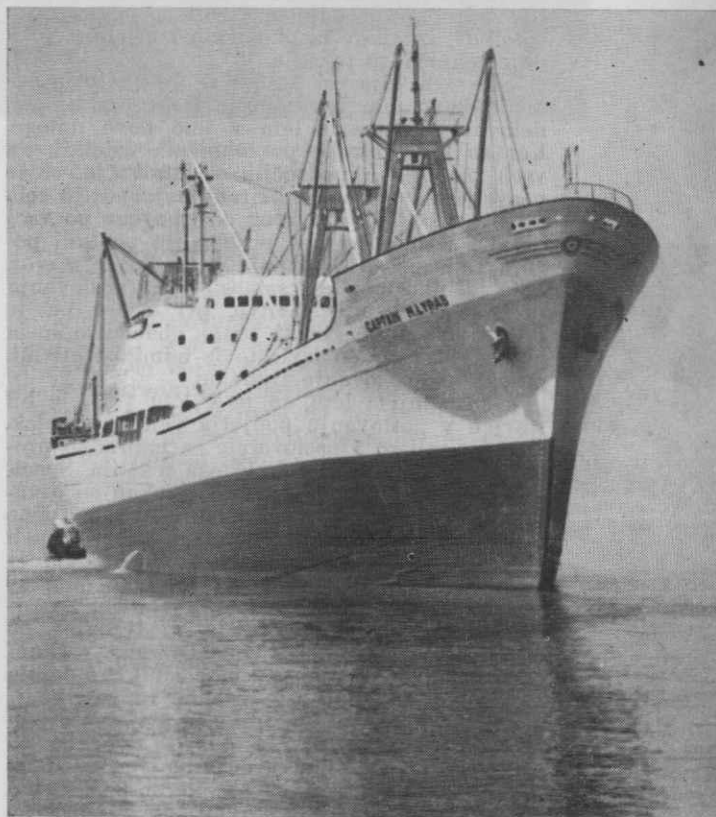
Novo obliko je dobilo strokovno izobraževanje. Novo ustanovljeni Center za izobraževanje kadrov (CIK) je bil priznan kot ustanova z rešitvijo Sveta za kulturo in prosveto LRS z dne 8. marca 1962.

Glavni poslovni rezultati TERMIKE so bile: Vrednost del na ladjah za izvoz je znesla v preteklem letu preko 1200 milijonov din. Izdelali smo vse izolacijske naprave na dveh potniških ladjah za Brazilijo in vse izolacijske naprave na treh linijskih ladjah z velikimi hladilnicami za Argentino. Do konca 1962 je bila montirana nova naprava za mineralno volno, ki je pričela z januarjem 1963 proizvajati popolnoma nov, visoko vreden izdelek. V letu 1962 smo skupaj z podjetjem »Tesar« pa tudi sami delali razne tipe montažnih del. Glede plasmaja prefabriciranih hiš smo sklenili aranžma z nekaterimi zahodnonemškimi podjetji. Za domače tržišče smo pripravili več tipov hiš, zlasti atrijskih, ki dopuščajo veliko gostoto prebivalstva, enako gostoti hiš v obliki blokov. Za realizacijo tega načrta smo sklenili pogodbe o kooperaciji s podjetjem »Tesar«, proti koncu decembra 1962 pa smo kupili objekte »Avtomontaže« v Kamniški ulici v Ljubljani.

Kvaliteta naših del na ladjah je zadovoljila kontrolne organe ladijskih registrov

Lloyd in Veritas prav tako kot naročnike ladij. Zato smo opazili, da nam ladjedelnice dajejo naročila tudi takrat, ko so naši konkurenti cenejši. Dogodilo se je, da so tuji poslovni ljudje izjavili predstavnikom »S. maja«, da takih del v hladilnih prostorih in v strojnici še niso videli in da jih oni ne zmorejo.

TERMIKA bo v prihodnje še bolj posegla na tuje tržišče. V večji meri bo izvažala mineralno volno, opravila bo še več izolacijskih del v tujini, pripravljeno je tudi vse, da se izvozi 200 montažnih hiš v vrednosti 15 milijonov nemških mark.

Izolacijo tramperja »Captain M. Lytase« izvedla TERMIKA

Pri opremi ladij sodelujejo s »Klimo« v Celju in LTH v Škofji Loki, v gradbeništvu z »Jugomontom« v Zagrebu, v izolatorstvu s podjetjem MIP Zrenjanin (marca meseca letos je bila sklenjena pogodba o pripojitvi obratov za izolacijo MIP k TERMIKI).

VELETRGOVINA, LJUBLJANA - BEZIGRAD 6

POSTOPNA, A VZTRAJNA POT K NAPREDKU

V več kot 10-letnem poslovanju veletrgovine »Astra« iz Ljubljane se kažejo vse stopnje razvojne poti trgovine v naši socialistični stvarnosti. Podjetje, industrijski servis oziroma veletrgovina »Astra«, je bilo ustanovljeno z imenom »Industrijski servis za tekstil, usnje in gume« v začetku marca 1951 pod operativno-upravnim vodstvom Glavne direkcije industrijskih servisov LR Slovenije. V maju istega leta je podjetje začelo poslovati, namen poslovanja pa je bilo servisno preskrbovanje industrijskih, rudarskih, obrtnih in komunalnih podjetij na območju vse države in preskrbovanje JLA. Po reorganizaciji industrijskih servisov se je leta 1952 preimenovalo v trgovsko podjetje na debelo in drobno »Astra«, s čimer se je dotedanji obseg poslovanja znatno povečal, podjetje pa se je specializiralo v glavnem za grosistično in nadrobno prodajo usnjenih in gumijastih izdelkov, izdelkov iz plastičnih mas in za prodajo tehničnega tekstila.

Smer razvoja, za katero se je podjetje odločilo ob ustanovitvi, je postavljala pred njegov delovni kolektiv iz leta v leto nove naloge. Ker so bile potrebe po tehničnih izdelkih na vseh omenjenih področjih vedno večje, si je podjetje s svojo specializirano dejavnostjo zelo hitro pridobilo širok krog odjemavcev po vsej državi, s solidnostjo v poslovanju pa tudi pogoje za uspešno delovanje in za hiter razvoj. Zato je bilo prvo leto samostojnega poslovanja predvsem leto uveljavitve, pri čemer pa je bilo treba premagovati vrsto podedovanih in novih težav, ki so izvirale iz administrativnih posegov v poslovanje trgovine.

V naslednjem letu, to je v letu 1953, je bil storjen v poslovanju podjetja velik napredek. Organizirali so 5 poslovalnic za nadrobno prodajo usnja, gume in tehničnega tekstila. Specializirane prodajalne v svojih strokah so organizirali z namenom, da bi zmanjšali grosistično prodajo v manjših količinah, s katero so imeli v skladiščih veliko administrativnega dela in stroškov, ker je administracija enako obsežna pri prodaji manjših kot večjih količin. Za organizacijo lastnega omrežja v trgovini na drobno pa so se odločili zato, ker npr. v Ljubljani do tedaj ni bilo specializiranih prodajal na drobno za gumijaste izdelke in izdelke iz plastičnih mas, specializirano prodajalno s tehničnim tekstilom pa so odprli zato, da bi ustvarili potrebno konkurenco na trgu z izdelki te vrste. Vse poslovalnice so bile ob ustanovitvi primerno in moderno opremljene za uspešno poslovanje, žal pa so delovale v okviru podjetja le poldrugo leto. Ob znani administrativni reorganizaciji trgovine v letu 1954 so se štiri poslovalnice osamosvojile, zaradi česar je bilo treba prvotno zastavljeni in že izvajani načrt podjetja, ki je nameravalo razviti lastno nadrobno trgovinsko omrežje na območju vse države, opustiti in se prilagoditi novim pogojem.

Zaradi prizadevnosti celotnega kolektiva in njegovih organov upravljanja se je posrečilo nadomestiti zmanjšanje obsega poslovanja zaradi osamosvojitve poslovalnic z občutno po-

večano grosistično dejavnostjo, tako da se je celotni promet tudi v letih 1954 in 1955 povečal v primerjavi s prometom, ki so ga dosegli v rekordnem letu 1953. Tako si je delovni kolektiv zagotovil dobre pogoje za nadaljnji uspešni razvoj in skrbel še naprej za smotrno konkurenco med podjetji te stroke na območju naše republike in na območju vse države.

Čeprav se je podjetje v prvih petih letih poslovanja borilo s številnimi težavami, ki so ovirale njegov normalni in še hitrejši razvoj, so doseženi rezultati kljub temu zelo ugodni, kar najbolje potrjujejo nekateri podatki, izraženi v indeksih. Če vzamemo leto 1952 kot 100, je doseglo leto 1956 število zaposlenih indeks 212, indeks prometa se je povečal na 352, prodajni prostori izkazujejo veliko povečanje z indeksom 337, indeks povečanja upravno-poslovnih prostorov pa je znašal v tem letu 187. Še hitrejši napredek pa je zaznamovalo podjetje v naslednjih petih letih, saj se je indeks števila zaposlenih povečal do konca lanskega leta že na 475, indeks prometa na 946, povečanje prodajnih prostorov izkazuje indeks 847, knjižna vrednost osnovnih sredstev pa se je povečala od indeksa 100 v letu 1952 na 4647 konec 1961. leta. To so samo nekateri podatki, ki kažejo na hiter in vsestranski napredek podjetja. Ker pa so številke skope, naj jih dopolnimo še z nekaterimi dejstvi, ki iz njih niso razvidna.

S povečanjem prodajnih prostorov se je v letih 1957, 1958 in 1959 občutno povečal tudi promet. V tem času so koncentrirali tudi dotlej medsebojno oddaljena grosistična skladišča v Ljubljani v Centralnih skladiščih ob Šmartinski cesti, kar je prav tako vplivalo izredno ugodno na povečanje prometa in sploh na poslovanje podjetja. V centralnem skladišču je podjetje lahko razvijalo prej razdrobljeno dejavnost znatno lažje, ceneje, moderneje in rentabilneje, razen tega pa so v združenih skladiščih lahko dosegli racionalnejšo uporabo obratnih, osnovnih in zlasti transportnih sredstev, ker je nedvomno izredno pozitivno vplivalo na povečanje dohodka, ker so se v združenih skladiščih poslovni stroški lahko občutno znižali.

Leta 1957 se je spet pripojila k matičnemu podjetju osamosvojena poslovalnica za prodajo zaščitnih sredstev »Jelen«, leto pozneje pa tudi poslovalnica za prodajo gumijastih izdelkov in izdelkov iz plastičnih mas »Gumar«, s čimer se je ponovno začel uresničevati ideal podjetja, da bi si organiziralo čim širše lastno omrežje prodajal na nadrobno prodajo zaradi že omenjenih vzrokov in zato, da bi potrošnike čimprej in čimbolj vsestransko seznanili z novimi izdelki in dosežki, ki sodijo v območje podjetja.

Navedeni podatki in dejstva, čeprav nismo navedli vseh, pričajo, da je veletrgovina »Astra« zaznamovala v desetih letih poslovanja nadvse pozitivne rezultate, ki jih je dosegel prizadevni delovni kolektiv kljub težavam, s katerimi se je pogosto srečeval v posameznih razdobjih doslej prehojene poti. Način poslovanja, uspehi in težave so vplivali tudi na

Slavnostni govor direktorja Lojzeta Savorna ob proslavi delavskega samoupravljanja in desetletnice ustanovitve podjetja

sprejeto investicijsko politiko podjetij, ki naj bi zagotovila trdne temelje za nadaljnji še hitrejši in vsestranski napredek podjetja. Sprejeta in v uspešni meri že realizirana načela investicijske politike imajo naslednje značilnosti:

1. Investirati iz lastnih skladov za povečanje prodajnih zmogljivosti in nabavo najnunejše opreme, ki jih zahteva tehnika poslovanja;

2. investirati za potrebe transporta, da bi odpravili primitivno odpremo blaga in da bi s tem omogočili racionalno zaposlovanje delavcev ter odpravili nepotrebno težavno fizično delo trgovskih transportnih delavcev;

3. od leta 1958 dalje je začelo podjetje sistematično reševati stanovanjsko problematiko v kolektivu. Do leta 1958 so zgradili in adaptirali tri stanovanja, po letu 1958 pa so kupili 5 stanovanj. Skupna investicijska vrednost stanovanj znaša nad 20 milijonov dinarjev. Razen tega pa so pomagali članom stanovanjske zadruga tudi s posojili iz skladov podjetja;

4. znatna sredstva so investirali tudi za dvig strokovne ravni kadrov v podjetju.

Navedena načela so dokaz, da je delovni kolektiv na pravi poti, saj bodo dala taka načela na področju investicijske politike kot načela glede razvoja na drugih področjih, kolikor jih bo delovni kolektiv še naprej dosledno izvajal — in o tem ob doslej doseženih uspehih ni mogoče dvomiti — ob pogojih, ki jih ustvarja tudi za trgovino novi gospodarski sistem, še boljše in večje rezultate, kot jih je doseglo podjetje v času, ko se je moralo razen vsega drugega boriti z ovirami, ki so izvirale iz administrativnega vplivanja in poseganja v poslovanje podjetja.

Bodoči program za razvoj podjetja temelji namreč na še širši osnovi kot dosedanja in bo izpolnjen le ob vsestranski prizadevnosti celotnega delovnega kolektiva. V tej zvezi je delavski svet na enem izmed zasedanj sprejel sklep, da bo začelo podjetje v bližnji prihodnosti graditi v Ljubljani veliko trgovsko hišo, ki bo imela, oziroma bo omogočala v kratkem razdobju promet poldruga milijarde din letno. V tej trgovini bodo lahko še bolj večali izbiro izdelkov za široko potrošnjo in se še bolj vsestransko prilagodili željam in potrebam odjemavcev izdelkov, ki jih posredujejo od zadevnih industrijskih podjetij.

Da bi podjetje lahko še bolj razširilo svojo dejavnost in izbiro izdelkov, je delavski svet sprejel tudi sklep, da se bo začela veletrgovina »Astra« v prihodnje ukvarjati tudi z zunanjetrgovinsko dejavnostjo, se pravi, z uvozom in izvozom izdelkov, ki sodijo v njeno področje dela.

Poleg veleblagovnice se bo pristopilo h izgradnji upravne poslovne zgradbe ob Titovi cesti, ki bo povezovala veleblagovnico ob Titovi in Bežigrasjski cesti. Perspektivni plan investicij je zasnovan na dolgoročni osnovi tako, da bo izpolnjen v celoti do leta 1967.

V prvi fazi se bo gradila veleblagovnica ob Titovi cesti, prvi del, nato upravno poslovna zgradba, ki predstavlja drugo fazo, v tretji fazi drugi del veleblagovnice ob Bežigrasjski cesti.

Upravno poslovna zgradba bo povezana z vsemi objekti ob Titovi in Bežigrasjski cesti. Skupna vrednost investicij v sedmih letih bo šala cca. 700 milijonov.

Po končanih investicijah pa bo veletrgovina »ASTRA« realizirala promet do leta 1967 preko 20 milijard dinarjev.

Visoki gostje v našem obratu

Ljubljanske mlekarne so z integracijo nekdanjih mlekarin v Stični, Brežicah, Novi vasi in Bledu ter z ureditvijo obratov v Velikih Laščah in Bočni postale eno izmed najmočnejših mlekarskih podjetij v Jugoslaviji. Z odkupom mleka na območju vseh navedenih mlekarin je podjetje moglo zagotoviti zadostne količine mleka za redno preskrbo ne samo Ljubljanec, temveč tudi Jesenic. Redno tudi izvažajo večjo količino mleka za preskrbo Trsta. Viške mleka, posebno v poletnem obdobju, predeluje v sire.

S specializirano proizvodnjo v posameznih obratih izdeluje več vrst kvalitetnega sira in to:

- v Novi vasi — ementalec,
- v Stični — znani stiški trapist,
- v Brežicah — dambo,
- v Velikih Laščah — grojer,
- v Ljubljani — edamec, romadur in kvar-glje,
- v Prevojah — Camembert.

Visoki gostje v našem skladišču

Sire in maslo Ljubljanskih mlekarin zelo cenijo potrošniki v Sloveniji kakor tudi na Hrvaškem, zato podjetje nima težav s prodajo svojih proizvodov.

Podjetje je zelo povečalo tudi proizvodnjo in prodajo mlečnega sladoleda ter brezalkoholnih pijač. S temi ne preskrbuje samo Slovenijo, temveč tudi Hrvaško Primorje, sladoled pa prodaja tudi v Srbijo.

V Ljubljani prodaja mleko in mlečne izdelke v 50 prodajalnah, od teh je 19 mlečnih restavracij in okrepečevalnic, kjer so gostje postreženi tudi s toplimi jedili in pijačami. Na Jesenicah posluje 8 prodajaln in mlečna restavracija. Mlečna restavracija je tudi na Bledu, v Domžalah pa je poslovalnica.

V Zagrebu ima podjetje skladišče z dvema prodajalnama, na Reki pa skladišče, ki

Ljubljanske mlekarne

preskrbuje Hrvaško Primorje z izdelki podjetja. Za redni in pravočasni dovoz odkupljenega mleka in razvoz mlečnih izdelkov ima podjetje: 3 do 5-tonskih kamionov 22, 1 do 1,5-tonskih kamionov 9, hladilnih voz 2, motornih triciklov 2.

Popravilo vozil opravljajo delavnice podjetja, ki vzdržujejo tudi strojni park.

Podjetje zaposluje povprečno 500 ljudi.

Celotno poslovanje je podjetje v letu 1962 organizacijsko še bolj utrdilo. V tem letu je doseglo največjo realizacijo od ustanovitve in to 4.535.414.954 din.

Perspektiva podjetja je z lastnimi sredstvi še bolj modernizirati mlekarske obrate za dosego še večje proizvodnosti in večje izbire izdelkov, enako modernizirati tudi skladišča in mlečne restavracije.

Prodajalna na Gospodarskem razstavišču

SLOVENIJALES KOOPERATIVA

Letos je minilo 15 let, odkar je bilo ustanovljeno podjetje »Slovenijales« z nalogo, da opravlja izvozne posle za naše gozdarstvo in lesno industrijo. V prvih povojnih letih je bila trgovina z lesom centralizirana in je potekal izvoz preko »Jugodryva« v Beogradu. Taka organizacija z naraščanjem obsega proizvodnje ni več ustrezala stvarnim potrebam in so republiška izvozna podjetja, med njimi »Slovenijales« v Ljubljani, dosegla samostojnost, kar je omogočilo bolj načrten in specializiran izvoz. Število podjetij, ki so v povojnem času izvažala les in lesne izdelke, je močno nihalo od enega, t. j. »Slovenijalesa«, ki je bilo ves ta čas vodilno v svoji stroki, pa do mnogih drugih. Izkušnje so pokazale, da taka razcepljenost ni koristna, saj omogoča nezdravo konkurenco domačih podjetij na tujih tržiščih. Pomemben korak k nacionalizaciji izvozne dejavnosti v lesni stroki je bil storjen lani, ko se je podjetje »Kooperativa« v Ljubljani, ki je prav tako izvažalo les in lesne izdelke, združilo s »Slovenijalesom« in se je novo podjetje »Slovenijales-Kooperativa« včlanilo v Poslovno združenje »LES«.

Ce hočemo pravilno vrednotiti pomen našega vodilnega izvoznika lesa in lesnih izdelkov, moramo vedeti, kako se je razvijala lesna industrija v novi, socialistični državi. Pred drugo svetovno vojno je Slovenija, kar velja tudi za vso Jugoslavijo, izvažala le neznatne količine lesnih izdelkov, pač pa v glavnem žagan les in gozdne sortimente, se pravi neobdelane ali surovo obdelane surovine. Struktura izvoza, ki bila takrat na zelo nizki stopnji, se je v povojnem času spreminjala od leta do leta na kvaliteten višjo raven. S postopno izgradnjo industrije končnih izdelkov so bili dani pogoji za izvoz kar najbolj širokega sortimenta končnih izdelkov, od preprostih pa do najbolj zahtevnih, pri čemer je važno zlasti to, da naši

obrati smotno odpravljajo obrtniški način proizvodnje, da bi čimprej dosegli svetovno raven industrijske proizvodnje. Izvozniku je bila zaupana odgovorna naloga, da v vedno večjih količinah dotekajoče izdelke lesno-predelovalne industrije proda na zahtevnih inozemskih tržiščih, da uskladi svoje prodaje z interesi proizvoznika, kar v prvih povojnih letih ni bilo lahko. V ostalem pa se tudi danes pojavljajo v vsakodnevnih praksi izvoznika težave, ki so odsev političnih in gospodarskih dogajanj v svetu: nastanek novih držav, tvorba gospodarskih blokov, avtarkična stremeljenja, gospodarski bojkoti itd. Kolektivu »Slovenijales-Kooperativa« moramo priznati, da je v vsem tem dogajanju v tesnem sodelovanju s proizvajalci našel pravo pot za uveljavljanje proizvodov naše lesno-predelovalne industrije na svetovnih tržiščih. Podjetje izvažata te izdelke v okoli 50 držav, pri čemer pa ne zanemarija novih tržišč in možnosti za povečanje obsega izvoza, ki je bil v prvih 15 letih obstoja podjetja kar znaten, preko 50 milijard deviznih dinarjev.

Podjetje »Slovenijales-Kooperativa« prodaja pohištvo, les in polfinalne izdelke tudi na domačem trgu. Ima trgovine pohištva v Ljubljani, Celju, Zagrebu in Beogradu, skladišča lesa in polfinalnih lesnih izdelkov v Beogradu in Celju, veliko centralno skladišče za pohištvo v Vizmarjih, skladišče za polfinalne izdelke prav tam in še veliko moderno trgovino s pohištvom v Ljubljani na Gospodarskem razstavišču. Slednja ima 1.400 m² razstavnega in skladiščnega prostora in je največji tovrstni trgovski lokal v državi. Kolektiv podjetja je vložil res znatna sredstva v te trgovske lokale in skladišča. Pri tem ga je vodila skrb za to, da posreduje našim ljudem sodobno pohištvo po primerni ceni, da jim omogoči čimvečji pregled in izbiro, da pospeši prodajo izdelkov naše industrije.

Iz provizorijev v novo tovarno

V kolektivu tovarne optičnih in steklopihaških izdelkov so v teku zadnje priprave za vselitev v nove prostore, ki so jih razporedili v 6 nadstropjih na površini 10.000 m².

Osnovanje nove industrije, ki je bila doslej popolnoma neznana našemu tržišču, je zahtevalo maksimalne napore delovnega kolektiva. Stare lesene barake, iztrošen strojni park in pomanjkanje prostora so bili problemi, ki jih je kolektiv pričel pospešeno reševati v letu 1961 in ki so pripeljali do tega, da bo že letos možno doseči 2 milijardi brutoprodukta. Produktivnost bo povečana nasproti letu 1962 za 55%, kar je poleg zavirljive kvalitete izdelkov jasen dokaz, da je tovarni z njenimi izdelki uspelo postaviti se v vrsto velikih podjetij v naši državi.

Proizvodni program tovarne optičnih in steklopihaških izdelkov je zelo širok. V tovarni, ki ima štiri osnovne dejavnosti, izdelujejo preko 2000 raznih artiklov.

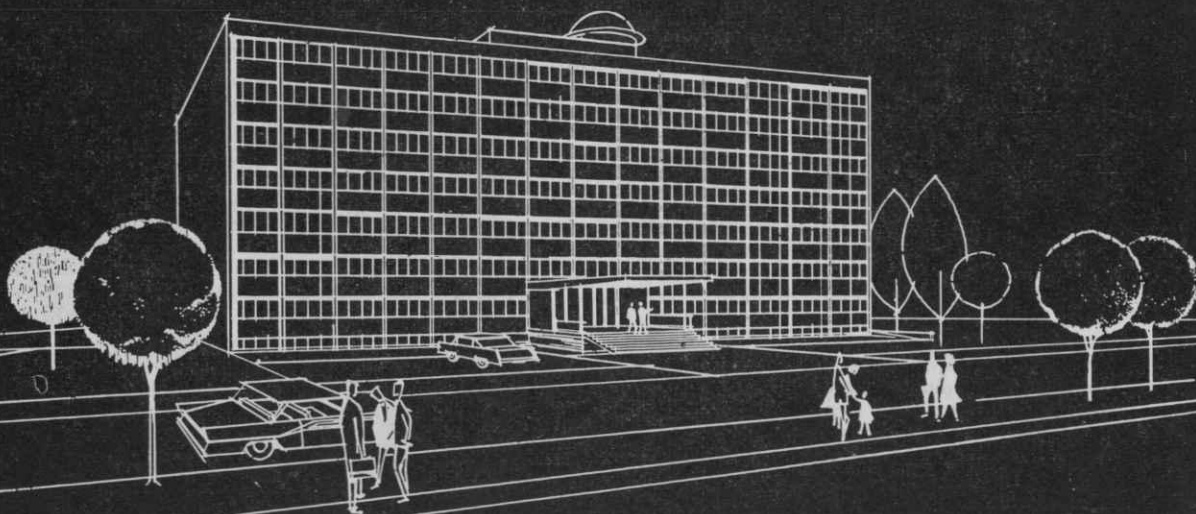
V proizvodni enoti STEKLOPIHAŠTVO izdelujejo vse vrste steklopihaških izdelkov in aparaturo iz kvalitetnega nepregornega laboratorijskega stekla. Proizvajajo tudi živosrebrna stikala in neonske svetlobne elemente.

Proizvodna enota OPTIKA ima v svojem proizvodnem programu: signalno optiko, mikro optiko, projekcijsko, teleskopsko in kino optiko. Posebej opozarja proizvajalec šole in druge ustanove in društva na proizvodnjo diaprojektorjev, episkopov, epidiaskopov, povečevalnih leč, mikročitalcev in šolskih mikroskopov z 200-kratno povečavo.

V Hrpeljah-Kozini ima tovarna svoj obrat STEKLARNA, ki je surovinska baza za obrat steklopihaštva. V tej proizvodni enoti izdelujejo razne steklarske izdelke za laboratorije. V svojem proizvodnem programu imajo tudi velik asortiment novoletnih okraskov.

Tovarna TOS ima tudi svojo ELEKTRO ekipo, ki opravlja montaže neonskih svetlobnih napisov. Poleg tega proizvaja vse elektroelemente za neonske instalacije — transformatorje, neonske nosilce, prekinitelne ure. Opravljajo tudi vsa elektroinstalaterska dela na zgradbah.

Načelo delovnega kolektiva TOS je, da čimprej zgradi novo tovarno, od katere bo imela korist celotna družbena skupnost.

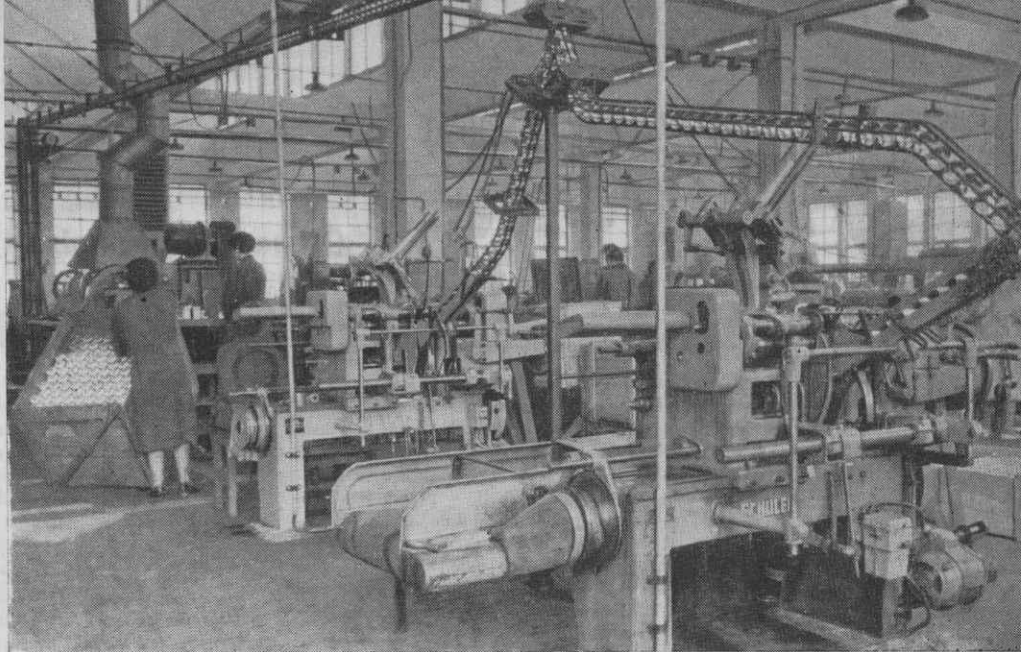

Saturnus

Kovinska
predelovalna
industrija,
embalaža,
avtooprema

Ljubljana

Avtomatiska linija za izdelavo konzervnih skatel v obratu Zalog

PROIZVODNJA V KOVINSKO PRED- LOVALNI INDUSTRIJI »SATURNUS«

Uvod: V zadnjih petih letih je bila proizvodnja embalaže kot tudi tehničnih predmetov v stalnem porastu in glede na dosežene rezultate prav uspešna.

V letu 1962 smo z dobro organizacijo, maksimalnim izkoriščanjem kapacitet in razdelitvijo proizvodnje po ekonomskih enotah dosegli rezultate, ki jih »SATURNUS« v celotnem 41-letnem obstoju še ni dosegel. Visoka realizacija je rezultat požrivalnega in nesebičnega dela vseh zaposlenih od tehničnega kadra do neposrednega proizvajalca na eni strani, ter pravičnega dela organov samoupravljanja v EE, ki so vsak mesec razpravljale o dinamiki in realizaciji operativnih planov.

Uspešen zaključek leta 1962, ko je bil letni plan presežen z 12 %, je imel za posledico nujne spremembe v organizaciji proizvodnje kot v reorganizaciji

ekonomskih enot. Od 9 ekonomskih enot v letu 1962 jih je sedaj pet, ki predstavljajo popolnoma samostojne obrate.

Nekatere ekonomske enote so s proizvodnjo v lanskem in letošnjem letu že na kritični točki, da ne morejo povečavati proizvodnje zaradi obstoječih grl oz. do kraja izkoriščenih kapacitet, tako da je vsako povečanje proizvodnje izključeno.

Jasno je, da se s tem ne moremo zadovoljiti. Zakaj plan predvideva v letošnjem letu 5.550 milijonov realizacije oz. povečanje nasproti lanskoletnemu planu tj. 13,5 %. Centralni delavski svet je ob sprejemanju plana za letošnje leto postavil tudi vprašanje večjih kapacitet, brez katerih ni mogoče plana v višini, kot je bil sprejet, realizirati.

I. embalaže:

Proizvodnjo embalaže registriramo po 5 proizvodnih skupinah, njihove dosežke v letu 1962 pa vidimo iz tabele:

Grupa	Plan I. 1962		Realizacija v I. 1962	
	ton	000	ton	000
1. embalaža iz bele pločevine	2.800	2.550.000	3456,7	2.512.844
2. druga kov. embalaža	900	573.000	881,8	549.770
3. alu embalaža	100	272.000	112,4	302.676
4. artikli široke potrošnje	450	441.000	472,8	490.606
5. litografirane plošče	500	55.000	724,4	59.177
Skupaj	4.750	3.341.000	5654,1	3.915.073

Analiza nam pokaže, da je največji porast v prvi in tretji skupini. Druge skupine so pa v stalnem, toda sorazmerno majhnem porastu.

Dvig proizvodnje embalaže iz bele pločevine in embalaže iz aluminija je treba iskati v močno povečani živilski industriji, ki je dosegla ogromne kapacitete, medtem ko se je proizvodnja embalaže zanemarila, kar je danes vzrok, da ne moremo zadovoljiti vseh kupcev z lično in ceneno embalažo.

S pravilno investicijsko politiko in manjšimi rekonstrukcijami nam je uspelo doseči dosedanje uspehe, ki pa ne bi bili nikdar doseženi, če ne bi tekla proizvodnja v 3 izmenah ter ob nedeljah in praznikih. Grlo celotne proizvodnje embalaže je tiskarna, ki ne more zadovoljiti vseh embalažnih oddelkov. Zato je od predvidenih investicij določeno za povečanje kapacitet tiskarne ena tretjina sredstev.

Izdelava pločevinaste embalaže je običajno prilagojena predelavi bele Alu

pločevine in hladno valjanih trakov v standardnih dimenzijah 710 x 510 mm. Postopek tiska je ofsetni in se tiska vsaka plošča posebej. Po vsakem tisku se mora barva ali lak posušiti, šele nato se zopet ponovno tiska oz. gre pločevina v predelavo. Za te postopke imamo staro in novo opremo, vsa pa je taka, da je treba pločevino ročno vlagati v stroje in nato zopet ročno jemati ven. Tak postopek je zamuden, drag in zahteva precej delovne sile. Z novimi napravami, ki imajo avtomatske vlagalce in izlagalce, se pa kapaciteta nasproti stari napravam trikratno poveča. Z uvajanjem novih kapacitet se bo proizvodnja dvignila od 2.940.000 plošč ali 2.580 ton na 6.540.000 plošč ali 5.260 ton.

II. Obrat za proizvodnjo konzervnih skatel:

Z manjšimi rekonstrukcijami so se kapacitete znatno povečale. Danes je obrat

v Zalogu najbolj avtomatiziran in urejen za sodobno proizvodnjo.

Če primerjamo proizvodnjo konzervnih skatel v letu 1961 in 1962, vidimo, da je bila proizvodnja podvojena in sicer: leta 1961 10.952.000 konzervnih skatel; leta 1962 pa 19.800.000 konzervnih skatel.

Glede na velika naročila že sedaj v predsezoni obratujemo v 3 izmenah. Strojni park pa je izkoriščen maksimalno, tako da brez povečanih kapacitet proizvodnje ne bi mogli povečati. Računati pa je s tem, da se mora proizvodnja znatno povečati v mesecih od junija do septembra, ko začne živilska industrija (sadje, zelenjava) delati s polnimi kapacitetami.

Z uvedbo novih avtomatskih linij za proizvodnjo obodov, sestojecih iz 4 avtomatskih strojev in avtomatske linije za proizvodnjo dna in pokrovov, sestojec iz 5 strojev, bomo povečali kapaciteto za 180 % in sicer kot sledi:

1. sedanja kapaciteta	dnevno 65.000 kosov ali 8,5 ton	letno 19.500.000 kosov ali 2.550 ton
2. nova avtomatska linija	dnevno 120.000 kosov ali 7,18 ton	letno 36.000.000 kosov ali 2.160 ton
5. skupaj po investiranju:	dnevno 185.000 kosov ali 15,68 ton	letno 55.500.000 kosov ali 4.710 ton

S temi kapacitetami bomo uspeli za neko obdobje zadostiti potrebam naročnikov. Kolikor pa bi se potrebe še povečale, bomo morali misliti na nove stroje z istočasnim zidanjem novega objekta.

Naši lanski rezultati v proizvodnji embalaže, ki sem jih navedel v začetku, predstavljajo optimalno izkoriščanje kapacitet. Če pa k temu prištejemo še nove predvidene kapacitete v tiskarni in obratu Zalog, dobimo znatno večjo proizvodnjo.

Če k tej proizvodnji prištejemo še plan obrata teh. predmetov, ki ga v tem sestavu nisem obravnaval, bi bil za leto 1964 plan podjetja takle:

	ton	000
tehnični predmeti	900	1.800.000
embalaža	7.814	5.016.000
skupaj	8.714	6.816.000

PROIZVAJALNI KOMBINAT Agromel LJUBLJANA

Ob nastanku proizvajalnega kombinata

»AGROMEL«

Zametek družbene čebelarstva proizvodnje, ki jo predstavlja danes proizvajalni kombinat Agromel kot največji čebelarški obrat v Evropi, sega v zimo 1944-45, ko so v Beli krajini pri SNOS vodile prve razprave o tej panogi. Ze tedaj so bile dane smernice tudi za razvoj čebelarstva, ker obstajajo pri nas zanj vsi potrebni pogoji. V prvem letu svobode se je iz sklada narodne imovine dobilo okrog 800 panjev. To število se je v naslednjih letih z nakupi in razmnožitvami pomnožilo tako, da smo imeli leta 1949 2200 panjev. V naslednjih letih je enotno vodstvo obratov prenehalo in pri državnih posestvih so se formirala manjša čebelarstva.

Kljub začasni razdrobljenosti pa je misel glede razvoja večjega družbenega čebelarstva bila še vedno živa. Na pobudo Sveta za kmetijstvo in gozdarstvo LRS je leta 1951 banka dala takratni Zvezi čebelarških društev okrog 10 milijonov dinarjev za razvoj družbenega čebelarstva. S tem denarjem se je pri tej organizaciji razvilo več manjših čebelarških gospodarstev (Ce-Go), ki so imela skupaj čez 1000 panjev. Zaradi posebnih stališč večine ljudi iz krogov te organizacije je tudi ta zamisel propadla.

Leta 1954 se je iz šolskega čebelarstva ustanovilo združeno čebelarstvo podjetje Jugoapis, ki si je nato našlo partnerja v trgovskem podjetju »Medex«, s katerim se je fuzioniralo. Ze konec 1958 pa je bilo očito, da v okviru podjetja »Medex« ni pogojev za dvig družbene čebelarstva proizvodnje. Čebelarstvo proizvodnja se je zato od trg. podjetja »Medex« prenesla leta 1959 na Združeno poslovno zvezo Slovenije kot čebelarstvo »Rog«, ki je imelo ob ustanovitvi 837 panjev. Podjetje »Rog« je v teku leta 1959 in 1960 nabavilo 1991 novih rojev. 31. maja 1960 je upravni odbor Zbornice za kmetijstvo in gozdarstvo LRS ustanovil Zavod za čebelarstvo in mu priključil podjetje »Rog«, ki je imelo 2828 čebeljih družin. Kljub temu, da je zaradi slabega prezimljenja v zimi 1960-61 število rojev padlo na 1643, se je v letu 1961 pri Zavodu za čebelarstvo z dokupi in razmnožitvami število rojev dvignilo na 6884. Še večji porast števila panjev beležimo v letu 1962, ko je imel Zavod za čebelarstvo konec leta 11.200 čebeljih družin.

Zaradi gospodarskih dejavnosti je Zavod za čebelarstvo presegel okvir poslovanja, saj je v ustanovni listini poudarek na znanstveno-raziskovalnem delu. Zato je bil v februarju 1963 ustanovljen proizvajalni kombinat »Agromel«, v katerega naj bi se združile vse gospodarske dejavnosti, ki imajo kakršno koli zvezo s čebelarstvom proizvodnjo in prodajo, vključujoč tudi druge drobne stroke s področja živilske industrije, medtem ko naj bi se Zavod za čebelarstvo še vnaprej bavil z znanstveno raziskovalnim delom. Kombinatski izdelovalci panjev v lastni režiji, saj ima v programu velik porast proizvajalnih kapacitet. Potrebe po panjih so tudi v drugih krajih države, obstajajo pa pogoji za njihov izvoz na srednji vzhod in v afriške in azijske dežele.

Pri našem kratkem prerezu razvojne poti proizvajalnega kombinata Agromela nismo navedli nekaterih kvalitativnih sprememb, ki so povsem zrevolucionirale dosedanja načina čebelarstva proizvodnje. Namesto prostorno omejenega A-Z panja je bil uveden Langstroth-Rootov nakladni panj, ker poskusi z Dadant-Blattovim panjem niso bili zadovoljivi. S tem so bili postavljeni temelji za industrijski način proizvodnje.

Poleg razvijanja lastne čebelarstva proizvodnje v nakladnih panjih si je proizvajalni kombinat Agromel zadal nalogo, da organizira čebelarstvo proizvodnjo na podlagi kooperacije z

družbenimi in zasebnimi čebelarstvi. Agromel bo nudil kooperantom strokovna navodila, reprodukcijski material — satnice, krmilne pogače, navodila glede pašnih razmer, morebitne prevoze, sredstva za preventivo proti čebeljem boleznim ter druge strokovne usluge, ki so sestavni del čebelarstva proizvodnje. S tem bo vplival na njen kvalitativni in kvantitativni dvig.

Agromel ne bo le proizvajal razne čebelarstvo dobrine, temveč jih bo tudi predeloval. Čebelarstvo surovine — med, cvetni prah, matični mleček, vosk, strup, čebelja smola — bo dajal na trg v raznih oblikah. Potrošnik bo dobil sortirane vrste medov — gozdni, žajbljev, akacijev, rožmarinov, travniški in drugi — v steklenih kozarcih z zaščitnimi znaki izvora. Izdelana bo vrsta medu s primesjo majhnega odstotka cvetnega prahu in matičnega mlečka. Mlečni trg bo obogaten z medenim mlekom in kruhom, čokolado, piškoti in medenim maslom, dalje bo na razpolago med, mešan z maslom z dodatkom cvetnega prahu. S tem bo postal bogatejši sortiment za delovnega človeka in zlasti za športnike ter tiste, ki se želijo dobro počutiti. Ker je bil v preteklih letih proučen postopek za pridobivanje mlečka iz cvetnega prahu, bo sedaj možno pridelati večje količine teh dobrin, ki bodo zato tudi cenejše kot doslej. Pričakovati je, da bodo ti proizvodi v večji meri prodrli v šolske kuhinje, bolnice, športna in letoviška središča.

Agromel bo proizvajal vse potrebščine, ki jih moderna čebelarstva potrebujejo za obratovanje.

Delovni kolektiv Agromela se zaveda, da se mora pri uvajanju novega naslanjati na izsledke znanstveno-raziskovalne službe, ki je organizirana v okviru Zavoda za čebelarstvo. Vemo namreč, da vsaka še tako majhna napaka v proizvodnem procesu lahko povzroči veliko gospodarsko škodo. Zato bo Zavod v poskusne namene zadržal okrog 600 čebeljih družin, ki jih ima na stojiščih Poskusne postaje v Zasavju.

Naravno je, da bo moral Agromel še precej investirati. Potrebno bo veliko gospodarsko poslopje s skladišči in sodobnimi tehničnimi napravami za sprejem, čiščenje, zorenje, egaliziranje in polnjenje medu ter etiketiranje embalaže.

Ker so bile v okviru Agromela uvedene ekonomske in obračunske enote, ki jih neposredno upravljajo družbeno zavedni proizvajalci, je dano polno jamstvo, da bodo velike družbene naloge, ki si jih je Agromel zadal, tudi izpolnjene.

Generalni direktor proizvajalnega kombinata tovariš Maks Krmelj ob prvem zasedanju delavskega sveta

PODJETJE ZA ČUVANJE
LJUDSKEGA PREMOŽENJA

»Varnost«

LJUBLJANA — TRDINOVA 8

Uprava: 50-910

Dnevna dežurna služba: 55-186

Nočna dežurna služba: 21-620

Ze pet let posluje gornje podjetje. Ustanovljeno je bilo na pobudo lokalnih organov javne varnosti. S pridomo opravlja svoje dolžnosti ter v polni meri opravlja svojo nalogo. Poleg prvotne obveznosti varovanja splošnega ljudskega premoženja je prevzelo podjetje še straženje vseh prostorov, ki so podnevi, posebno pa ponoči, nezasedeni. Spričo tega je bila organizirana čuvajska in vratarska služba, ki so jo nadzirali posebni kontrolorji. Taka dejavnost je bila razširjena v vseh občinah okrajev Ljubljane, Kranja in Novega mesta.

Čuvaji nadzirajo na nočnih obhodih lokale, pisarne, skladišča, delavnice in trgovine, ki so razdeljene v mestu po sektorjih, na deželi pa opravljajo te dolžnosti ekonomske enote. Ti obhodi so do osemkrat v eni noči, posebno važni objekti pa se nadzirajo po dogovoru tudi večkrat. Dolžnost kontrolnih čuvajev je preizkušati, da so okna in vrata pravilno zaprta in zaklenjena, da ne gorijo luči po nepotrebnem, da ni nevarnosti požara in ugotavljati, da se niso vtihotapili v prostore brezdomci in ponočnjaki, posebno pa razni izmikavti.

Po dogovoru oskrbuje osebje »Varnost« tudi zapiranje in odpiranje rolet, nažiganje in ugaševanje reklamne in

druge razsvetljave ter zaklepa v dogovorjenem času hišna, dvoriščna in druga vrata. Razvoj našega prometa zahteva učinkovit nadzor kolesarnic in parkiranih avtomobilov.

»Varnost« ima v rezervi zanesljive in sposobne uslužbence, ki so na razpolago podjetjem, kadar ne morejo kriti obolelih in odsotnih svojih uslužbencev iz lastnega staleža.

Dokazano je, da so obhodni in stalni čuvaji ter vratarji podjetja »Varnost« dosegli otipljive uspehe ter odkrili sami ali skupno z državnimi varnostnimi organi tatvinske posege nepridipravov. Nadziranje premoženja po osebu strokovnega osebja in njihovo delo je v korist vsem državljanom. Kajti ni mogoče oporekati dejstvu, da je doseglo podjetje po svojih uslužbencih velik moralen in nič manjši materialen uspeh. Prav zato zaupa vedno več podjetij in ustanov doseženim uspehom, pristopa k podjetju »Varnost« in mu prepušča zavarovanje svojih objektov. Poleg zavarovanja proti vlomom, tatvinam in požarom nudi podjetje moralno oporo pred delomrznežem, ki hočejo živeti brezdelno in na lahek način v škodo vseljuskemu imetju.

Zato vabi komunalno podjetje »Varnost« tudi vas, da nam zaupate in se otesete skrbi pred škodljivcem vam zaupanega premoženja.

mercator

LJUBLJANA
Aškerčeva 3

s svojimi poslovnimi
enotami:

EMONA
GRMADA
HRANA
JELKA
LITIJA
LOGATEC
POLJE
ROŽNIK
STRAŽA
SPECERIJA

SPLOŠNO GRADBENO PODJETJE GROSUPLJE

Telefon 13

je med prvimi gradbenimi podjetji
pri nas začelo graditi stanovanja
za trg. V letu 1963 bo imelo
podjetje nad 200 gotovih
stanovanj. Za leto 1964 pa bo
zgradilo še nadaljnjih 300 stanovanj

Za naročila se priporočamo

Delovni kolektiv podjetja
želi vsem gradbenim podjetjem
za praznik dela 1. maj
mного uspeha pri delu

ELEKTRODVIHALO

LJUBLJANA, KARLOVŠKA 19, TELEFON 21-874

izdeluje in montira vse vrste osebnih in tovornih dvigal ter konvejerje | Opravlja remonte in generalna popravila | Gospodarskim organizacijam in ustanovam se priporoča kolektiv

Slovenijašport

trgovsko podjetje na veliko
in malo
v LJUBLJANI

s prodajalnami v Mariboru, Celju, Kranju, na Jesenicah in v Beogradu vam nudi v veliki izbiri športno in telovadno orodje, camping opremo, opremo za podvodni ribolov, smučarsko opremo, športno obutev in oblačila, dvokolesa ter druge športne rekvizite

Dobra kvaliteta, zmerne cene
Oglejte si bogate zaloge v naših prodajalnah

GOZDNO GOSPODARSTVO LJUBLJANA

Trg VII. kongresa ZKJ 1
Telefon 38-797

s svojimi gozdnimi obrati:

**BISTRA
KAMNIK
LITIJA
RAVNIK
ŠKOFLJICA
TRBOVLJE**

prodaja in proizvaja vse vrste
gozdnih sortimentov

LIVARNA

LIGA

LJUBLJANA
Galjeviča 266
TELEFON 23-541

sprejema vsa naročila
za odlitke barvastih
kovin. Za nadaljnja
naročila odlitkov
in sodelovanje
se priporoča kolektiv

LIVARNE »LIGA« LJUBLJANA

ČASOPISNO PODJETJE »DELO« TRIGLAVSKA TISKARNA BLASNIKOVA TISKARNA

nudi vse vrste grafičnih uslug, tiska knjige, časopise, revije, obrazce in druge publikacije, razen tega pa tiska in izdaja časopise:

OSREDNJI SLOVENSKI DNEVNIK »DELO« prinaša vsak dan vesti, poročila, reportaže in komentarje o vseh pomembnih dogodkih doma in v svetu

ZABAVNI TEDNIK »TEDENSKA TRIBUNA« — zaradi pestrosti in zanimivosti si je »TT« pridobil na tisoče rednih bralcev, tednik z največjo naklado v Sloveniji

ILUSTRIRANA REVIJA »TOVARIŠ« — edini slovenski ilustrirani tednik z ugankarsko prilogo »KAJ VEŠ — KAJ ZNAŠ«

ŠTIRINAJSTDNEVNIK »NAŠI RAZGLEDI« — list slovenskega intelektualca, ki posreduje bralcu problematiko našega političnega, gospodarskega in kulturnega dogajanja

Komunalna banka Ljubljana

Šubičeva 2

Telefon h. c. 23-851

in njene poslovne enote:

Mestna hranilnica ljubljanska

Čopova 3, telefon 23-975

Ekspoziture v Ljubljani:

Celovška cesta 99, telefon 37-979

Titova cesta 55, telefon 33-264

Tržaška cesta 36, telefon 20-592

Vide Pregarčeve 8, telefon 33-969

Podružnice:

Domžale, telefon 2-30

Kočevje, telefon 344

Ekspoziture izven mestnega področja Ljubljane:

Grosuplje, telefon 56

Litija, telefon 54

Logatec, telefon 40

Medvode, telefon 71-051

Rakek, telefon 23

Vrhnika, telefon 70-065

Zagorje, telefon 81-019

Komunalna banka Ljubljana in njene poslovne opravljajo tudi posle po žiro računih enote zasebnikov

Sprejemajo vloge na hranilne knjižice

In jih obrestujejo brez odpovednega roka po 5%, z odpovednim rokom do 6% letno

Tovarna dekorativnih tkanin

LJUBLJANA, CELOVŠKA 280

vam nudi po najugodnejših pogojih blago za pohištvo, posteljna pregrinjala, zavese in frotirke, pliše za dekoracije, pliše za oblačila

Obiščite našo prodajalno BALA, Ljubljana, Titova 3

Gasilska oprema

Ljubljana, Levstikov trg 7
Telefon 20-102

N u d i m o: gasilske avtomobile, prevozne in prenosne gasilne aparate, vse vrste „Storz“ spojk, hidrantne nastavke, lestve in sesalne cevi, gasilske uniforme, reševalne vrvi kakor tudi električne in ročne sirene za protiletalsko zaščito ter vsa opremo za gasilske edince

termika

CENTRALNO SKLADIŠČE

Ljubljana, Kamniška 25

Telefoni 32-247, 36-306, 36-307, 36-308, 36-984

Vagonske pošiljke: TERMIKA, Ljubljana, železniška postaja Ljubljana-Šiška, industr. tir K-4

AVTOPARK

Ljubljana, Kamniška 25

Telefoni 32-247, 36-306, 36-307, 36-308, 36-984

METALNI IN KLJUČAVNIČARSKI OBRAT

Ljubljana, Kamniška 25

Telefoni 32-247, 36-306, 36-307, 36-308, 36-984

RAČUNOVODSTVO

Ljubljana, Poljanska cesta 77

Telefon 30-280

SEKTOR GRADBENE MONTAŽE

Ljubljana, Poljanska cesta 77

Telefoni 30-281, 30-286, 30-251

UPRAVA

Ljubljana, Kamniška 25

Telefoni 32-247, 36-306, 36-307, 36-308, 36-984

TEHNIČNI BIRO ZA PROJEKTIRANJE IZOLACIJ V LADJEDELNIŠTVU

Rijeka, Ulica JNA 90

Telefon 24-330

OBRAT MINERALNE VOLNE BODOVLJE

Bodovlje nad Škofjo Loko

Telefon 824

OBRAT SPECIALNIH LESNIH IZDELKOV

Obrat »Termike«,

Poljane nad Škofo Loko

Telefon Škofja Loka 284

OBRAT ZRENJANIN

»Termika«, pogon Zrenjanin.

Ečanski put

Telefon 1957

PREDSTAVNIŠTVO ZAGREB

»Termika«, predstavništvo Zagreb,

Lovčenska 6

C O S M O S

INOZEMSKA ZASTOPSTVA

LJUBLJANA, CELOVŠKA CESTA 34

Telefon: 21-808, 23-351

Konsignacijska skladišča avtomobilskih
nadomestnih delov, Ljubljana, Celovška 34, tel. 33-141
Servisni obrat, Ljubljana, Dolenjska cesta 114
Predstavništvo, Beograd, Ulica 1. maja 11, tel. 35-078

Trgovsko podjetje

Drogerija

LJUBLJANA

sporoča cenjenim kupcem, da ima v svojih
poslovalnicah lepo izbiro daril kot so damske
manikire, potovalne garniture,
razpršilci za kolonsko vodo
in okrasne predmete

Priporoča se kolektiv

Tiskamo in vežemo
časopise, revije,
knjige, brošure,
obrazce in
propagandne tiskovine

v eno- ali več-
barvnem tisku
kvalitetne izdelave
in po solidnih
cenah

knjigotisk
rototisk
knjigoveznica

TISKARNA
TONETA
TOMŠIČA

Ljubljana, Gregorčičeva ulica 25 a

Telefon: 20-552, 22-940, 22-990
Poštni predal :52/VII

TRIGLAV FILM

podjetje za snemanje filmov

LJUBLJANA

proizvaja celovečerne igrane,
dokumentarne in lutkovne filme
ter filme po naročilu

V lanskem letu je podjetje doseglo svoj kvantitativni in kvalitativni
vrhunec: proizvodnja 5 igranih filmov in 9 najvišjih priznanj v Puli

Razen tega se filmi Triglav filma
uspešno uveljavljajo tudi v inozemstvu

Prizor iz filma Naš avto

J A V N A

Specializirano
podjetje
za razsvetljavo

LJUBLJANA
Poljanski nasip 42

Telefon 38-419, 32-936, 36-408

O B V E Š Č A M O

**okrajne in občinske ljudske odbore,
vse gospodarske organizacije in ustanove**

da nudimo usluge podjetjem
in projektivnim birojem pri izdelavi
projektov in gradnji javne razsvetljave
ter pri gradnjah in rekonstrukcijah
cestnih objektov vseh vrst, kot cest
trgov, mostov, parkov; dalje
razsvetljavo športnih objektov, igrišč
in kopališč, osvetlitve raznih
monumentalnih zgradb, fasad,
spomenikov in dvoran. — Opravljamo
usluge pri izdelavi in montaži
reklamne in izložbene razsvetljave,
transparentov, semaforjev in drugih
prometnih znakov. — Vzdržujemo
in opravljamo vse servisne storitve
za vse vrste obstoječe razsvetljave
in osvetlitve

ZAHTEVAJTE INFORMACIJE IN PONUDBE

USNJE, USNJENO GALANTERIJU,
ČEVLJARSKO-SEDLARSKO ORODJE
IN POTREBŠČINE, AVTOMOBILSKE
GUME, TEHNIČNO GUMO, PLA-
STIČNE MASE, PLASTIČNO GALAN-
TERIJO, TEHNIČNI TEKSTIL, VRVAR-
SKE IZDELKE, ZAŠČITNA SREDSTVA,
KOVINSKO GALANTERIJU, BIŽUTE-
RIJO, DOMAČE IN UVOŽENE
IGRAČE IZBERITE V SORTIRANIH
ZALOGAH

V E L E T R G O V I N E

LJUBLJANA, BEŽIGRAD 6

TELEFON: 32-394